

Міністерство освіти і науки України

**Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»**

На правах рукопису

БОЛЬШАКОВА ОЛЬГА ВІТАЛІЇВНА

УДК: 1+316+34+165.2

**СУБ'ЄКТИВНЕ ТА ОБ'ЄКТИВНЕ У ПРАВОВІЙ СВІДОМОСТІ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ**

Спеціальність

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –
доктор філософських наук, професор
Кавалеров Анатолій Іванович

Одеса – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА СУБ'ЄКТИВНОГО ТА ОБ'ЄКТИВНОГО У ПРАВОВІЙ СВІДОМОСТІ ЯК ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ	10
1.1. Дискурс суб'єктивного і об'єктивного у правовій свідомості як формі суспільної свідомості.....	10
1.2. Правова свідомість як об'єкт соціально-філософського аналізу.....	27
Висновки до першого розділу.....	66
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУБ'ЄКТИВНОГО ТА ОБ'ЄКТИВНОГО У ПРАВОВІЙ СВІДОМОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ	70
2.1. Осмислення суб'єкта та об'єкта, суб'єктивного та об'єктивного у контексті правової свідомості.....	70
2.2. Об'єктивна та суб'єктивна детермінація правової свідомості	105
Висновки до другого розділу.....	120
РОЗДІЛ 3. ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ТА СУБ'ЄКТИВАЦІЯ У ПРАВОВОМУ БУТТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	124
3.1. Об'єктивна та суб'єктивна у правовій свідомості: проблеми деформації правової свідомості	124
3.2. Громадянське суспільство в Україні як єдність суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості	157
Висновки до третього розділу.....	178
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах транзитних періодів державотворення – відбувається побудова незалежної соціальної правової держави та громадянського суспільства в Україні – особливого значення набуває рівень правової свідомості особи. Вивчення змісту поняття «правосвідомість», еволюції суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості за умов суспільства, що трансформується, є важливою науковою проблемою. Глибока специфіка об'єктивної діалектики в сучасних умовах визначає нове співвідношення, новий характер взаємозв'язку між суб'єктивним і об'єктивним, суб'єктивним і об'єктивним. Для правильного розуміння питання про суспільну та особисту свободу первинне значення має з'ясування взаємозв'язку між суб'єктивним і об'єктивним, їх особливостей у розвитку права та правової свідомості.

Актуальність досліджуваної теми обумовлена, насамперед, її високою гносеологічною та методологічною цінністю. Правильне розуміння суб'єктивних і об'єктивних явищ правової свідомості, з'ясування діалектичної взаємодії суб'єктивних і об'єктивних факторів, що обумовлюють правову свідомість і, нарешті, розуміння суб'єктивно-об'єктивних і суб'єктивно-об'єктивних процесів дозволить відтворити більш повну і, головне, вірну картину правової свідомості та права.

Правова свідомість як форма суспільної свідомості за своєю сутністю об'єктивно-суб'єктивна, і юридична практика повинна враховувати цей подвійний характер. Соціальні зміни в українському пострадянському суспільстві ще від початку трансформаційних процесів набули рис «соціального божевілля» і такими вони залишаються до теперішнього часу, супроводжуючись абсурдністю політичного життя, матеріальною зубожілістю переважної частини суспільства, втратою соціального, статусу, неефективністю економічних реформ та іншими негативними явищами. Оточуюче середовище стало для людини своєрідним диктатором, втручаючись у повсякденне буття, нав'язуючи особистості свої «правила гри». Такі негативні явища у першу чергу

впливають на характер соціального середовища, його структуру і соціальні норми співжиття. Недооцінка співвідношення суб'єктивного і об'єктивного у праві призводить до негативних наслідків. При ігноруванні об'єктивних факторів права процвітають суб'єктивізм та волюнтаризм. А при ігноруванні суб'єктивних факторів право стає відірваним від реальної дійсності, що робить його вкрай неефективним та недієвим.

На теперішній час існує актуальна потреба в розробці узагальненого поняття правової свідомості, яке дозволило б інтегрувати ті методологічно плідні ідеї, які представлені у сучасних теоретико-правових та соціально-філософських дослідженнях. Соціально-філософський аналіз дає можливість розглянути правосвідомість як комплексне явище, що має свій зміст і логіку розвитку. Велике значення має і дослідження цього феномена у загальному контексті суспільних відносин, які обумовлені безліччю соціальних та інших чинників і умов. Соціально-філософський аналіз необхідний і тому, що він дає можливість проаналізувати правосвідомість на різних рівнях: сутнісних ознак (субстанційний аспект соціально-філософського дослідження), структури (структурний аналіз), функцій (функціональний аналіз), суб'єктів (суб'єктний аналіз), динамічних характеристик (динамічний аналіз).

Наукове завдання дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні та в осмисленні суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (державний реєстраційний номер 011U010462) і є частиною дослідження соціально-філософського змісту правової свідомості та суб'єктивного і об'єктивного у правовій свідомості, зокрема.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є соціально-філософська рефлексія суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості.

Визначена мета обумовила такі задачі дослідження:

- систематизувати вітчизняний та зарубіжний досвід наукових досліджень суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості;
- проаналізувати запропоновані у сучасній соціально-філософській та правовій науці основні теоретичні тенденції дослідження правової свідомості та різні підходи до ідентифікації поняття «правова свідомість»;
- обґрунтувати соціально-філософську сутність свідомості в контексті правової свідомості;
- визначити суб'єктивне та об'єктивне у правовій свідомості;
- виокремити суб'єктивне та об'єктивне у правовій свідомості;
- установити взаємодію та взаємозв'язок суб'єктивного, об'єктивного та суб'єктивного, об'єктивного у правовій свідомості;
- з'ясувати суб'єктивні та об'єктивні елементи правової свідомості молоді;
- дослідити процеси об'єктивації та суб'єктивації у правовій свідомості у контексті деформації правової свідомості за сучасних умов;
- виявити механізми трансформації суб'єктивного в об'єктивне у правовій свідомості, тобто процес об'єктивації у побудові громадянського суспільства.

Об'єкт дослідження – правова свідомість як форма суспільної свідомості.

Предмет дослідження – соціально-філософське осмислення суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості як формі суспільної свідомості.

Методи дослідження. Методологічна основа дисертації зумовлена визначеною метою і завданнями роботи і становить систему філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Підґрунтям дослідження є діалектичний метод наукового пізнання явищ дійсності у їхньому розвитку та взаємозв'язку. Метод аналізу та синтезу використовувався при вивченні літератури із соціальної філософії, правознавства, історії філософії, що дозволило визначити усталені погляди на проблему суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості; виокремити й сформулювати питання щодо взаємодії суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості, що не знайшли свого вирішення; сформулювати висновки в статусі пізнавальних і суспільно-

практичних завдань. Системно-структурний метод дозволив визначити основні складові правової свідомості, надав можливість розглянути їх як мотиваційно-спонукальних доміант правозастосовної поведінки людини і суспільства. За допомогою застосування методу абстрагування було здійснено осмислення суб'єкта, об'єкта, суб'єктивного та об'єктивного у контексті правової свідомості. Аксиологічний метод використовувався при дослідженні питань щодо правових цінностей; визначення особливостей об'єктивного та суб'єктивного при формуванні правової свідомості молоді. Метод формалізації та ідеалізації дозволив, з одного боку, спиратися на потужний загальнолюдський філософський досвід вивчення органічної єдності соціально-філософського знання в усіх його проявах, з іншого – корелювати його із соціально-духовною ситуацією, властивою історичному й сучасному стану правової свідомості.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в Україні вперше на дисертаційному рівні виконано комплексне дослідження з проблем суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості як формі суспільної свідомості. Відповідно до такого підходу отримано результати, що характеризуються науковою новизною і дозволяють сформулювати нові положення і висновки.

У пропонованій роботі:

вперше:

- здійснений соціально-філософський аналіз з позицій холізму суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості, яке полягає у тому, що правова свідомість розглядається як цілісність, єдність суб'єктивно-об'єктивного та суб'єктно-об'єктного;

- доведено, що суб'єктно-об'єктне у правовій свідомості – це онтологічне співвідношення: людина одночасно і завжди є і об'єктом правового регулювання, і активним, зацікавленим суб'єктом правових відносин;

удосконалено:

- поняття правової свідомості як форми суспільної свідомості, яка є відображенням суспільного буття, пов'язаного з об'єктивними політичними і правовими відносинами, відображенням, яке здійснюється за допомогою уявлень і понять про право, закон, справедливість, суб'єктивні права, і спрямовано на зміцнення або зміну існуючої законності, правопорядку;

- визначення понять «суб'єктивне», під яким розуміється свідоме в діяльності суспільства або особи, залежне від суспільної й особистої свідомості і волі; «об'єктивне», під яким розуміється необхідна сторона, момент існування та діяльності людини; «суб'єктне» під яким розуміється активна діяльність, спрямована на здійснення цілей людей, «об'єктне» – це те, що належить об'єктові, похідне та невід'ємне від нього;

- розуміння суб'єктивно-об'єктивного у правовій свідомості у соціально-філософському аспекті, яке полягає у тому, що суб'єктивно-об'єктивне у правовій свідомості як формі суспільної свідомості – це, по-перше, розуміння людиною права і, по-друге, саме право;

набули подальшого розвитку:

- дослідження взаємозв'язку та взаємодії суб'єктивного, об'єктивного та суб'єктного і об'єктного у правовій свідомості, що полягає в такому: суб'єктивно-об'єктивне у правовій свідомості – історичний і логічний процес удосконалення, розвитку правової свідомості, праворозуміння; суб'єктно-об'єктне у правовій свідомості – діалектичний процес удосконалення, розвитку єднання, фактично тотожності природних прав і запитів людини з їх реальним оформленням і політичним здійсненням у системах позитивного права;

- наукові підходи щодо визначення правової свідомості як форми суспільної свідомості. Так, із гносеологічної точки зору, її можна охарактеризувати, передусім, як своєрідну форму людського знання, що містить у собі певний рівень інформації про об'єктивні зв'язки й відносини, що складаються у соціальному світі;

- розуміння процесів об'єктивації та суб'єктивації у правовій свідомості, яке полягає у тому, що під об'єктивацією розуміється процес трансформації

суб'єктивних уявлень, поведінки і волі в об'єктивну реальність; а під суб'єктивацією – процес трансформації об'єктивної реальності (правової, і не тільки) в суб'єктивні: усвідомлення, уявлення, поведінку і волю;

- положення, щодо взаємозв'язку між рівнем правової свідомості та становленням громадянського суспільства, який полягає у тому, що лише через становлення високої правової культури та правової свідомості є можливим утвердження гуманістичних цінностей громадянського суспільства.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в дисертації наукові положення, висновки та пропозиції можуть бути використані для подальших досліджень загальнотеоретичних питань об'єктивного та суб'єктивного в правовій свідомості. Матеріали та висновки дисертації можуть служити філософським та методологічним підґрунтям у розробці нових напрямків дослідження правової свідомості, суб'єктивного та об'єктивного в правовій свідомості як формі суспільної свідомості, розробці рекомендацій щодо подолання деформації правової свідомості у сучасному українському суспільстві.

Отримані результати можуть бути використані при розробці навчальних програм та у ході викладання дисциплін «Філософія», «Соціальна філософія», «Основи філософських знань», «Філософія історії», «Філософія права», а також спецкурсів, в тематиці яких враховуються проблеми соціально-філософського аналізу суспільних відносин, аксіології, правової свідомості.

Особистий внесок здобувача. Концепція, зміст, висновки дисертації підготовлені й викладені автором самостійно. Автором запропоновано та здійснено розмежування суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості, з одного боку, суб'єктивного та об'єктивного – з іншого. Тексти опублікованих статей, тез доповідей та матеріалів конференції підготовлені й викладені автором без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Положення і висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри філософії

та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Основні результати дослідження було оприлюднено протягом 2007–2013 рр. на: 10-й звітній науковій конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 27–28 квітня 2007 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 18–19 квітня 2008 р.), Міжнародній науковій конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 21–22 травня 2010 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы» (м. Сімферополь, 16–17 квітень 2010 р.), Міжнародній науковій конференції «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (м. Одеса, 2–3 жовтня 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании» (Интернет-конференція, 18–27 грудня 2012 р.), International Scientific Conference «European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches» (December 17–19, 2012, Stuttgart, Germany).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження висвітлено у 13 публікаціях, із яких 6 наукових статей опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, та 7 тезах доповідей та матеріалів міжнародних науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗА ОБ'ЄКТИВНОГО ТА СУБ'ЄКТИВНОГО У ПРАВОВІЙ СВІДОМОСТІ ЯК ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

1.1. Дискурс суб'єктивного і об'єктивного у правовій свідомості як формі суспільної свідомості

У період становлення в сучасній Україні громадянського суспільства та правової держави проблеми підвищення циклу соціальної активності правосвідомості, правової культури населення набувають надзвичайно актуального характеру. Одним із першочергових завдань сучасної вітчизняної науки та практики є розробка єдиної ефективної загальнонаціональної правової політики держави як на найближчий час, так і на перспективу, одним із критеріїв ефективності якої є високий рівень соціальної активності загальної та правової культури, правосвідомості громадян і посадових осіб [153, с. 6]. Безперечно, реформування усіх сфер життя українського суспільства є неможливим без розв'язання проблем соціально активних верств населення, тому що від ступеня правового усвідомлення ними суспільних процесів, позитивного ставлення до них і, отже, активної життєвої позиції людей залежать на теперішній час напрям та успіх соціальних та правових реформ, що проводяться в Україні.

Проаналізувавши наукову літературу із проблем правосвідомості, можна зробити висновок, що її дослідження можна здійснювати у таких напрямках: 1) соціально-філософський аналіз правосвідомості як специфічної форми суспільної свідомості; 2) теоретичні дослідження правосвідомості, пов'язані з окремими сторонами сфери правового буття суспільства (правотворчістю, законністю тощо); 3) теоретичне дослідження правосвідомості у зв'язку із правовим вихованням; 4) вивчення спадщини відомих українських, російських, інших зарубіжних учених як самостійний напрям дослідження правосвідомості.

Автора цього дослідження цікавить не стільки правова свідомість, скільки суб'єктивне та об'єктивне у правовій свідомості. Отже, спочатку слід звернутися до генезису наукових поглядів на суб'єктивне та об'єктивне.

Дискурс має на меті створення такого концептуального простору, який був би адекватно прийнятним для його учасників (тобто йдеться хоча б про корелевантність висловлювань). А у випадку правової комунікативної ситуації, на думку С. Г. Мисик, прагнення до конвенціональності, до порядку в соціальному дискурсі є «запрограмованим». Суспільство в модусі соціального порядку створює канали і можливості самореалізації рольових станів особистості, індивід, який прагне пристосуватися до умов соціально зумовленого розвитку, насамперед, змушений орієнтуватися на повсякденну комунікацію, оскільки саме в її межах, у першу чергу, і виявиться його адаптивна здатність до засвоєння комунікативних ролей [158, с. 212].

Слід погодитися з думкою О. П. Пунченко, висловлену у доповіді на міжнародній науковій конференції «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» 2 жовтня 2012 р. щодо того, що перш ніж використовувати дискурс при дослідженні тих чи інших наукових питань, необхідно визначитися з тим, що розуміється під поняттям «дискурс». О. П. Пунченко визначив дискурс так: «дискурс...індивідуальна культурна цілісність розумового акту, в якому продукти мовленевої діяльності та текстуальні утворення знаходяться в контекстуальній залежності, та де суб'єкти постають як комунікатори досягнення істини» [202, с. 136].

Дискурс можна розуміти у широкому сенсі за Т. ван Дейком як комунікативну подію, що відбувається між мовцем і слухачем (спостерігачем тощо) у процесі комунікативної дії у певному часовому, просторовому та ін. контексті. Ця комунікативна дія може бути усною, письмовою, мати вербальні і невербальні складники...» У більш вузькому сенсі виокремлюється лише вербальна сторона комунікативної дії і про неї надалі йдеться як про «текст» чи «розмову». У цьому сенсі під терміном «дискурс» розуміється завершений «продукт» комунікативної дії, його письмовий чи усний результат, який

інтерпретується реципієнтами, тобто дискурс у найзагальнішому розумінні – це письмовий чи усний вербальний продукт комунікативної дії.

Якщо дискурс є продуктом комунікативних дій, то його, вочевидь, варто розглядати у межах теорії мовленнєвих актів і пов'язаних з нею концептів. Перше, з чим має справу дослідник будь-якого аспекту комунікації (як дії) – це проблема сенсотворення і сенсорозуміння [157, с. 100].

Обираючи як метод аналіз об'єкта дослідження філософський дискурс, автор цього дослідження спирався на його визначення, наведене у статті, поміщеній у «Всесвітній енциклопедії, Філософія ХХ століття». Отже: «Дискурс (*discursus*: від лат. *discere* – блукати) вербально артикульована форма об'єктивації змісту свідомості, регульована домінуючим в тій або іншій соціокультурній традиції типом раціональності. ...Домінантною тенденцією аналізу дискурсу у другій половині ХХ ст. стає тенденція інтеграції різних аспектів його розгляду – поза дисциплінарних бар'єрів» [41, с. 237-238].

Поняття об'єктивного і суб'єктивного є багатозначними, і на різних етапах пізнавального процесу їх співвідношення проявляється по-різному. На різних етапах і рівнях пізнання взаємодія об'єктивного і суб'єктивного має свою специфіку. Досягнення об'єктивного знання визначень пов'язано з поясненням багатозначності об'єктивного та суб'єктивного, виявленням їх взаємозв'язку та взаємовпливу.

Дослідження співвідношення понять об'єктивного та суб'єктивного у процесі пізнання пов'язано з низкою суміжних питань, наприклад, про діалектику об'єкта та суб'єкта в процесі пізнання, про історичний процес виникнення суб'єкта і суб'єктивного, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у практичній діяльності людини.

Центральне поняття теорії пізнання, як відомо, – співвідношення об'єкта і суб'єкта. Від правильного визначення понять суб'єкта і об'єкта залежить правильне розуміння усього процесу пізнання.

У цьому дослідженні йде мова не про такі питання як суб'єктивний і об'єктивний чинники суспільного розвитку та правової свідомості, а про

співвідношення суб'єктивного та об'єктивного в історичному процесі, а також у вирішенні ціннісних (аксіосфера) та етичних проблем, про діалектику об'єкта та суб'єкта, об'єктивного та суб'єктивного у пізнанні права як форми суспільної свідомості.

Означена проблематика особливо звертала на себе увагу в дослідженнях вітчизняних філософів так званого радянського періоду.

Так, В. В. Громаков та О. В. Орлов писали: «Об'єктивна сторона – це суспільне буття, матеріальні умови життя суспільства, рівень економічного розвитку, характер виробничих відносин; суб'єктивна сторона – свідомо діяльність народних мас, партій, держави й усіх суспільних організацій, їх організованість і рішучість у досягненні поставлених завдань. На основі взаємодії цих двох сторін і здійснюється розвиток суспільства» [59, с. 4].

Автори наведених висловлювань об'єктивні умови ототожнювали з матеріальним буттям суспільства, з рівнем економічного розвитку, з громадським буттям, що, власне кажучи, було виправданим на той час. Проте об'єктивні умови і суспільне буття – це різні категорії, і їх не можна ототожнювати.

Дослідження співвідношення об'єкта й об'єктивної реальності, поняття ідеального об'єкта, поняття суб'єкта пізнання і практики, активної практичної діяльності як форми відношення суб'єкта до об'єкта у працях радянських філософів не призвело до однозначного вирішення цих питань [149; 230]. Наприклад, досліджуючи співвідношення категорій суб'єкта й об'єкта, з одного боку, і матерії – свідомість – з іншого, В. І. Черкесов по суті ототожнював ці проблеми [265]. Вважаючи питання про співвідношення суб'єкта й об'єкта лише іншим формулюванням питання про відношення матерії й свідомості, І. Є. Зуєв наполягав на визнанні лише гносеологічного аспекту поняття матерії; із цього випливає і його визначення місця категорій об'єкта – суб'єкта в системі категорій [82, с. 112].

У свою чергу, В. І. Чернов розглядав поняття суб'єкта і об'єкта як філософські категорії, що відображають буття у зв'язку з характером і значенням людської діяльності [266].

На думку В. Ф. Кузьміна, ці поняття мають відносну самостійність щодо категорій «матерія» і «свідомість» [125, с. 5]. У той же час проблема суб'єкта й об'єкта може бути правильно розв'язана лише за умови наукової відповіді на основне питання філософії. Визнання генетичного зв'язку між суб'єктом і об'єктом означає неправомірність абсолютного протиставлення суб'єкта об'єкту, оскільки останнє не дозволяє дати істинне пояснення пізнаваності світу й закономірностей розвитку знання.

Досліджуючи питання про відношення об'єкта і об'єктивної реальності, більшість авторів діалектико-матеріалістичного спрямування визнавали ці поняття нетотожними. Згідно з В. А. Лекторським, об'єкт – це частина об'єктивної реальності; властивість цієї частини об'єктивної реальності «бути об'єктом» має сенс лише щодо суб'єкта, усі ж інші властивості існують незалежно від суб'єкта. А. П. Шептулін вважав, що об'єкт пізнання виникає тільки з появою суб'єкта. Від суб'єкта не залежить існування дійсності у формі об'єкта, але об'єктом вона стає тоді, коли є предметом суспільного пізнання і практики [273, с. 89].

Ототожнюючи об'єкт і об'єктивну реальність, В. І. Черкесов вважав, що об'єкт існує поза суб'єктом і до появи суб'єкта [265, с. 64]. І. Є. Зуєв також ототожнював об'єкт, об'єктивне й об'єктивну реальність [82]. Поняття об'єкта може мати сенс лише з появою суб'єкта, хоча об'єкт і не залежить у своєму бутті від суб'єкта: «...Об'єкт існує незалежно від суб'єкта, відбиваний більш менш правильно в його свідомості» [129, с. 81].

Об'єктом пізнання є окремі сторони буття, що виокремлюються суб'єктом у процесі суспільно-історичної практики. У цьому сенсі сам розвиток об'єкта пов'язаний з діяльністю суб'єкта, оскільки в процесі суспільно-історичної практики перетворюється як природа, так і суспільне життя.

Осмислення співвідношення об'єкта й об'єктивної реальності потрібне ще й тому, що об'єктом дослідження (знання) може бути і свідомість людини, а також такий продукт свідомої, духовної діяльності людини, як система знань.

Щодо питання про визначення поняття суб'єкта в радянській філософії існували неоднакові точки зору. Так, П. В. Копнін вважав суб'єктом людське суспільство, людство на певному етапі розвитку розвитку, його продуктивні сили, виробничі відносини і надбудову, хоча зовні суб'єкт «є окремо взятою особою» [121, с. 427]. У навчальній літературі з філософії іноді зустрічається думка про те, що внутрішній світ людини, який утворюється свідомістю і складається з відчуттів, сприйнять, переживань тощо, «є суб'єктом» [207, с. 117]. Більшою ж частиною розуміння суб'єкта як суспільства узгоджувалося з його визначенням як індивіда. Так, із точки зору Ф. Б. Садикова, кожен індивід може розглядатися як суб'єкт пізнання, лише за умови включення у пізнавальну діяльність суспільства і тільки настільки, наскільки він опановує накопичені суспільством знання і трудові навички [211, с. 49].

При визначенні поняття суб'єкта В. Ф. Кузьмін виходив з того, що суб'єкт пізнає світ у процесі його практичного (матеріального, а не тільки теоретичного) перетворення. Тому не можна зводити суб'єкт до свідомості. У той же час суб'єкт протистоїть об'єкту саме свідомістю і волею. Одночасно суб'єкт існує як частину об'єктивного світу і сам є об'єктом пізнання.

Так, на думку В. Ф. Кузьміна, немає об'єкта взагалі, оскільки навіть у найширшому розумінні слова об'єкт обмежений освоєною людиною на цьому історичному відрізку часу частиною об'єктивної реальності; так само немає й суб'єкта взагалі, це поняття динамічне, воно може бути і розширеним, і звуженим, залежно від умов розгляду. Природно, що окрема людина не може мати у своєму розпорядженні усієї системи знань, усіх засобів і прийомів практичного впливу на світ. Але, у той же час, будь-який окремий акт пізнання і навіть отримання нового знання не вимагають зовсім застосування усієї системи знань, усіх засобів і прийомів практичного впливу на світ. Учений

обмежує себе у виборі проблем, у застосуванні гіпотез і тієї або іншої методики тощо [125, с. 8].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідженням правосвідомості взагалі, та суб'єктивного й об'єктивного у правосвідомості, зокрема, займалися відомі представники філософської та політико-правової науки. Окремо варто назвати І. А. Львіна – видатного філософа права, який вивчав сутність правосвідомості з релігійних позицій та уявляв правову свідомість як безперервну тривалість єдності правової, державної, моральної та релігійної свідомості, що суттєво впливає на всю соціальну діяльність людини [168, с. 217-234].

У свою чергу, Б. О. Кістяковський, Г. Ф. Шершеневич вивчали правову та моральну свідомість, їх співвіднесення, правосвідомість у зв'язку з активним розгортанням різних суспільних вимірів прав людини етикою, соціологією, політологією тощо. Серед перших радянських дослідників правової свідомості [217], які розглядали її у широкому методологічному, філософсько-правовому аспекті, був П. І. Стучка [231]. У 20-і роки XX ст. у рамках марксистської теорії права вивченням правосвідомості займалися Д. І. Курський, А. В. Луначарський [138], Є. Б. Пашуканіс [183], М. А. Рейснер [204] та ін. У 40-і – 50-і рр. питання теорії правосвідомості докладно розробляв М. С. Строгович [230]. У цей же час активно виходять статті та книги, присвячені різним проблемам правосвідомості [135]. У 60-х – 80-х роках монографічні дослідження правосвідомості було здійснено А. Б. Баймурзаєвим [10], Н. А. Бурою [29], М. І. Козюброю [113], Є. А. Лукашевою [134; 136; 137], Є. В. Назаренком [163], І. Ф. Покровським, Д. А. Потопейком [197], В. А. Сапуном, Н. Я. Соколовим, І. Б. Фарбером [248], В. А. Щегорцевим та ін. [144, с. 386; 78, с. 387; 34, с. 482]. Їх праці присвячено дослідженню сутності та функцій правосвідомості, співвіднесенню правосвідомості з іншими формами суспільної свідомості та з правом, ролі правосвідомості в удосконаленні законодавства.

За сучасних правових реалій роль статичного права як основного соціального регулятора невпинно зростає, збільшується і значення правосвідомості в системі суспільної свідомості як актуального механізму правового регулювання [91, с.

113]. На думку одних дослідників, «правова свідомість надає суспільній свідомості характеру раціональності, свідомості «здорового глузду» [34, с. 490]. Інші визначають специфіку правосвідомості в неупередженості раціональної зумовленості поведінки майбутніми юридичними наслідками, що викликають потребу співвіднесення їх із правовим регулюванням, суб'єктивними правами, юридичними обов'язками та санкціями [79, с. 201].

У вітчизняній соціально-філософській та філософсько-правовій літературі, звісно, як не існувало, так і досі не існує єдиного визначення правосвідомості. Найчастіше категорія правосвідомості ідентифікується як прикладне, емпіричне, соціально та психологічно опосередковане явище. Представники позитивістської та соціологічної шкіл права (С. Муромцев [169], Г. Шершневич [274] та ін.) під правосвідомістю розуміли розумову мотивацію учасником правовідносин своєї правомірної поведінки.

Значний внесок у розробку теорії правосвідомості вніс видатний юрист і філософ, професор Московського університету П. І. Новгородцев, який присвятив цій проблемі одну зі своїх видатних праць «Вступ у філософію права. Криза сучасної правосвідомості» [168].

Універсальну теорію, що поєднувала проблематику особистості, суспільства, права, держави, політики, влади, божественного початку та правосвідомості, було створено І. А. Ільїним. Він давав кілька визначень правосвідомості у різних філософських дискурсах. Двома головними складовими його правосвідомості є визнання права і визнання духу, без них правосвідомість не може вважатися повноцінною [91]. Правосвідомість у розумінні Ільїна – не просто формально-юридична, а універсальна онтологічна категорія, оскільки саме з неї виводяться всі основні емпірично опосередковані соціальні та правові реалії – держава, суспільство, влада, правопорядок, природне право, правовий звичай, правова поведінка індивіда [220, с. 86]. Тема загальної правосвідомості, як зазначалося, досить суттєво висвітлювалася в 30-х рр. ХХ ст. у працях Н. Криленка, Д. Курського, Е. Пашуканіса, Г. Португалова, М. Рейснера, П. Стучки. Характерною рисою її дефініцій за цих років є те, що практично у всіх авторів

правосвідомість є класовим чи корпоративним явищем, зумовленим суспільним буттям, матеріальними умовами життя, як правосвідомість нового, вищого історичного типу.

За радянських часів з'являється ряд авторів, наприклад, М. Строгович, А. І. Денисов, які розглядали правосвідомість не як рефлексивне усвідомлення суспільного буття, а як якісно нові погляди людей на право, відношення їх до чинного права [278, с. 165-181]. Починаючи з другої половини 50-х рр., у методологічній літературі до правосвідомості стали включати новий елемент – правову психологію (почуття, емоції, настрої тощо). Першими із колишніх радянських дослідників, які звернули увагу на цей аспект проблеми, стали Г. Злобін, Є. Лукашева [137, с. 97], І. Фарбер [248].

Проте найбільш загально визнаним і поширеним у науковій літературі того часу стало визначення, сформульоване відомим теоретиком права І. Фарбером. Він розглядає правосвідомість як «форму суспільної свідомості, яка являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, що мають нормативний характер і включають у себе як знання правових явищ, так і оцінку з погляду класової (або суспільної, корпоративної) справедливості...» [248, с. 78].

У свою чергу, С. Алексєєв і В. Сапун розглядають правосвідомість як суб'єктивне явище, що складається з уявлень людей про право, суб'єктивне ставлення до нього, підкреслюючи при цьому, що роль головного й активного елемента у структурі правосвідомості належить правовим властивостям. На той час А. Венгеров описує правосвідомість як «об'єктивно існуючий набір взаємозалежних ідей, емоцій, що виражають відношення суспільства, груп індивідів до права», як «канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних відносин» [34, с. 482]. В. Малахов намагається виявити умови розуміння природи та змісту правосвідомості [144]. При цьому він не поділяє пануючих у методології історико-матеріалістичних принципів у дослідженні форм суспільної свідомості, підкреслюючи їхню неадекватність для юридичної теорії. Таким чином, аналіз правової та філософської літератури з приводу дослідження правосвідомості

дозволяє виокремити два основних підходи до розуміння сутності правової свідомості залежно від того, яке з понять, що становлять структуру терміна «правосвідомість», є первинним – право чи свідомість. Перший розглядає правосвідомість як результат, насамперед, правових явищ; при цьому йдеться про те, що суспільні відносини відображаються у свідомості лише після того, як опосередковуються правом. Другий виходить із того, що правосвідомість бере початок у суспільному бутті та є джерелом права. Кожен з підходів являє собою саме одну із граней або стадій процесу формування правосвідомості.

Серед сучасних вчених дослідників, які присвятили свої праці питанням правової свідомості взагалі та проблемам суб'єктивного та об'єктивного в правосвідомості, можна назвати таких: О. О. Бандура [13; 14], А. М. Величко [33], Н. О. Волковицька [40], В. В. Войтов [36], І. В. Голосніченко [54], Ю. М. Дмитрієнко [68; 69; 70], О. В. Зайчук [237], О. А. Івакін [84; 85], Ю. Ю. Калиновський [100], І. С. Максимов [141], О. В. Малько [235], Н. Г. Манойло [148], Н. М. Оніщенко [176; 178], В. П. Плавич [186; 187; 188; 189; 191], О. Ф. Скакун [219], І. В. Тімуш [240], М. В. Цвік [259; 260], В. Ю. Швачка [270] та ін.

Отже, поняття правосвідомості знаходиться у постійній динаміці та залежить від рівня розвитку суспільних відносин.

Уявляється, найбільш повно і точно відображають сучасні тенденції еволюції поняття правової свідомості, які розуміють її як «одну з форм суспільної свідомості, що являє собою систему правових поглядів, теорій, ідей, переконань, оцінок, настроїв, почуттів, у яких ідентифікується відношення індивідів, соціальних груп, усього суспільства до існуючого та бажаного права, до правових явищ, до поведінки людей у сфері права» [214, с. 31].

Правосвідомість – це досить складний феномен, що має різні аспекти філософського, юридичного, соціально-політичного та морального змісту. Вона являє собою сферу суспільної свідомості і є елементом правового буття як механізм правового регулювання за перехідного правостановлення.

На думку Ю. М. Дмитрієнко, зміна підходу до сутності самого права, його ролі в житті суспільства, при докорінній переоцінці цінностей у сфері права, у тому числі й категорії правосвідомості, особливо важливо відродити, оцінити та втілити у життя весь ментально накопичений у цій галузі науковий потенціал. Це дозволить сподіватися на ґрунтовну розробку різних концепцій правосвідомості, на формулювання «інтегрального» визначення цього поняття у русі розвитку, відновлення правових, соціально-політичних, економічних та інших реальностей українського суспільства [68, с. 25].

Слід зазначити, що, хоча й вживаються певні спроби філософського осмислення цієї проблеми на рівні загальної теорії права та галузевих юридичних наук, за сучасних умов, через свою нетрадиційність та специфічну спрямованість проблема правосвідомості залишається відносно новою та нерозробленою темою. Через численні методологічні складнощі проникнення в сутність питання, правознавці іноді надмірно захоплюються теоретично-концептуальною частиною проблеми, на той час як розробка методик виховання і формування колективної та індивідуальної буденної правосвідомості щодо реалій сьогодення залишається практично не розв'язаною. Розпочаті дисертаційні та монографічні дослідження із цієї проблеми також не достатньою мірою не заповнюють цю прогалину [66].

За ідеями багатьох дослідників, а також у зв'язку з тим, що правосвідомість за умов перехідного правостановлення стає механізмом правового регулювання [76, с. 141], правосвідомість домінантними має методологічні властивості, тобто властивості, що формують, ідентифікують та верифікують її сутнісну природу як правоцілепокладальну в регулятивному правовідношенні, що у власних актах створює процесуальні норми статичного права [18]. У зв'язку із цим виникає актуальна проблема виявлення методологічних властивостей правосвідомості, які здатні допомогти сформуванню за перехідного правостановлення цілісної сукупності методичних заходів, засобів та прийомів практичних правоперетворень.

Проте, уявляється, що концептуально-методологічні засади правосвідомості дозволяє найбільше виявити її соціально-філософський аналіз,

який об'ємно здатний висвітлити різноджерельні причини та умови, за яких остання перетворюється на справжній механізм правового регулювання.

Досліджуючи праці, присвячені безпосередньому вивченню правосвідомості у контексті соціально-філософських досліджень, можна зробити висновок про їхню нечисленність. У дореволюційні роки проблеми правосвідомості у філософсько-правовому аспекті певною мірою було розглянуто у працях Н. М. Коркунова, С. А. Муромцева, П. І. Новгородцева, Л. І. Петражицького та за пореволюційні роки у працях І. А. Ільїна та ін. До висновків та основних положень їх досліджень і зараз звертаються вчені, які займаються розглядом поняття, сутності, структури правосвідомості, взаємодії правосвідомості з правом, моральністю та іншими соціальними регуляторами.

Отже, незважаючи на численну кількість наукових рецепцій правової свідомості, наприклад, за останні п'ять років, все ж таки переважна більшість із них як за колишніх радянських, так і за сучасних пострадянських, побудована на засадах ідеологічного осмислення дійсності, коли право та правосвідомість остаточно належать до типового надбудовного явища. Незважаючи на те, що такий підхід, у принципі, є вірним, остаточно все ж таки право і правосвідомість до «безликої» надбудови зводити не слід, особливо, враховуючи положення про те, що за перехідного правостановлення, коли статична правова система формується, правосвідомість стає механізмом правового регулювання, коли закони є, але вони не працюють [76]. Незважаючи, у принципі, на правильне положення про те, що правосвідомість визначається характером та способом матеріального виробництва благ та різних цінностей, не слід забувати про те, що у правовій та будь-якій іншій природі існує набагато більше істотних детермінант розвитку правосвідомості, ніж лише спосіб матеріального виробництва благ та цінностей, де особисті чинники є набагато суттєвішими. Слід погодитися з Ю. М. Дмитрієнком щодо того, що виявлення цілісної парадигми об'єктивних чинників формування та розвитку української правосвідомості допоможуть якнайшвидше прискорити дослідження та аналіз правосвідомості як сучасного механізму правового регулювання [68, с. 26].

З метою більш змістовного розкриття діалектики суб'єктно-об'єктних відносин потрібна подальша розробка питання визначення поняття суб'єкта, його структури, конкретності і гнучкості цього поняття, співвідношення загального й особливого в ньому.

У взаємодії з об'єктом суб'єкт проявляє свою активність, що призводить до зміни об'єкта і до появи по суті нового об'єкта пізнання як результату активної людської практики. Активність суб'єкта виявляється далі у тому, що в кожен історично певний проміжок часу в об'єкті розкриваються лише деякі його властивості, що мають на даний момент практичне значення. Активність суб'єкта полягає у передбаченні, плануванні і прогнозуванні і відіграє вирішальну роль у досягненні об'єктивності знання. Ця проблема отримала відоме висвітлення свого часу в роботах П. В. Копніна [120; 121].

Якщо категорії об'єкта і суб'єкта є важливими для характеристики пізнавального процесу в цілому, то для характеристики знання вони мають бути конкретизованими. Тут на перший план виступають категорії об'єктивного і суб'єктивного; будучи похідними від понять об'єкта і суб'єкта, вони мають щодо них відносну самостійність.

Недооцінка значення суб'єктивного у пізнанні нерідко породжує одностороннє його тлумачення, ототожнення його із суб'єктивізмом. Категорія суб'єктивного є надзвичайно важливою в теорії пізнання і не може бути ототожненою із суб'єктивізмом. Більше того, суб'єктивне у значенні активності суб'єкта пізнання, практики є необхідним для досягнення об'єктивного знання.

Як правильно зазначив В. В. Дудченко, для визначення права та основних правових понять недостатньо спиратися лише на момент влади. Адже створення права є не лише волевиявленням законодавця, державної влади; воно передбачає обґрунтування. Обґрунтування ж – справа філософська. Право є занадто складною системою і, характеристика його лише у соціально-економічних категоріях, збіднює зміст цього поняття. У своїй класифікації та характеристиці воно потребує спиратися не лише на типи економічного й політичного устрою, а враховувати етичні, ціннісні, релігійні та інші критерії. Правопізнання не може

здійснюватися на рівні апостеріорної даності. Це справа більш високих категоріальних синтезів [71, с. 53].

Так, дійсно, філософські вчення впливають на усі сфери правосвідомості, на правову ідеологію і психологію. Проте безпосередньо ця дія проявляється, передусім, у філософському обґрунтуванні науки про право. Але тут виникає складність історичного порядку. Річ у тому, що предмет філософії, тобто коло питань, що вивчаються нею, істотно змінювався упродовж усієї її історії. І. Кант стверджував, що старогрецька філософія поділялася на три науки: фізику, етику і логіку. Питання права розглядалися як частина етики, яку наслідував і сам І. Кант, оскільки, як він вважав, такий «поділ абсолютно відповідає природі речей, і немає потреби у ньому що-небудь виправляти» [105, с. 1]. Наука про право, стверджував Г. Гегель, є частиною філософії [44, с. 24]. При цьому Г. Гегель указував на різницю між юридичним і філософським обґрунтуванням правових інститутів. «Ця відмінність, яка є дуже важливою, – писав він, – і яку ніколи не треба випускати з уваги, у той же час цілком зрозуміло: правове визначення може бути таким, що можна і стосовно нього показати, як воно абсолютно послідовно впливає з обставин та існуючих правових інститутів і знаходить у них своє повне обґрунтування, та все ж воно може само по собі бути протиправним і безрозсудним» [44, с. 74]. Розумність правових визначень осягнулася лише за допомогою понять, а ці останні є предметом тільки філософії. Таким чином, юридичні знання упродовж значного часу розглядалися як частина філософських знань, вони були неподільними знаннями єдиної по суті науки. У Демокрита або Епікура правові положення невід'ємні від їх філософсько-етичних поглядів. Вчення Лао-цзи про дотримання «природного закону дао» покладено ним в основу і теорії державного управління [6, с. 123-124]. Загальною рисою давньогрецької, давньокитайської або давньоіндійської філософії є те, що ці філософські переконання тісно перепліталися з природничонауковими та політичними поглядами, що потім становило єдине, неподільне знання. У цьому єдиному зведенні знань були й уявлення про право. Але якщо предметом філософії була

правова реальність, то питання про взаємодію філософії і правосвідомості, по суті, знімається, оскільки для такої взаємодії потрібна певна міра відособлення правової науки від філософії. Таке відособлення, виокремлення юриспруденції як особливої галузі знань – справа нової історії. Щоправда, юридична наука виникла у Стародавньому Римі, в якому римське право завдяки працям учених юристів (Ульпіан та ін.) було «...неперевершеною за точністю і розробкою усіх істотних правових відносин простих товаровласників (покупець і продавець, кредитор і боржник, договір, зобов'язання тощо)» [150, с. 5-6].

У середні віки юриспруденція, як втім і філософія, стали «служницями» богослов'я, пануючим був релігійний світогляд. Поява природної школи права, її розквіт у XVIII ст. у Франції означали новий крок на шляху розвитку юридичних наук. Власне природне право було, уявляється, філософським, а не юридичним вченням. Але воно дуже вплинуло на науку про право, досить згадати твір і біографію Ч. Беккарія [17, с. 40-41]. У 1821 р. Г. Гегель опублікував свою «Філософію права». Відтоді цей термін служив для позначення або філософських або соціологічних учень про державу і право, власне загальної теорії права. Виндельбанд до нової філософії права відносив праці Н. Макіавеллі (1469–1527 рр.), Т. Мора (1478–1535 рр.), Ж. Бодена (1530–1596 рр.), Г. Гроція (1583–1645 рр.) та ін. [35, с. 27-33].

Спробував простежити співвідношення філософії і науки про право за сто років від Канта до початку XX ст. Б. А. Кістяковський, і дійшов до такого висновку: «Якщо філософії властиві універсалізм і цілісність, які не властиві науці, то, з іншого боку, їй чужими є стійкість і загальнозначуща переконливість, що становлять основну рису науки. Тому доки наука про право йшла шляхами, вказаними філософією, вона не мала переваг, що характеризують наукове знання [109, с. 392]. Слід підкреслити, що Б. О. Кістяковський виступав за «визволення науки про право від філософії», хоча сам пов'язував цю науку з ідеалізмом, в якому, якщо наслідувати Б. О.

Кістяковського, дійсно «немає нічого стійкого і переконливого, характеризуючого справжню науку» [109, с. 393].

Складність аналізу взаємодії філософії і правосвідомості визначається характером змін у самому предметі філософії, процесом виокремлення юриспруденції у самостійну галузь наукових знань. В історії суспільної свідомості стосунки між філософією і правосвідомістю змінювалися. Жодне юридичне вчення не обходиться без філософської основи, філософського фундаменту, оскільки воно спирається на те або інше вирішення основного питання філософії і так чи інакше відповідає на запитання про пізнаваність правових явищ або з позицій агностицизму, або з позицій матеріалістичної або ідеалістичної теорії пізнання. Так, «Філософія тотожності» Ф. Шеллінга [272, с. 331] його об'єктивний ідеалізм, реакційність у тлумаченні питань історії суспільства були світоглядною основою для історичної школи права Г. Ф. Пухти, Гуго Гроція [281, р. 254-264], Ф. К. Савиньї [287; 288]. Агностицизм філософії І. Канта, протиставлення ним світу суцього світу належного широко використовується нормативізмом. Для соціологічної школи права філософською основою є прагматизм. Психологічна школа права Л. І. Петражицького базується на суб'єктивному ідеалізмі. Усі ці факти, що свідчать про філософські основи будь-якої юридичної доктрини, є дисить відомими.

Отже, філософія впливає на правосвідомість передусім як світогляд, як загальнофілософське обґрунтування юридичних інститутів та інтересів, що закріплюються правом. Внаслідок того, що предметом філософії є не лише буття, але й свідомість, його найбільш загальні закони, жодна наука, що пізнає свій предмет, не може обійтися без тих методів знання, які вивчає філософія. Філософія забезпечує усі науки певними методами пізнання дійсності. Методологія правових наук складається під вирішальною дією за великим рахунком або з діалектики, або з метафізики – цих двох протилежних методів пізнання світу. Не варто, зрозуміло, протиставляти світоглядну дію філософії

на правосвідомість її методологічній дії, оскільки світогляд має властивість методу підходу до дійсності, як і філософський метод має світоглядне значення.

Метод – це планомірний шлях до пізнання істини. Метод є засібом дослідження, вивчення явищ об'єктивного світу. Науковий метод не може бути чимось випадковим, він не може створюватися за суб'єктивним розсудом того або іншого ученого. Метод має бути аналогом дійсності. Це означає, що сам характер предмета, що вивчається, його суть, особливості виникнення і розвитку, специфіка зв'язку і взаємовідносин з іншими предметами дійсності – усе це являє собою і характер методу дослідження і вивчення.

Важливою методологією дослідження правової системи є застосування системи прийомів і засобів дослідження, в основі яких лежить структурний метод. Це дозволяє не лише розкрити зміст окремих елементів правової свідомості, її рівнів, функцій, типів, але й продемонструвати зв'язок між ними, а також те, яким чином трансформація одних елементів здатна впливати на інші. У цьому плані структура правової свідомості може бути охарактеризована як усталений і стійкий взаємозв'язок між її елементами, який визначає специфіку її формування, розвитку і трансформації у тих чи інших конкретних соціально-політичних і культурно-історичних обставинах [37, с. 34].

Основні підходи до праворозуміння є методологічною базою дослідження поняття та сутності правосвідомості як найважливішої категорії правової політики та практики, що визначає її ефективність, особливо за умов перехідного періоду України та її регіонів. При цьому осмислення теоретичних проблем правосвідомості, за проведеними дослідженнями, необхідно здійснювати з урахуванням специфіки основних шкіл права, у тому числі з точки зору нетрадиційних наук, що вивчають нелінійні властивості правосвідомості, наприклад, синергетики права і правосвідомості (вивчають можливість визначення одного напрямку розвитку права і правосвідомості із декількох одночасно та однопросторово існуючих у правовому просторі актуальної теорії, практики і дійсності), та дозволяють поєднувати різнолінійні аспекти правової теорії, практики і дійсності, а також певною мірою засвоїти її «багатоєдність». Розробку

теоретичних проблем правосвідомості доцільніше здійснювати з урахуванням передбачуваної при цьому практики реалізації державно-правових заходів на основі загальних і специфічних для регіонів України особливостей; при цьому має бути переборено наявний в юридичній науці розрив між теорією та практикою правосвідомості, між науково-теоретичними та конкретно-соціологічними його складовими. Сьогодення свідчить, що багато теоретичних положень правосвідомості є неактуальними та вимагають нових підходів, сама теорія правосвідомості, у свою чергу, має спиратися на відповідні до реалій сучасної України та її регіонів емпіричні дані, які мають бути отримані з урахуванням новітніх даних науки та з використанням сучасних методик дослідження. З урахуванням стану сучасної юридичної науки та потреб практики правосвідомість необхідно розглядати як сукупність правових знань, ідей, поглядів, почуттів, емоцій, що віддзеркалюють правову дійсність у формі нормативних, юридичних понять, що виражають оцінне, психологічне ставлення людей до минулого, чинного та бажаного права, правовим явищам у суспільному житті, юридичній практиці, до діяльності юридичних органів і установ, дій і вчинків, прав і свобод людини та громадянина, що регулюють юридично значущу поведінку людей.

1.2. Правова свідомість як об'єкт соціально-філософського аналізу

Досліджуючи всі форми та рівні існування і розвитку права у суспільстві, соціальна філософія з необхідністю не лише звертається до таких важливих проблем, як визначення сутності і форми права, аналіз його регулятивного впливу на суспільні відносини, характеристика правових зв'язків та правових дій, але й досліджує, як зазначає В. Сафронов, сприйняття та оцінку права в індивідуальній і колективній свідомості [213, с. 7-8]. У результаті цього постає питання щодо усвідомлення суб'єктами різноманітних правових відносин правової дійсності і розвитку правової культури. Перший із цих

аспектів безпосередньо пов'язаний із правовою свідомістю, виявленням її ролі та значення, а також з обґрунтуванням способів її розвитку з метою формування сучасної толерантної правової свідомості, в якій домінують універсальні гуманістичні й демократичні правові цінності і принципи. На думку окремих дослідників, це дає підстави говорити про появу в межах загальної науки теорії держави і права особливого напрямку досліджень, який описується поняттям «теорія правосвідомості» [236, с. 261]. З огляду на це всебічне вивчення поняття правової свідомості та її структури набуває особливого значення як важливий напрям сучасних не тільки теоретико-правових та філософсько-правових, але й соціально-філософських наукових досліджень.

Обґрунтовуючи актуальність соціально-філософської розробки зазначеної проблематики, необхідно наголосити на таких положеннях. По-перше, розбудова цілісної наукової теорії, яка відображала б розвиток правової свідомості у сучасному суспільстві, не може обмежуватися суто нормативними аспектами аналізу об'єктивного права, тобто права як системи загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, санкціонованих державою. Свого часу на цей аспект розвитку правової науки указав К. Т. Бельський, який розробив модель розвитку правової свідомості як елемента правової реальності [19, с. 44]. Це пояснюється не тільки тим, що саме поняття права є значно широким, ніж сукупність позитивних правових норм (наразі подібний абсолютизований правовий позитивізм дедалі швидше відходить у минуле юридичної науки), але й тим, що правове життя суспільства охоплює ще й суб'єктивну сферу, де відбуваються осмислення права, його оцінка і пізнання. Більше того, намагання розірвати взаємозв'язок між цими двома сферами призводить до спотвореного тлумачення права та його ролі у процесі цивілізаційного розвитку. Із цієї причини особливої теоретичної актуальності набуває проблема чіткого визначення тих базових наукових понять та категорій, які відображають суб'єктивні елементи у сприйнятті права і дозволяють зарахувати правову культуру до загальної системи культурного розвитку людини і суспільства.

Слід звернути увагу на те, що велика кількість наукових підходів, які виникли у дослідженні правової свідомості, її структури, рівнів і форм, спричиняються саме розбіжностями у тлумаченні поняття правової свідомості, а також різними методологіями, що застосовуються в ході її вивчення. Це суттєво актуалізує потребу в розробці узагальненого поняття правової свідомості, яке дозволило б інтегрувати ті методологічно плідні ідеї, які представлено у сучасних теоретико-правових та соціально-філософських дослідженнях.

По-друге, у суто практичному плані слід зазначити, що будь-які спроби розробки дієвої концептуальної основи для розвитку правової свідомості унеможливаються в умовах відсутності чіткої аналітичної розробки тих понять, які дозволяють установити сутність правової свідомості, її зміст, роль у правовому житті суспільства, її структуру та функції. Водночас, наголошення на негативній ролі такого феномена, як правовий нігілізм, та його руйнівному впливові на правове життя суспільства, обумовлює потребу в дослідженні сутності правового нігілізму як одного з проявів «спотвореної правової свідомості» [81, с. 11].

Нарешті, по-третє, актуальність дослідження поняття правової свідомості зумовлюється суто евристичними мотивами, які вимагають узагальнення і критичного аналізу того наукового матеріалу в частині дослідження правової свідомості, який у теперішній час представлено у сучасній теорії держави і права. Це дозволяє не тільки краще зрозуміти генезу наукових поглядів та ідей щодо визначення феномену правової свідомості, але й змодельовати загальну систему концепцій, методів та методологій, які потенційно можуть застосовуватись і давати відповідний науковий і практичний ефект у ході подальших теоретико-правових розвідок правової свідомості.

Отже, ставлячи на меті дослідити поняття правової свідомості та її структури, необхідно вирішити такі конкретні дослідницькі завдання: а) охарактеризувати головні методологічні способи визначення поняття правової свідомості й надати їх критичний аналіз; б) описати структуру

правової свідомості та її основні елементи; в) на основі дослідженого матеріалу обґрунтувати авторську дефініцію правової свідомості та її структури.

Перш ніж виконати поставлені вище наукові завдання, слід, як уявляється, визначитися з поняттям суспільної свідомості, адже права свідомість цікавить автора цього дослідження не як теоретико-правова конструкція, а як форма суспільної свідомості та соціокультурне явище.

Щоб дати визначення правосвідомості, треба, перш за все, розглянути поняття «свідомості», тому що правосвідомість є похідною формою свідомості. А свідомість, у свою чергу, може бути розглянута з декількох сторін.

Свідомість – це одне з фундаментальних понять філософії, психології, соціології, яке характеризує важливий системний компонент людської психіки. Функціонування свідомості забезпечує людині можливість створювати знання про зв'язки, відносини, закономірності об'єктивного світу, встановлювати цілі та розробляти плани, які представляють її діяльність, регулювати та контролювати емоційні, раціональні та предметно – практичні відносини з дійсністю, визначити ціннісні орієнтири свого буття та поліпшити умови свого існування [169, с.632–633].

Свідомість людини в психології – це сформована в процесі суспільного життя вища форма психічного відображення дійсності в вигляді суб'єктивної моделі навколишнього світу в формі словесних понять та чуттєвих образів. Властива лише людині свідомість є продуктом суспільно – історичного розвитку людства. Свідомість людини характеризується активністю, спрямованістю на певний об'єкт, здатністю до самоспостереження і рефлексії, різним ступенем ясності тощо [201, с.316].

Свідомість з точки зору філософії – це специфічна форма ідеального відображення і духовного освоєння дійсності. Це вищий вид духовної активності особистості, яка виявляється в здатності відображати реальність у формі почуттів та образів мислення, які передбачають практичну діяльність та повідомляють їх цілеспрямований характер [228, с.78].

Загальноісторичну сутність свідомості розкриває філософія, яку Г. Гегель у «Філософії права» визначив як «час, осягнутий у думці» [43, с. 55]. Надаючи простір свободі мислення, свободі слова, кожній людині вона розкриває право на творчість, суб'єктами-деміургами якої вони і є. Якщо в релігії лише Бог є деміургом дійсності, якою є дух монізму, підтверджений тим, що він творить боголюдину єдиносутнісною і однорідною з собою, а звичайних людей залежними від своєї волі і розуму, то філософія виходить з індивідуалізованого духу суб'єктності як життєтворчого. Мислитель-гуманіст Л. Фейербах проголошував: «Кожна нова людина є новий талант людства. Кількість сил і властивостей людства дорівнює кількості людей. Кожна людина володіє силою, притаманною всім, але вона визначається й складається в ній таким чином, що здається особливою, новою силою. Таємниця невичерпного джерела божественних властивостей є не що інше, як таємниця людської, безкінечно різноманітної, безкінечно визначуваної і саме через це чуттєвої сутності» [249, с. 53].

Суспільна свідомість є однією з найважливіших тем і проблем соціальної філософії. Це обумовлено, по-перше, тим, що суспільна свідомість разом із суспільним буттям є основною, найбільш місткою категорією соціальної філософії, і, по-друге, тим, що її значення з розвитком суспільства неухильно зростає. Слід погодитися з думкою Т. Н. Поплавської про те, що філософський підхід до теми свідомості більшою мірою є ідеографічним, ніж номотеїстичним. Сучасна філософія, на думку цього науковця, досліджує не метафізику речей, тобто не реальний людський досвід, а метафізику знання. Філософія у цьому розумінні аналізує результати пізнавальної діяльності окремих наук крізь призму всеоб'ємлючої теорії, ідеї, логосу [194, с. 143].

Категорія «суспільна свідомість» охоплює усю сферу духовного життя суспільства, включаючи знання і погляди, спільні для всіх членів суспільства або соціальної групи. Залежно від того, які сторони, моменти суспільного буття людей відбиваються у їх свідомості, яким є характер цього відображення,

суспільна свідомість поділяється на окремі специфічні форми. Слід зазначити, що кожна форма свідомості виконує свою суспільну функцію.

Варто погодитися з думкою В. П. Попова, що «суспільна свідомість є відображенням суспільного буття, ... проте це відображення слід розуміти не як дзеркально-мертвий, цілісний і безпосередній, а як складний, суперечливий і опосередкований процес. Він обумовлений тим, що суспільна свідомість в усіх своїх формах відбиває реальне, об'єктивне буття» [171, с. 25-26].

Отже, у ході історії у рамках суспільної свідомості виникла й набула розвитку низка її форм: мораль, релігія, філософія, мистецтво, політична свідомість і правова свідомість. Кожна із цих форм має свою специфіку і виконує особливу роль у суспільному житті. Разом із цим усі вони, як і суспільна свідомість у цілому, мають ряд загальних характерних рис. Одна з них, особливо важлива, полягає у тому, що суспільна свідомість визначається у результаті суспільного буття. Слово «визначається» має у цьому разі два значення. По-перше, воно виражає відношення причини до слідства. По-друге, воно означає також і відображення суспільного буття в суспільній свідомості, ідеальне відтворення першого в другому, яке може бути дуже різним і тільки у кращому разі приблизно вірним.

Виходячи із сказаного, а також із того, що найбільш загальні філософські категорії визначаються не шляхом підведення одних під інші, а шляхом їх зіставлення, можна погодитися з визначенням суспільної свідомості, яке Надає П. А. Рачков: «Суспільна свідомість – це соціально-філософська категорія для позначення тієї соціальної реальності, яка визначається у результаті суспільного буття і є його відображенням» [203, 9]. Варто погодитися з думкою О.В. Байрамової, що місцем «знаходження» свідомості є не один людський мозок, а складна система соціальних відносин, яка формує людину конкретного соціального типу з конкретним типом її свідомості [11, с. 5].

Отже, як уже було сказано вище, нині виокремлюється низка форм суспільної свідомості. Усі вони так чи інакше є відображенням суспільного буття. П.А. Рачков пропонує усі форми свідомості поділити на дві групи з

точки зору предмета відображення, узятого в найширшому плані. До однієї автор відносить політичну ідеологію, право і мораль. Вони відбивають тільки суспільне буття і ніякого відношення до природи не мають.

Філософські ж, художні і релігійні ідеї, хоча вони і відтворюють дійсність в основному під тією ж соціальною точкою зору, але так чи інакше відбивають і буття природи. Це певною мірою відбилося у філософії Г. Гегеля, коли він виокремлював суб'єктивний (індивідуальний), об'єктивний (загальний) і абсолютний (божественний) дух. Об'єктивний дух (який немов би припускає зв'язок тільки з громадським буттям) реалізується у нього в політиці, праві й моралі, а абсолютний – в релігії, мистецтві та філософії [203, с. 10].

Досліджуючи проблему визначення поняття правової свідомості, необхідно наголосити на тому, що історично це питання досліджувалося не тільки на рівні науки теорії держави і права, але й, як зазначає В. Олейников, з позицій філософії права [173, с. 20-22]. І це невипадково, адже саме в процесі аналізу феномена правової свідомості можна виявити специфіку взаємодії права й моралі, а також розмежувати такі форми свідомості, як правова і моральна, у результаті чого поняття правової свідомості можна аналізувати у двох найбільш загальних контекстах: а) у контексті її зв'язку з правовим життям суспільства, функціонування і розвитку права як універсального регулятора суспільних відносин; б) у контексті виявлення спільностей і розбіжностей між правом і мораллю [37, с. 28-29]. Зважаючи на те, що предметом соціально-філософського інтересу є, насамперед, перший із зазначених аспектів, доцільно сконцентрувати увагу саме на ньому.

Думка більшості, стверджував у праці «Розрада філософією» Боецій, має злі наслідки, оскільки більшість не може мислити, аналізувати, пізнавати першооснови світоуправління, світоврядування. Лише філософія дає розраду, говорячи людині: «У мене є засоби, які зцілять тебе, – це, у першу чергу, твоє правильне судження про управління світом, яке, як ти вважаєш, підпорядковане не сліпій випадковості, а божественному розуму» [28, с. 203]. То ж воля до розуму, до пізнання суцього розвивається філософією.

Отже, правова свідомість вивчається у рамках різних наукових дисциплін, відповідно в різних ракурсах, під різними точками зору. Правознавці досліджують його переважно як сукупність уявлень, що мотивують правомірну (або протиправну) поведінку, як систему поглядів, що є джерелом для законотворчого процесу, включених до діяльності з реалізації законодавства, застосування й дотримання норм права. Психологи вбачають у правосвідомості особливе формоутворення психіки, зміст якого відбиває сприйманий людьми світ права й регулює їх вчинки у ньому. Культурологів правова свідомість цікавить як один із помітних і виразних проявів соціальної культури суспільства. У істориків вона (правова свідомість) з'являється передусім у вигляді феномену, що історично розвивається. Зрозуміло, що кожна з наукових дисциплін, які обирають правосвідомість об'єктом своєї уваги, розробляє відповідне коло проблем, використовуючи належні її теоретичному профілю прийоми й засоби дослідження правосвідомості, методи її аналізу та пояснення.

Соціально-філософський підхід до правосвідомості, у рамках якої вона трактується як певна форма суспільної свідомості, має свою специфіку. Цей підхід припускає, зрозуміло, використання результатів і спеціальних наукових досліджень. Проте тут на перше місце стають питання, які, в принципі, знаходяться поза компетенцією спеціальних дисциплін. Вони стосуються співвідношення суспільного буття і правосвідомості, обставин породження правосвідомості, її смислового ядра, структури та рівнів, її зв'язків з іншими формами суспільної свідомості, шляхів впливу на суспільну практику. Це коло питань і належить тут розглянути.

Особливу увагу питанням правосвідомості приділяли стоїки. Обговорення ідей цих філософів не припиняється до теперішнього часу. У першу чергу слід було б зазначити, що саме стоїки уперше ввели до цієї галузі філософії категорію «обов'язок». Стоїками було усвідомлено, що між добром і злом існує, за образним висловом А.Н. Чанишева, «величезна нічийна смуга – смуга етично байдужого, тобто того, що не залежить від волі людини, будь він навіть мудрецем» [263, с. 45]. На цій смугі і повинна перебувати людина,

безпристрасно ставлячись як до добра, так і до його протилежності – зла. Пристрасті породжують усі види зла, безпристрасність – істинний шлях до чесноти. Ідеал стоїка – це відлюдник, що не вдається до медитації, а людина, що уміє бути всередині життєвих відносин і прихильностей, але розуміти при цьому природне походження добра і зла, розуміти, що на природу не можна ображатися і розтрачувати море емоцій і пристрастей марно.

Грецька реальність та інтелектуальні засади античності детермінують правову реальність «осьового часу» як формально-змістовний прояв духовного потенціалу епохи, її інтелектуального консенсусу. На підставі аналізу розмаїтих феноменів правового розвитку грецької античності прослідковується тісна взаємозалежність правової реальності та інтелектуальної традиції грецької античності. Правова ідеологія, правовідносини, судочинство, правотворчість цього періоду увібрали в себе такі мислинневі домінанти як дихотомія одиничного та загального, ідея Слова – логосу, принцип публічності та агону, змагальності, рівності всіх перед природнім правом. Дихотомія одиничного (суб'єктивного) і загального (об'єктивного) спостерігається в процесі становлення індивіда як суб'єкта права – грек значно більше підкорений домінанті загального, аніж одиничного, над ним тяжіє місто – поліс, закон, агора, космос. Грек ще не склався як повноцінна особистість, приватна особа, він, перш за все, громадянин, а, отже, не склався як повноцінний суб'єкт права. Грецька правова реальність відобразила мислення родового устрою. Грецька культура «безособистісна» [133, с. 15], правова культура не є суб'єктною, тому греки й не розмежовували публічне право та приватне, їх право – це «юрідизована мораль» [164, с. 44], яка спрямована не стільки на регуляцію зовнішнього життя, скільки на внутрішньо-суб'єктивний світ індивіда, і в силу недорозвиненості особистості як автономного начала, ще не має підґрунтя в індивідуально-особистісному «я».

Таким чином, саме в античних теоріях права, які являють собою філософсько-космологічний підхід до права, наголошується на ціннісно-ідеальній реальності права. У цих концепціях виражається непереборне

прагнення людини до ідеалу справедливості. Вони «вихоплюють» такий аспект правової реальності, який не може бути доступним юридичному і соціологічному пізнанню права. Власна суть правової реальності, її найглибше джерело вбачаються в ідеї права, що являє собою систему апріорних принципів справедливості, які є основою і критичною інстанцією для діючого позитивного права.

Найбільший інтерес мають теорії, що виникли приблизно у XVI ст. і пізніше. У них можна знайти елементи сучасних уявлень, геніальні припущення і мрії про справедливий устрій суспільства на правових засадах. Але термін «теорія» в назві «теорія природного права» використаний у дуже широкому значенні, тут теорії претендують лише на одну із своїх основних функцій – пояснення природи права. У XVIII і XIX ст.ст. з'являються філософські концепції, що претендують на систематичний виклад основ права, різко відмінні від фрагментарних висловів і політико-літературних робіт попередніх епох, їх можна умовно назвати філософськими теоріями права.

Варто розглянути погляди найвидатніших представників теорії природного права.

Французький філософ і політичний діяч епохи Відродження Жан Боден вважає, що існують закони божественні, природні і державні. Він різко критикує платонівський проект держави, заснований тільки на суспільній власності: «Але він не врахував, що, якби цей проект було здійснено, було би втрачено єдину ознаку держави: якщо немає нічого, що належить кожному, то немає й нічого, що належить усім; якщо немає нічого приватного, то немає і нічого спільного» [24, с. 56]. Природні і божественні закони забороняють кровозмішення, перелюбства, батьковбивства, стоять на варті приватної власності (не вкради). Тому справедливо налаштована держава повинна мати такі закони, які зберігали б суспільне і не давали можливості скоювати замах на власність кожного підданого. Держава й володарі не можуть порушувати природне право, тому що самі йому підкоряються. Якщо приватна власність буде одержавленою, то не стане ані держави, ані сім'ї.

Подальший розвиток правового суб'єктивізму представлено в теорії Томаса Гоббса. Визначаючи природу людини як основне джерело правової реальності, він писав: «Природа людини є сума його природних здібностей і сил, таких, як здатність харчуватися, рухатися, розмножуватися, відчуття, розум тощо. Ці здібності називаються природними, і вони містяться у визначенні людини як обдарованої розумом тварини» [50, с. 134]. Що стосується визначених природою фізичних і розумових здібностей, то всі люди є рівними між собою. Якщо у них рівні здібності, то повинні бути й рівні надії на досягнення певної мети і задоволення бажань. Але недолік речей може призвести до невдачі з боку слабкішого. Тому природне суспільство характеризує агресивне ставлення людей один до одного. Це стан війни всіх проти всіх. Тут немає загальної влади, законів, приватної власності. Для того, щоб позбавитися цього важкого становища, люди домовляються про встановлення держави, якій добровільно дають права встановлення жорсткої влади, яка була б здатна силою покласти край стану війни. Необхідність застосування сили при організації держави, власті для придушення негідних пристрастей Гоббс доводить так: «Насправді, природні закони [як справедливість, неупередженість, скромність, милосердя і (загалом) поведінка по відношенню до інших так, як ми бажали б, щоб поступали по відношенню до нас] самі по собі, без страху якої-небудь сили, що примушує їх дотримувати, суперечать природним пристрастям, що ваблять нас до пристрасті, гордості, помсти тощо. А угоди без меча – лише слова, які не в силах гарантувати людині безпеку» [50, с. 178].

Критикуючи Т. Гоббса, Бенедикт Спіноза вважає, що людина від природи наділена не тільки розумом і позитивними пристрастями, але й негативними афектами, які руйнують згоду між людьми. Для того, щоб відновити згоду, потрібно поступитися якоюсь мірою своїм природним правом – правом вчиняти дії, спрямовані на збереження самих себе. Цього можна досягти, уклавши договір про створення держави. Умовою цього договору є добровільне зобов'язання кожного не завдавати шкоди іншому під страхом завдати шкоду собі. Мстити за особисту образу буде держава, «вона привласнить собі право

кожного мстити за себе і судити про те, що добре і що погано. А тому вона повинна мати владу утверджувати загальний спосіб життя і встановлювати закони, роблячи їх твердими не за допомогою розуму, який... обмежений афектами, – а шляхом загроз. Таке суспільство, що спирається на закони і владу самозбереження, називається державою, а люди, що знаходяться під захистом її права, – громадянами» [226, с. 359-360]. Тільки в громадянському суспільстві непокоря законам може бути кваліфікована як злочин, покора ж може бути поставленою в заслугу. У природному стані загальна воля не є вираженою, у кожного свої уявлення про добро і зло, всім править свавілля, тому не може навіть виникнути поняття злочину, уявлення про справедливість і несправедливість. Держава, виражаючи волю і дух народу, у своїх діях повинна керуватися буденним розумом, здоровим глуздом, який завжди поєднується з користю.

У книзі Шарля Луї Монтеск'є «Про дух законів» справедливо зазначається, що величезна кількість і різноманітність законів, яка існує у всіх народів, не придумана ними довільним чином. Є загальні засади, з яких окремі випадки випливають як сліdstва. Загальні принципи виводяться, у свою чергу, з природи речей. Співтовариства тварин відрізняються від людських співтовариств тим, що їх не наділено здібністю до пізнання, і вони не мають позитивних законів [159]. Але, незважаючи на наявність у людей розуму й законів, вони здатні помилятися, діючи із власної волі й переслідуючи особисті цілі, що не завжди узгоджується із загальними законами.

Відповідно до форм суспільної свідомості розрізняються релігійні закони, закони моралі, політичні і цивільні закони. Всім їм передують природні закони (закони природи) і природне право, що відображає їх, по яких люди жили до утворення суспільства. По відношенню до цих законів усі люди є рівними, невблаганно підлеглими, безсилі відмінити або змінити їх дію. Об'єднання людей у суспільство приводить до усвідомлення ними своєї сили у трьох аспектах: 1) по відношенню один до одного; 2) по відношенню людини або групи людей до даного суспільства в цілому і 3) по відношенню різних

суспільств один до одного. Усвідомлення сили приводить до спроб обернути на свою особисту користь блага й переваги, що надаються суспільним життям, що неминуче призводить до воєн між окремими членами суспільства і між різними суспільствами. Війни ж є грубим порушенням природного права, тому що ведуть до численних вбивств, насильництва та руйнуванням умов життя людей. Для відновлення і дотримання норм і принципів природного права виникають установлені людьми закони, які фіксуються у міжнародному, політичному і цивільному праві. «Як жителі планети, розміри якої роблять необхідним існування на ній багатьох різних народів, люди мають закони, що визначають відносини між цими народами: це міжнародне право. Як істоти, що живуть в суспільстві, існування якого потребує охорони, вони мають закони, що визначають відносини між правителями і керованими: це право політичне. Є у них ще закони, якими визначаються відносини всіх громадян між собою: це право цивільне» [159, с. 160-161].

У XVIII ст. в теорії природного права виникли два напрями, які відрізняються один від одного рішенням проблеми походження зла. Згідно з першим, до якого належали Жан Жак Руссо, Жюльєн Офре де Ламетрі та ін., людина у первісному стані була вільною й незалежною, жила щасливо, миром, правилами справедливих законів природи, природа не могла бути і не була причиною виникнення зла. Поштовх до руйнування первісного раю було надано виникненням власності й поділом людей на багатих і бідних. З'являється зовсім інша підстава для об'єднання людей у суспільство. Якщо раніше люди об'єднувалися для боротьби з грізними силами природи, то тепер причина була внутрішньою, викликана змінами в самому суспільстві. Обидва виникаючі класи однаково прагнуть до встановлення нового типу суспільства, заснованого на солідарності. Аргументація така: «Якщо людина багата, то вона потребує послуг інших, а якщо бідна, то їй потрібна допомога інших» [210, с. 171].

У філософії І. Канта відстоюється ідея про те, що за своєю природою людина прагне, з одного боку, до повної, «неприборканої» свободи, але, з іншого – природні схильності людей заважають їм ужитися один з одним,

природою закладено в людині й обмеження її свободи. Сама природа підштовхує людину до утворення громадянського суспільства, в якому добре поєднуються схильності людей. Ті обмеження, які накладають на свободу правила сумісного життя в цивільному союзі, приводять до виникнення і розвитку мистецтва, науки, культури, до появи цивілізації. Тут слід особливо підкреслити, що обмеження свободи, за І. Кантом, є позитивним чинником, який могутньо сприяв прогресу.

Людина, як істота від природи, є вільною, не може не зловживати наданою їй свободою на шкоду іншим, тому вона потребує володаря. Але володар обирається із числа таких же людей, тобто ті, кого обирають для управління суспільством, наділені тими ж якостями, що й інші люди. Тому забезпечення справедливості при організації якнайкращого суспільного устрою є дуже важким завданням. Поєднання вимог загальної справедливості і доброї волі державної влади є, згідно з І. Кантом, найскладнішою проблемою, вирішуваною лише в наближенні, не повністю, оскільки «з такої мішанини, як та, з якої зроблено людину, не можна зробити нічого прямого. Тільки наближення до цієї ідеї ввірила нам природа» [104, с. 47].

Розгляд поглядів І. Канта можна завершити таким положенням: «...природа навіть в проявах людської свободи діє не без плану і кінцевої мети...». Керуючись цією ідеєю, на думку І. Канта, «ми могли б безладний агрегат людських вчинків, принаймні в цілому, представити як систему», тобто в людській історії можна прослідкувати «закономірний хід поліпшення державного устрою» [104, с. 118, 119].

У свою чергу Г. Гегель, на відміну від І. Канта, спирається не на суб'єктивні емпіричні дані, класифікації чинного права та результати дослідження, а на фактори зв'язку з позаправовими реаліями, на виведення права із більш загальних, ніж саме право, категорій і закономірностей. І. Кант вважав первинними, а тому апріорними, уявлення про розум і свободу абстрактної людини, людини «взагалі», історично незмінної. У Гегеля вихідні принципи аналізу правової свідомості визначалися його філософською

концепцією розвитку світового духу, який проходить три основних етапи свого самопізнання: етапи суб'єктивного, об'єктивного й абсолютного духу.

Сутністю гегелівського світового духу є свобода, що набуває різних форм утілення на різних етапах його розвитку. На першому етапі дух має тільки внутрішню свободу, тобто свободу щодо себе. Об'єктивний дух має не тільки внутрішню, але й зовнішню свободу.

На думку Г. Гегеля, правові й соціально-політичні інститути належать до царства об'єктивного духу, є формами реалізації властивої йому свободи. Кожна з них є особливим правом. По-перше, ці форми можуть бути схарактеризованими з боку індивідів (суб'єктів права), які свідомо чи несвідомо є знаряддям об'єктивного духу. По-друге, ці форми утворюють певну ієрархію, в якій вища форма є більш конкретною і має більш глибокий ступінь реалізації свободи. Г. Гегель виокремлює три такі фундаментальні форми: абстрактне право, мораль і моральність [43].

Для абстрактного права характерною є свобода, де індивіди усвідомлюють себе власниками, що не знають поневолення й насолоджуються статками, що забезпечуються цими правами. Свобода індивіда щодо зовнішніх речей реалізується як право власності, володіння; щодо іншого індивіда – як договірне право; щодо своєї власної негативної дії – як згода прийняти покарання. Абстрактне право не враховує внутрішніх мотивів поведінки індивідів, які вступають у відносини як вільні, формально рівні суб'єкти права.

Слід підкреслити, що Г. Гегель вважав, що дійсні правові відносини та свідомість можуть бути реалізованими тільки державою і лише в ній може бути виявлено зв'язок зі всією рештою форм суспільної свідомості. Додержавні форми регулювання суспільного життя (звичаї, вдачі, традиції, релігії тощо) є лише передтечею дійсного права. «Держава не тільки скріплює суспільство правовими відносинами, але й, будучи у моральному відношенні дійсно вищою загальною суттю, сприяє єдності у вдачах, навчанні і в загальному образі думок та дій (оскільки кожен духовно споглядає і пізнає в іншому свою загальність)» [43, с. 326]. Тому в основі права має лежати свобода кожної окремої людини,

забезпечення цієї свободи є у той же час забезпеченням особистої свободи. Порушення права конкретної особи ображає гідність усіх. Абстрактна воля, виражена у правовій свідомості, є загальним надбанням усіх, незважаючи на індивідуальні відмінності кожного з носіїв загальної волі.

Дозволенним із точки зору права виявляється все те, що не обмежує свободи інших. «Право містить, власне кажучи, тільки заборони, а не накази, а що не забороняється, те дозволено. Але правові заборони можуть бути виражені позитивно як накази, наприклад: ти повинен дотримувати договір. Загальний правовий принцип свідчить: ти повинен поважати власність іншого. Це не означає, що ти повинен зробити для іншого що-небудь позитивне, виробити яку-небудь зміну в навколишніх обставинах, а вимагає тільки не вчиняти порушення [права] власності. Таким чином, якщо право і виражають як позитивний наказ, то це останнє є лише формою вираження, в основі якого за змістом завжди лежить заборона» [43, с. 172].

Теорія Г. Гегеля внесла у розвиток правового суб'єктивізму та свідомості принципово нові моменти. До гегелівської концепції виходили з того, що існує право, яке належить людям від природи, яке було назване природним, і існує також право в суспільстві, яке відрізняється від природного, у ньому, як правило, виходять із принципів і норм природного права, тому воно в частині свого змісту не відповідає природному праву. Вся епоха Просвітництва пов'язана з ідеєю боротьби за відновлення норм природного права особи. Г. Гегель відмовляється протиставляти і зіштовхувати ці два види права: «Справді, завдяки суспільству виникають всього лише особливі права, відсутні у тому праві, основою якого є тільки одинична особа. Але разом із тим вони-то і є ліквідацією однобічності вказаного принципу та його істинною реалізацією» [43, с. 221].

Висхідний пункт гегелівської філософії права як сфери об'єктивного духа – це кінцевий пункт його філософії «суб'єктивного духа», а саме – свобода волі. «Право полягає в тому, що наявне буття взагалі є наявне буття свободної волі» [44, с. 89]. Це означає, що право є простором існування свободної волі, а

свободна воля – критерієм права. Право, за Г. Гегелем, не «норма», а нормальний спосіб буття людського духу, що виражає його «зрілий» стан. Право є породженням духовної, тобто інтелектуально-вольової діяльності. Тому будь-який ступінь розвитку Духу як свободи має у нього поняття права. Це і абстрактне право, носієм якого є абстрактна особа, або особа, девіз якої: «будь особою та поважай інших як осіб», і мораль як внутрішня, суб'єктивна сторона зрілості духу, і моральність, вищою формою якої є право, держава. Право є як дещо субстанційне для всього людського життя, простим же його станом є свобода воля людини. Однак ця субстанційна основа є не особливий індивід як воля одиничного в її властивій їй сваволі (подібно до позиції І. Канта і Ж. Руссо), а воля як в собі і для себе суще, розумна воля, істинний дух, тобто воля не індивіда, а воля народу. Предметом цієї волі є те, що веде до свободи, яка створює дійсне благо народу. Таким чином, Г. Гегель у кінцевому пункті свободну волю індивіда підкорює волі народу як цілого. Ця свобода воля є розумною лише тією мірою, якою розчинює себе в державній волі. Звісно, Г. Гегель має на увазі не будь-яку емпіричну державу, а її «эйдос», «ідеальний тип».

У філософській та юридичній літературі існує ціла низка визначень поняття правової свідомості.

З одного боку, під правосвідомістю, на думку Н. М. Пархоменко, розуміють сукупність ідей, уявлень, почуттів, що відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізму правового регулювання суспільних відносин. З іншого боку, правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки [230, с. 554].

Як правило, правова свідомість визначається як система правових уявлень, почуттів, переконань, емоцій, ідей, поглядів, оцінок та інших проявів, що виражають суб'єктивне ставлення особи, соціальної групи, суспільства в цілому як до особи, діючого права, існуючої юридичної практики, правового статусу особи, інших правових явищ, так і до бажаного права та інших бажаних

правових змін. Схоже визначення наводить і вітчизняний правник І. Голосніченко, який розглядає правосвідомість як сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв та емоцій ставлення людей до права та державно-правових явищ [54, с. 24].

Значення наведеного визначення полягає не лише у повному обсязі елементів системи відображення правової дійсності, але й у динамічному підході до визначення проблеми правової свідомості. Правова свідомість не тільки відображається у правових категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах людей на правову дійсність, але й спрямовує суб'єкта права на певні зміни у правовому середовищі, прогнозує і моделює їх [77, с. 137].

Аналогічне визначення правосвідомості наводить і Н. М. Оніщенко. На її думку, правосвідомість відображає правову дійсність у формі юридичних знань та ціннісного відношення до права і практики його реалізації, правових установок та ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку (діяльність) людей в юридично значущих ситуаціях. Вона є джерелом правової активності та внутрішнім регулятором юридично значущої поведінки чи механізму її здійснення [177, с. 68]. Як справедливо зазначає О. Ф. Скакун, ключовий пункт правосвідомості полягає в усвідомленні людьми цінностей природного права, прав і свобод людини й оцінці чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини. Правосвідомість не лише виражає ставлення індивіда до правової дійсності, але й спрямовує її на певні зміни у правовому середовищі, прогнозує та моделює їх [219, с. 462].

Призначення, місце та роль правосвідомості у правовій сфері суспільного життя визначаються тим, що будь-яка правова дійсність є неможливою без усвідомлення її суб'єктами своїх діянь. Це стосується всіх видів право-творчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності [130, с. 180].

Змістовне визначення правосвідомості містять праці Л. І. Спиридонова. На думку вченого, поняття правосвідомості в сучасній науці означає один із видів суспільної свідомості, що відображає юридичну дійсність. Під юридичною

дійсністю тут розуміються не лише право і закон, але й правопорушення всіх видів, і самі правопорушники, і нормативні акти, й акти правозастосовної діяльності, і сама ця діяльність тощо [227, с. 122].

Правова свідомість як компонент нової правової культури особи, в сучасних умовах розвитку українського суспільства, характеризується, насамперед, новим правовим мисленням, значним практичним інтересом до права і правових інститутів, зміною ставлення до права як механізму безконфліктної реалізації своїх інтересів, право набуває конкретних рис і значення для кожного.

У той же час сучасна соціокультурна ситуація в Україні є такою, що ці процеси не підкріплені правовою традицією як у масовій, так і в індивідуальній правосвідомості право не є безсумнівною цінністю. З оновленням законодавства й накопиченням відповідної правозастосовної практики все очевиднішим стає розрив між новим демократичним законодавством та низьким рівнем правосвідомості [42, с. 146].

Розглядаючи правосвідомість як засіб, за допомогою якого здійснюється взаємодія людини із законом, правом, а через них – з економічною, політичною ситуацією, оточуючим середовищем, умовами життя, побутом тощо, В. В. Головченко зазначає, що її формування здійснюється не лише (а, можливо, і не стільки) нормативно-правовими актами, не так під впливом суто правової практики, як завдяки дії нових тенденцій у сфері економіки, політики, моралі. Саме ці тенденції є тією рушійною силою, що спонукає людину до нового правового мислення [52, с. 76]. Суттєвого значення у цьому разі набуває суб'єктивно-психічне середовище, що відбиває ставлення людей до права, а квінтесенцією правосвідомості є усвідомлення людьми цінності права і водночас уявлення про чинне позитивне право, про те, наскільки воно відповідає вимогам розуму і справедливості, правовим цінностям та ідеалам [65, с. 329].

На теперішній час формування правосвідомості в Україні відбувається у гострій боротьбі нового правового мислення зі старим, що породжує складну

ідеологічну та політико-правову проблему, яка потребує нових підходів у формуванні мети, завдань правової соціалізації особи та пошуку нових засобів і способів її реалізації. Формування правосвідомості як позитивного результату правової соціалізації особи та подолання пануючого правового нігілізму має стати одним із пріоритетних напрямів державної політики.

Правова свідомість як форма суспільної свідомості і підкоряється її загальним закономірностям формування та функціонування. У той же час правосвідомість має свою специфіку, що відрізняє її від інших форм свідомості та проявляється у предметі відображення, а також в особливих її поняттях та категоріях, до яких зараховують категорії юридичних прав і обов'язків, «правомірність», «протиправність», «правовідносини», «дієздатність», а також «законність» тощо. На основі цих категорій правосвідомість відображає оцінку поведінки суб'єктів права як правомірну чи неправомірну [225 с. 157]. Саме встановлення і зміцнення законності є одним із проявів правосвідомості. Предметом її відображення є право і правове регулювання в цілому, а також суспільні відносини, що врегульовані правом, або ті, що потребують правового регулювання.

Специфіка правової свідомості, на думку Н. М. Оніщенко, виражається у прогнозуванні суспільно-обов'язкової поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення юридичних прав та обов'язків учасників суспільних відносин [55, с. 5].

У свою чергу, Т. Г. Андрусак визначає правосвідомість так: «правосвідомість – це сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя, їхніх уявлень про те, що є правомірним і неправомірним» [5, с. 87]. Розглядається також правосвідомість у вигляді сукупності уявлень і почуттів, що виражають відношення людей, соціальних спільностей до діючого чи бажаного права [235, с. 611]. При цьому деякі автори поділяють правосвідомість особистості і суспільну правосвідомість, де суспільна правосвідомість є системою певних

суспільних психічних процесів та їх результатів, що мають різний динамічний та статичний характер [122, с. 91].

Одне з останніх та найповніших визначень правової свідомості, яке характеризує специфіку правової свідомості, її структуру, а також її роль у розвитку права і правового життя суспільства, на нашу думку, надає Н.Волковицька. Так, авторка визначає, що правова свідомість – це один з найважливіших елементів правової системи зі своєю складною і багаторівневою структурою, що являє суб'єктивне, нормативно значиме відображення правової дійсності у вигляді правових і юридично значимих знань, оцінок та установок раціонального та емоційно-вольового характеру, що відбивають ретроспективне, сучасне і перспективне сприйняття права, яке є об'єктивною частиною реального правового життя і правового регулювання [37, с. 34].

Правосвідомість, на думку І. О. Ільїна, це фундамент, який потрібно будувати та зміцнювати. Багато проблем, що розглядаються в концепції мислителя, можна вирішити, використовуючи аксіоматичні корені правосвідомості. Для нього очевидною є залежність багатьох явищ від правосвідомості і багато питань, пов'язаних із правом та державою можна «розв'язати тільки як питання правосвідомості» [91, с. 71].

Концептуально підхід І. О. Ільїна виражений у тому, що правосвідомість – це сукупність поглядів на право, на державу, на всю організацію суспільного життя. Так, наприклад, форма правління в державі визначається, насамперед, монархічною чи республіканською правосвідомістю народу. Взагалі, людина без правосвідомості буде жити власним свавіллям, і терпіти свавілля від інших [89, с. 133-135].

Дослідники категорії правосвідомості в роботах І. О. Ільїна свідчать, що це центральна, категорія в його державно-правових та політичних ідеях. Багатьма зазначається, що І. О. Ільїн одним із перших намагався створити універсальну теорію, що поєднує проблематику особистості, суспільства, права, держави, політики, влади і божественної основи в єдиному акті правосвідомості. При

цьому правосвідомість є творчим джерелом права, живий орган правопорядку та політичного життя [108, с. 19]. Правосвідомість у розумінні І. О. Ільїна – не просто «формально-юридична, але універсальна онтологічна категорія, оскільки саме з неї виводяться всі основні емпірично опосередковані соціальні та правові реалії – держава, суспільство, влада, правопорядок, природне право, правовий звичай, правова поведінка індивіда» [172, с. 86]. Надаючи явищу і поняттю правосвідомості центральне місце в системі інших державно-правових явищ і понять, І. О. Ільїн пов'язує її з процесом виникнення та розвитку самого права, еволюцією різних його форм, розвитком держави та її форм тощо. Визнається вірність позиції І. О. Ільїна, коли він заявляє, що цілий ряд складних і витончених проблем життя та юриспруденції знаходить собі вирішення тільки через вчення про правосвідомість [152, с. 12, 16].

Тож варто погодитися, що поняття «правосвідомість» відображає взаємозв'язок права зі свідомістю: якщо право є об'єктивною реальністю, то правосвідомість – це реакція людей на право, тобто право у тому вигляді, в якому воно існує у свідомості суспільства. Ставлення до права може бути позитивним (розуміння цінності права) або негативним (заперечення соціальної значущості права), раціональним (інтелектуальне сприйняття права) та емоційним (сприйняття права на рівні почуттів, настрою) тощо, при цьому певне ставлення до права і правових явищ може бути як однієї людини, так і у групи людей чи суспільства у цілому. В юридичній літературі за суб'єктами (носіями) правосвідомість поділяють на такі види: 1) індивідуальну правосвідомість – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда. Вона формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня правової освіти індивіда; 2) групову правосвідомість, яка відображає ставлення до права, його оцінку з боку соціальних груп (соціальних спільнот, професійних, територіальних, неформальних груп). На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи; 3) суспільну правосвідомість, яка виражає ставлення до права всього суспільства. Вона є

властивою великим соціальним спільнотам (населенню країни, окремого регіону, певному етносу). Суспільна правосвідомість містить найбільш поширені й узагальнені оцінки права та правової реальності [124, с. 355].

Таким чином, надати визначення правосвідомості дуже складно. Адже у кожної людини, де б вона не жила, є різні уявлення про право, законність, правосуддя, злочини тощо, кожен по-різному ставиться до діючих у державі законів, схвалює або засуджує їх. І якщо людина ніколи не чула самого слова «правосвідомість», вона все ж у нього є, оскільки у неї якоюсь мірою є присутні знання щодо правових явищ суспільства. Ці правові уявлення і поняття сприймаються від суспільного середовища поволі, непомітно, а також в результаті виховання. Кожному у зрілому віці доводиться мати справу з правами й обов'язками, визначати до них своє ставлення, і акти здійснення цих прав і виконання обов'язків, повторювані сотні і тисячі разів, глибоко відбиваються у розумі, почуттях і волі людини, відкладаються у пам'яті і формують його правосвідомість. Але правосвідомість існує не лише в індивідуальній свідомості. Вона існує також у різних правових теоріях, а також у філософії, політиці, історії, етиці.

Таким чином, слід спробувати надати авторське визначення правосвідомості. Правова свідомість – це форма суспільної свідомості, нормативне мислення, яке є сукупністю правових поглядів, ідей, переконань стосовно правомірності або неправомірності вчинків людей, їх прав і обов'язків, справедливості або несправедливості тих або інших законів, правових норм, їх актуальності або непотрібності, застаріванню тощо. Правосвідомість, як уявляється, – це конкретне, історично і соціально обумовлене уявлення про належне, законне і справедливе.

Як було зазначено вище, правосвідомість – неминучий супутник права, а існування права є невіддільним від правосвідомості. Вимоги і норми суспільного життя не можуть бути виражені як юридичні права й обов'язки суб'єктів доти, доки вони не «пройдуть» крізь свідомість людини. З іншого боку, реалізація права, за своєю суттю, є процесом інтеграції норм у правосвідомість

народу, конкретних соціальних груп. Як зазначає М. І. Козюбра, одним із найважливіших факторів, з яким право знаходиться у постійному зв'язку та взаємодії, є суспільна свідомість, одна із форм якої, що має найбільш безпосереднє відношення до права – саме правова свідомість [113, с. 6].

Таким чином, на думку сучасних теоретиків права та держави, зв'язок права та правосвідомості має характер взаємодії, тобто такого співвідношення, в якому між цими явищами виникає зустрічна залежність [235, с. 620]. А. М. Колодій висуває прогресивну тезу про те, що правосвідомість та правотворчість є обов'язковими первинними умовами дії права [116, с. 166]. При визначенні зв'язку правосвідомості та права І. О. Ільїн не обмежувався тільки їх взаємодією та взаємовпливом, він доводив, що існує первинність правосвідомості щодо права, а також розглядав правосвідомість як основу не тільки права, але й держави.

Характерно, що А. М. Колодій відзначав зустрічну залежність права та правосвідомості: «чим вірніше правосвідомість, тим «послідовніше» і більш «творчо», а не «ламаючи» та «знищуючи» відбувається правовий розвиток, і навпаки». Однак: право є володарювання, а правосвідомість – вільна лояльність; право є завжди порядок, а правосвідомість є воля до порядку; право є договір, а правосвідомість є вірність договору й зобов'язанням, які із нього випливають; право є організація, а правосвідомість є воля до єднання [89, с. 211, 212, 217].

На думку О. С. Мельничук, повнота буття права є можливою тільки через правосвідомість, тобто через правовідчуття, правовоління, правомислення і, нарешті, праводіяння. Якщо держава має повноту буття, то тільки через душевно-духовне переживання і здійснення людьми її мети та її засобів, її змісту та її форми [154, с. 43]. По суті, права та держави не існує поза безліччю індивідуальних, але пов'язаних постійним спілкуванням правосвідомостей.

Держава, формулюючи юридичні норми, у першу чергу повинна спиратися на правосвідомість та правову культуру народу, диференціювати, та стимулювати кращі їхні зразки, прагнути не до абстрактно-відірваної від життя і духу країни «творчості» закону, а об'єктування в діючому праві уже інтегрованих у суспільну свідомість еталонів та регуляторів поведінки.

А розвиток правосвідомості, у свою чергу, вимагає, щоб «кожний з нас побачив із силою очевидності об'єктивне значення права. Воно полягає у тому, що кваліфікації, розмежування і постанови, які раз одержали повноважну природу права та його «гідність», зберігають це значення правової вірності, правильності й обов'язковості незалежно від випадкового незнання, незгоди чи навіть систематичної непокори з боку того або іншого суб'єкта права» [91, с. 174].

Для того, щоб склалася нова правосвідомість, «національна за своїм корінням, християнсько-православна за своїм духом та творчо-змістовна за своєю метою», необхідно в людині «виховати вільну особистість із гідним характером та предметною волею», на що уже зверталася увага. Необхідним є «новий державний лад, в якому воля розкрила б запеклі та стомлені серця, щоб серця по-новому звернулися до нової влади з повагою та довірою». Але все це може здійснитися тільки через «серцеве та совісне споглядання, через правову волю і предметну правосвідомість» [90, с. 430–431]. Для цього необхідно визнати, що право може здійснювати своє духовне призначення тільки тоді, коли правосвідомість знаходиться на висоті, а висота її вимірюється не тільки знанням права, але й визнанням його, і притому визнанням не «за страх», а «за совість», і не за «сліпою звичкою, а за видючим, розумним переконанням» [91, с. 181]. Право без правосвідомості залишається без духовного наповнення та живлющої сили, поступово перетворюючись на «лютю владу та дезорганізуюче насильство» [87, с. 9]. Якщо людина не буде мати здорової правосвідомості, вона не зрозуміє позитивного права своєї держави, не буде дотримуватися правових норм та інститутів. І дійсно, через правосвідомість вона пізнає позитивне право, «відчуває» його своїм досвідом та визнає це право, добровільно приймаючи на себе зобов'язання стосовно нього та підкоряючись йому.

Зв'язок права та правосвідомості у розумінні І. О. Ільїна можна виразити так: право має потребу у правосвідомості для того, щоб стати життєво творчою силою, а правосвідомість має потребу у праві для того, щоб придбати предметну основу й об'єктивну реальність. «Право тільки тоді здійснить своє призначення, коли правосвідомість прийме його, наповниться його змістом і

дозволить новому знанню впливати на життя душі, визначати її рішення і направляти поведінку людини. Тоді право стане силою у внутрішньому житті людини, а через це й у її зовнішньому житті». Але для цього необхідно, щоб право у його об'єктивному значеннєвому змісті й у його об'єктивному значенні було не тільки усвідомлене думкою і перевірене досвідом, але й визнане волею людини [155, с. 15-16].

На думку С. І. Максимова, правосвідомість є найважливішим елементом правової реальності, суб'єктивною основою права й умовою його існування. Як необхідний елемент генезису, функціонування і розвитку права, вона є присутньою у процесах правотворчості, застосування й дотримання права [141, с. 150]. Можна сказати, що правосвідомість є безпосереднім джерелом правопорядку й усіх правових явищ, чинником, що підтримує життя права, без якого це життя було б неможливим [89, с. 247]. Тому правосвідомість у першу чергу є предметом філософського осмислення права, а філософія права в одному зі своїх вимірів є вченням про правосвідомість [91, с. 78].

Для відповіді на запитання про суть правосвідомості недостатньо навести ту або іншу його дефініцію. У більшості з них, як видно із вищесказаного, акцент робиться на певного роду знанні, тобто правосвідомість розкривається як «сукупність поглядів, ідей, що виражають ставлення людей, соціальних груп, класів до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним або неправомірним» [250, с. 502]. У таких визначеннях надається у цілому вірне уявлення про правосвідомість. Проте, на думку С. І. Максимова, це уявлення, по-перше, є лише попереднім і неповним, оскільки не може такий складний феномен, як правосвідомість, розкриватися шляхом дефініцій, по-друге, воно не сприймає найголовнішого у правосвідомості [141, с. 151].

«Абсолютно ясно, – відзначає Е. Ю. Соловйов, – що правосвідомість – це не просто відображення в індивідуальній свідомості духу і характеру вже чинних у суспільстві законів. У правосвідомості «активний темперамент», і всього адекватніше вона виявляє себе саме тоді, коли критикує й коригує чинні

закони з позицій ідеальної справедливості, яка набула непорушного значення для досить великої маси людей» [223, с. 189].

Правосвідомість, на думку С. І. Максимова, може розглядатися поза жорсткою прив'язкою до позитивного права, а як особлива форма свідомості, необхідний та істотний компонент людського світогляду, найважливіша характеристика людського буття, як спілкування з іншими [140, с. 136]. На цю особливість правосвідомості звертав увагу І. О. Ільїн: «Людина не може обходитися без правосвідомості, оскільки будь-яка випадкова зустріч з іншою людиною, будь-яка розмова, будь-яке сусідство, не говорячи вже про угоди і про участь у будь-якій суспільній організації, – ставить негайно питання про право і не право, про моє право і твоє право, про взаємні обов'язки, про закони тощо. ...Правосвідомість немов би легеня, якою кожен із нас вдихає і видихає атмосферу взаємного спілкування» [89, с. 251]. Це означає, що правосвідомість властива кожній людині, яка усвідомлює як свою відмінність від інших людей, так і неминучість свого зв'язку з ними. Хоча якість цієї правосвідомості може бути різною – від «нормальної», або «здорової», до «запущеної», «потворної» і навіть «здичавілої» правосвідомості [89, с. 251]. У цьому випадку і поняття правосвідомості у строгому сенсі як «орієнтація на ідеал правової держави», і поняття правосвідомості у широкому сенсі відбивають особливості людського спілкування буття як буття з іншими, опосередкованого соціальними інститутами. Воно виражає спрямованість людської свідомості на сенс права, тільки адекватність інтерпретації цього сенсу може бути найрізноманітнішою.

На думку П. А. Рачкова, разом з оціночними судженнями про правові норми до правової свідомості входять правові вимоги, такі, наприклад, як вимоги різних свобод: особи, слова, друку, совісті, зборів, страйків, вимоги виборчих прав, справедливої і своєчасно виданої заробітної плати, пенсії, скорочення робочого дня тощо. Усі ці вимоги виражають дію волі – психічної активності, що включає внутрішні зусилля, наполегливе прагнення до бажаного у галузі права [203, с. 111-113]. У цьому, до речі, проявляється велика подібність з політичною свідомістю, де економічна структура суспільства,

проявляючись як інтереси, також обумовлює відповідне вольове відображення, вольові дії.

У структурі правосвідомості суспільства деякі науковці виділяють два елемента правосвідомості: правову ідеологію та правову психологію, а інші стверджують, що правова свідомість складається з трьох елементів, а саме правової ідеології, правової психології та правової поведінки.

На соціально-психологічному рівні правосвідомість є сукупністю почуттів, навичок, звичок та уявлень, що дозволяють людині орієнтуватися у правових нормах і, відповідно, регулювати свої відносин з іншими фізичними та юридичними особами, державою і його інститутами, виражати почуття схвалення або засудження існуючих юридичних норм, правових відносин та установ. У правових почуттях, буденних судженнях є буденна оцінка правового статусу індивіда як справедливого або несправедливого, правомірного або неправомірного, а також переживання людьми різних подій, що стосуються дії закону. Слід зазначити, що ці почуття і судження можуть бути пов'язані як з об'єктивним відображенням статусу особи, і зокрема його свободи або несвободи, так і з суб'єктивним.

Соціально-психологічна, буденна сторона правосвідомості тісно пов'язана з правовими навичками і правовими звичками. Правові навички –це закріплені життєвою практикою стереотипні прийоми законослухняної або, навпаки, протиправної поведінки, не пов'язані з якими-небудь розгорнутими міркуваннями, виходячи з накопиченого правового досвіду. Правові звички – це вироблена у міру придбання навичок потреба чинити саме так, а не інакше. Навички і звички, з одного боку, немов би переводять реалізацію правових відносин на напіваавтоматичний режим, а з іншого – вносять у суспільне життя певний елемент консерватизму. За різних часів, у різних умовах може переважати або звичка «не вкради», або звичка до розкрадання чужого, особливо «казенного», звичка до добросовісного виконання службових обов'язків або звичка до обману, озоамиллювання, хабарів.

Разом із почуттями, звичками у правову психологію входять також знання у вигляді окремих несистематизованих уявлень, ідей про правомірну й неправомірну поведінку, про справедливість, рівність, демократію тощо. Нерідко між знаннями і правовими почуттями, навичками, звичками існує протиріччя: у масовій свідомості людина знає, «що таке добре і що таке погано», а його чомусь тягне в іншу, «нехорошу» сторону.

Інший рівень правової свідомості, правова ідеологія є теоретичним знанням, яке виражає правові погляди та інтереси великих соціальних груп, прибічників або супротивників існуючої держави. Основними категоріями правової ідеології є: право, законність, справедливість, юридична особа, правовий обов'язок, суд, прокуратура, конституція, виборче право тощо. Ці категорії служать «будівельним» матеріалом для багатьох правових концепцій, таких, наприклад, як нормативістська теорія, що виводить систему юридичних норм, її розвиток із самих же норм; соціально-правова теорія у політичній економії, яка стверджує, що норми права не лише залежать від економічних стосунків, але, навпаки, самі визначають ці стосунки; концепція юридичного світогляду, що впливає з ідеї первинної ролі юридичних законів, їх зміни, автономної діяльності законодавців у вирішенні усіх основних громадських проблем; а також найбільш загальні теорії, представлені різними варіантами «філософії права». Окрім цього, юридична ідеологія так чи інакше виражається у конституціях, зведеннях законів, коментарях до них та інших нормативно-правових документах та наукових дослідженнях.

Як вже зазначалося, деякі автори виділяють третій елемент правової свідомості – правову поведінку.

На думку Ю. А. Ведернікова, правова поведінка – це вольова сторона правосвідомості, яка являє собою процес перетворення норм права у реальну правову поведінку.

У структурі поведінкової частини правосвідомості виділяють такі елементи: 1) мотиви правової поведінки; 2) правові установки, які є одним з найбільш складних компонентів правосвідомості [32, с.199].

Поведінковий елемент правосвідомості синтезує в собі раціональні та емоційні моменти.

Через нього відбувається реалізація психологічного та ідеологічного елементів. Правова поведінка проявляється у формі дій (вчинків), які впливають на стосунки суб'єктів, або у формі бездіяльності, яка, навпаки, ніяких змін у стані суспільних відносин не спричиняє [185].

Говорячи про соціальну роль правової свідомості, слід відзначити очевидне і все більше зростання її впливу на суспільство. Це пов'язано з активною дією правової свідомості на всі суспільні відносини, на їх формування, дію, розвиток і зміну, а також на інші форми суспільної свідомості – політичну, моральну, естетичну, релігійну і філософську свідомість. Адже раз установлені за участю правової свідомості юридичні закони стають рамками (межами), які не можуть не враховуватися в усіх сферах суспільного життя: і духовної, і практичної діяльності. Як вірно зазначає О. С. Пінська, правосвідомість є одним з найважливіших чинників розвитку праворозуміння. Далі вчена підкреслює, що право, яке складається об'єктивно, відповідно до існуючих, іноді досить суперечливих уявлень, підходів суспільства щодо регулювання тих чи інших суспільних відносин, не може бути досконалим. У ньому неминуче виникають певні прогалини, внутрішні суперечності. Аналіз, оцінка права і практики його застосування дають змогу виявити існуючі недоліки. З урахуванням негативних оцінок формуються пропозиції щодо вдосконалення окремих правових норм або цілих сегментів права (інститутів і галузей) [185].

Іноді правовій свідомості, праву надається ще більше значення та більша вага в регулюванні суспільних відносин. Так, Ф. Ніцше, стверджуючи самостійність права щодо моралі, проголошував, що право, санкціоноване державою і навіть без такої санкції, за відсутності держави, вириває соціум із хаосу і породжує мораль [166, с. 290].

Правова свідомість бере активну участь у правовій регуляції суспільних відносин, може впливати на них не лише опосередковано, через юридичні закони, правові норми, але й безпосередньо. Відомою передумовою другого

випадку було так зване звичаєве право, що існувало у первісному суспільстві і доповнювало моральні регулятори, систему племінних звичаїв. Згодом звичаєве право, на відміну від первинної моралі, стало вдягатися у письмову форму й перетворюватися на писане право.

Безпосередньо, тобто без участі державних норм, юридичних законів, дія правосвідомості на правову практику особливо широко проявляється у перехідні періоди, в умовах революцій, коли відбуваються істотні і досить швидкі перетворення в механізмах регуляції людських відносин і коли правові норми активно замінюються установками революційної правосвідомості.

Можна відзначити шість аспектів свідомості, пов'язаних з механізмом її ролі в житті суспільства. По-перше, правосвідомість дає ідею правової норми, ідею закону. «У кожному окремому випадку, – писав Ф. Енгельс, – економічні факти, щоб отримати санкцію у формі закону, повинні набувати форми юридичного мотиву» [277, с. 24], тобто заздалегідь отримати певне вираження у правовій свідомості, правових поглядах. По-друге, правосвідомість визначає формулювання закону, оскільки закон повинен не лише за змістом, але й за формою відповідати правосвідомості. По-третє, правосвідомість має велике значення для застосування закону, тобто як для його тлумачення та з'ясування сутності, так і для визначення покарання, оскільки закон встановлює межі покарання «від» і «до». По-четверте, правосвідомість як рухливий елемент суспільного життя через форми обговорення і критики відіграє величезну роль у справі зміни або заповнення законів. Усвідомлюючи неузгодженість чинних правових норм і відносин з існуючим порядком речей, люди міняють їх або тільки частково використовують відповідно до їх правової свідомості. По-п'яте, правосвідомість має велике значення для з'ясування прав і обов'язків як державних органів, так і окремих громадян. І, нарешті, по-шосте, правосвідомість оцінює правомірність певних дій, законність або незаконність того або іншого вчинку.

Говорячи про роль правосвідомості, не можна не відмітити її великих можливостей у твердженні та зміцненні у суспільстві правопорядку,

законності, а також у профілактиці, попередженні й викорінюванні правопорушень. Цьому активно сприяють виховання, пропаганда цивілізаційної, державної, громадянської правової свідомості. Виховній ролі правосвідомості, її значенню у зміцненні громадського правопорядку багато уваги приділяв видатний російський філософ ХХ ст. І.О. Ільїн. За його словами, правосвідомість – є уміння поважати право і закон, добровільно виконувати свої державні обов'язки і приватні зобов'язання, будувати своє життя, не скоюючи злочинів. Якщо в народі, попереджав Ільїн, немає здорової правосвідомості, то демократичний лад перетворюється на решето зловживань і злочинів. Юридично вихована людина повинна виконувати всі закони, включаючи й «погані». «Само собою зрозуміло, – пояснював він, – що усюди і завжди можуть зустрічатися недоцільні або несправедливі закони, такі, які були невдалими із самого початку, або такі, які з часом втратили свою життєву корисність, але не скасований закон повинен застосовуватися і дотримуватися за римською формулою – «суворий закон, але він закон»; це є єдиний засіб підтримувати правопорядок у країні, зміцнювати його і не віддавати його в жертву свавіллю, мирській користі і випадковості. Той, хто уміє дотримуватися «суворого» закону аж до самого його скасування, – той запобігає анархії і безправ'ю, захищає принцип права й виховує правосвідомість своїх співгромадян» [92, с. 253]. Були, звичайно, і супротивники такої правосвідомості. Серед них виділяється Ф. Ніцше, який вважав, що обрані люди, «аристократи», герої, стоять вище за закони і можуть зовсім не зважати на них, тому що «де героїзм, там немає злочину», де є «вища мета», там можна «говорити наклеп, чинити несправедливість, скоювати злочини» [166, с. 258].

Завдання розвитку, укріплення правової держави є, очевидно, актуальним завжди, в усіх країнах. Вона обумовлена існуванням самої держави, матеріально-майнової нерівності людей, поділом суспільства на соціально-класові групи. Слід погодитися з думкою, що право само по собі тому й існує, що є постійна можливість і неминучість порушення його норм. Тому роль

правового виховання, значення правової свідомості завжди будуть важливими й необхідними [203, с. 113].

Правова свідомість – одна з різновидів суспільної свідомості у цілому – є відображенням об'єктивних потреб розвитку суспільного буття. У цьому полягає найважливіша методологічна передумова аналізу будь-яких аспектів правової свідомості.

Як було зазначено вище, правова свідомість у широкому розумінні слова є сукупністю правових ідей і психологічних форм, що відповідають їм, що відбивають суспільне буття крізь призму суспільних відносин й утілюються у нормах права, що є практичною стороною правової свідомості, правових теоріях, правових уявленнях буденного порядку, а також у групових та індивідуальних правових поглядах. Правова свідомість – це певна підсистема в єдиній системі соціального відображення, в якій діють загальні закономірності функціонування духовної сфери життя суспільства.

Отже, взаємодія правової свідомості із суспільним буттям є не як координована, а як субординована система, в якій суспільне буття є суспільною передумовою правової свідомості, його основою. Виникнувши одного разу, правова свідомість стає невід'ємним елементом людської культури.

Правова свідомість як відображення суспільного буття, з точки зору гносеологічної, може бути охарактеризованою, передусім, як своєрідна форма людського знання, що містить у собі певний рівень інформації про об'єктивні зв'язки й відносини, що складаються у соціальному світі. Правове знання – це щось пізнане, зрозуміле, вивчене насправді, і в цій своїй якості воно є одно із виражень суспільної свободи людини.

Перш ніж перейти до аналізу структури правової свідомості, слід звернути увагу на те, що зворотна дія правової свідомості на суспільне буття відображає найбільш високий ступінь його відносної самостійності, оскільки тут найбільшою мірою проявляється автономний характер правового відображення не лише як відтворення свого об'єкта, але, передусім, як потужного засобу активної дії на нього.

Правова свідомість належить до однієї з найактивніше діючих форм суспільної свідомості, тому що в ній соціально-практична сторона переважає над пізнавальною й оцінною функціями.

Зворотна дія правової свідомості є таким зв'язком його із суспільним буттям, за якого правова свідомість є не лише прямим відтворенням свого об'єкта, але й активною, творчо діючою силою, здатною вносити певні зміни у процеси, що відбуваються в громадському бутті [268, с. 175-176].

У науковій літературі структура правосвідомості (як і будь-якого іншого виду суспільної свідомості) досліджується у різних аспектах.

Використовуючи різні підходи дослідження структури правової свідомості, науковці досить часто надають перевагу тому чи іншому її елементу. Одні автори ставлять акцент на пізнавальній та оціночній її сторонах і розглядають вольовий аспект правосвідомості як наслідок цих двох сторін. У концепції інших пізнавальні та оціночні риси відходять на задній план, а в центрі уваги знаходиться вольова сторона, активний вплив правосвідомості на право [75, с. 158-161]. Вказані фактори дійсно є елементами, складовими частинами правосвідомості. Можна зазначити, що ці фактори або елементи правосвідомості наділені певною самостійністю щодо один одного. У той же час межі між ними є досить умовними.

Загалом важко провести межу між пізнавальною та оцінною сторонами правосвідомості. Пасивне пізнання саме по собі є неможливим, оскільки, як правило, воно пов'язане з оцінкою будь-якого конкретного факту або поведінки. Хоча співвідношення між пізнавальною, оцінною і вольовою сторонами пізнання є мінливим та відносним, все-таки їх можна розмежувати, керуючись характером їх зв'язку з правовою системою, а потім і правом у ще більш загальному вигляді [93, с. 210-211]. Структуру правової свідомості можна розглядати у декількох аспектах, зокрема, в аксіологічному (оціночному) та структурно-функціональному.

Аксіологічний аспект визначення структури правосвідомості полягає у тому, що цінність права у задоволенні потреб суб'єкта є предметом своєї рідної

пізнавальної (оціночної) діяльності, результати якої відображаються і фіксуються у свідомості особи у вигляді оцінок. Оцінювання ж у загальному вигляді є розумовою (раціональною) і чуттєвою (емоційною) реакцією суб'єкта на визначення ролі та значення певного об'єкта, як для себе, так і для інших.

В аксіологічному аспекті правосвідомість є відображенням пізнавальної (оціночної) діяльності суб'єкта, результатом якої є закріплення у свідомості особи певних правових знань, оцінки права та різноманітних правових явищ. У цьому аспекті у структурі правової свідомості, як правило, виокремлюють два елементи: правову ідеологію і правову психологію [237, с. 148].

Правова ідеологія – це система правових ідей, теорій, понять, норм, поглядів, в основу яких покладено певні наукові і політичні знання та уявлення [279, с. 67]. Правова ідеологія є раціональним елементом правової свідомості, що формується в результаті наукового, теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення та розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій минулого і сучасності, вивчення основних закономірностей ставлення, розвитку і функціонування держави та права, їх ролі в житті суспільства.

Таким чином, формування правової ідеології є цілеспрямованим процесом теоретичного усвідомлення інтересів, цілей і завдань суспільства, держави, особи, провідним елементом якої є інтелект.

Правова ідеологія обґрунтовує і надає оцінку встановленим або прогнозованим правовідносинам, ролі права, законності та правопорядку. У розробці правової ідеології беруть участь науковці, практикуючі юристи, політичні діячі та інші спеціалісти, які враховують конкретні історичні умови життя суспільства, стан економічних, демографічних процесів у ньому, рівень суспільної свідомості, настрої та інтереси різних соціальних груп, динаміку правопорушень та інші фактори. Власне, мова йде про формування правосвідомості на теоретичному рівні, в якому беруть участь професіонали.

Сучасна правова ідеологія, на думку С. Л. Лисенкова, включає, зокрема: концепцію поділу влад; визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над

інтересами окремих верств суспільства і, відповідно, домінування загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами національного права; теорії правової держави і громадянського суспільства; принципи демократизму, гуманізму, невідчуження природних прав людини тощо [130, с. 88].

Другим елементом правової свідомості є емоційно-структурний елемент, який називається правовою психологією.

Правова психологія охоплює сукупність правових почуттів, ціннісних відносин, настроїв, бажань і переживань, що є характерним для особи, всього суспільства в цілому або конкретної соціальної групи [198, с. 58].

Правова психологія, на відміну від раціонального формування правової ідеології, утворюється стихійно на основі емпіричного безпосереднього відображення суб'єктами правовідносин правової поведінки у вигляді суспільної думки, переживань, почуттів, емоцій, оцінок тощо [77, с. 131].

На думку, О. Ф. Скакун, це неусвідомлене або не до кінця усвідомлене ставлення до права, правових явищ, що і є правосвідомістю, яка впливає із повсякденної практики у процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями, а тому формується здебільшого стихійно, спорадично, безсистемно, тобто правова психологія не осмислена теоретично, не упорядкована логічно [219, с. 462].

Виникнення та існування правової психології пов'язане, у першу чергу, з органічним включенням до структури свідомості людини емоцій та з безпосереднім чуттєвим відображенням правового середовища, емоційним реагуванням на зовнішні щодо них правові явища. Емоційне забарвлення (позитивне чи негативне) суттєво впливає на характер і спрямованість поведінки особи, у тому числі й у сфері правових відносин. Саме тому правова психологія розглядається як відображення безпосереднього досвіду участі людей у правових відносинах, практичної участі у правовій сфері життя суспільства. Правова психологія є практичною правосвідомістю, основу якої становлять правові почуття, переживання, вона пов'язана з елементарним

знанням правових фактів, явищ, їх оцінкою, що проявляються у правових почуттях, правових навичках та звичках.

У зв'язку із цим вітчизняний правознавець С. Л. Лисенков виокремлює складну структуру правової психології, розрізняючи в її межах такі елементи: сталі (правові звичаї, традиції, звички) та динамічні (настрої, почуття, переживання); пізнавальні (правові емпіричні знання, уявлення, погляди) та емоційні (правові емоції, почуття, настрої); регулятивні (правові звички, традиції, звичаї) [130, с. 182].

Правова ідеологія і правова психологія як елементи правової свідомості перебувають у тісному взаємозв'язку. Правова ідеологія збагачує правову психологію ціннісно-нормативними орієнтирами, а правова психологія є єдиним джерелом для формування правових норм, оскільки, на відміну від правової ідеології, є більш мобільною: швидко реагує на зміни, що відбуваються в юридичній практиці, відображаючись у почуттях, настроях та поглядах, які, у свою чергу, безпосередньо впливають на усвідомлення особою правових змін.

Враховуючи, що в контексті цього дослідження високий рівень правової свідомості розглядається як позитивний результат правової соціалізації особи, у процесі якої відбувається формування її активної соціально-правової позиції, заслуговує на увагу точка зору О. Ф. Скакун щодо виокремлення в структурі правосвідомості третього елементу – правової поведінки. Правова поведінка – вольовий бік правосвідомості, який є процесом переведення правових норм у реальну правову поведінку. Поведінковий елемент правосвідомості синтезує в собі раціональні та емоційні моменти. Через нього відбувається реалізація психологічного та ідеологічного елементів [219, с. 464].

Можна зробити висновок, що від поведінкового елементу правосвідомості залежить її рівень, який може проявлятися у правомірній поведінці, правовій активності, правопорушенні тощо.

Підтримуючи точку зору, що суспільна правосвідомість не є математичною сумою індивідуальних правосвідомостей, водночас слід зазначити, що

правосвідомість конкретного індивіда теж має певний вплив на рівень та зміст суспільної правової свідомості у процесі його активної правової діяльності.

Так, дійсно суспільна правова свідомість містить правові ідеї, погляди, теорії, що поширені у даному суспільстві та відображають типові властивості його юридичної дійсності. Вона об'єктивується у вигляді чинного законодавства, системи права, правопорядку, режиму законності, правової культури та ідеології. Отже, суспільна правова свідомість може проявлятися у формах, які не існують і не можуть існувати у свідомості конкретних людей.

У той же час, усі форми прояву суспільної правової свідомості в процесі свого існування зазнають впливу правової свідомості конкретних осіб, яка з часом теж зазнає певних змін. Безсумнівно, вплив суспільної правової свідомості на індивідуальну правосвідомість є значно більшим і здійснюється шляхом її конкретизації у правосвідомості певних соціальних груп чи колективів, які є безпосереднім оточуючим середовищем особи. Це дає підстави стверджувати, що індивідуальна правосвідомість є результатом соціалізації окремої людини та засвоєння нею групової і суспільної свідомості, опосередкованої особливостями її життєвого шляху. Колективні форми свідомості та особистий досвід – це те, що створює основу сприйняття юридичної дійсності кожної неповторної особи [227, с. 122-123].

Індивідуальна правосвідомість відображає умови життя конкретної особи, до правовідносин яких вона залучена і носієм яких є. Індивідуальна правосвідомість як свідомість, що не є ізольованою від суспільства, завжди так чи інакше охоплена суспільною і в цьому розумінні не може бути абсолютно індивідуальною. Індивідуальна і колективна правосвідомість співвідносяться між собою як частина і ціле. Колективна, суспільна та індивідуальна правосвідомість взаємодіють одна з одною, але не зливаються і не збігаються. Колективна правосвідомість є формою суспільної свідомості і не зводиться до простої арифметичної суми індивідуальних поглядів, але й не протистоїть правосвідомості індивідів [156, с. 35-36]. Таким чином, можна говорити про глибоку діалектичну єдність таких суб'єктів правосвідомості, як особистість,

колектив та суспільство в цілому. Поза суспільною правосвідомістю немає і не може бути індивідуальної правосвідомості особи [270, с. 77-88]. Водночас високий розвиток індивідуальної правосвідомості особи впливає на формування суспільної правосвідомості.

Шлях до поставленої мети лежить лише через побудову правової держави і громадянського суспільства, де буде створено належні умови, що дозволять особі отримати свободу вибору і можливість, використовуючи правові засоби, самостійно вирішувати життєві ситуації, що виникають, а також буде відводитися належне місце вищим моральним цінностям людини [256, с. 57].

Реалізація ж поставленої мети є можливою лише за умови формування високого рівня правової свідомості та правової культури особи, що не може відбуватися стихійно, а є позитивним результатом її правової соціалізації.

Отже, як форма свідомості і світогляду, правосвідомість має складну і багатопланову структуру. На рівні індивідуального суб'єкта воно охоплює різні сфери духовної діяльності : пізнавальну (емпіричний правовий досвід, правові уявлення, правове мислення); оціночну (правові емоції і почуття, в яких виражаються нерелексивні оцінки правової реальності, а також правові цінності, що отримали обґрунтування рефлексії та ціннісні орієнтації); мотиваційно-вольову (установки правосвідомості, що є безпосереднім мотивом правової поведінки, воля як здатність до самоконтролю і саморегуляції і, найголовніше, – як воля до права), а також сферу несвідомого правового досвіду [75, с. 158-161].

Підводячи підсумок сказаному, можна надати загальне визначення правосвідомості. Як форма суспільної свідомості вона є відображенням суспільного буття, пов'язаного з об'єктивними політичними і правовими відносинами, відображенням, яке здійснюється за допомогою уявлень і понять про право, закон, справедливість, суд, суб'єктивні права, і яке спрямоване на зміцнення або зміну існуючих законності, правопорядку.

Висновки до першого розділу

Таким чином, проблема суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості знайшла своє відображення у різних галузях суспільствознавства, починаючи від класичних праць і закінчуючи науковим доробком у сучасний період. Разом із тим, цілісної філософської концепції, осмислення становлення та розвитку правосвідомості українського суспільства не існує. У науковій літературі створено певний фундамент для вивчення правосвідомості, що стало підґрунтям для становлення теоретичної конструкції об'єктивного та суб'єктивного у правовій свідомості.

Так, першу групу становлять дослідження дореволюційного періоду розвитку філософсько-правової думки, у яких право та правосвідомість аналізувались із точки зору соціально-філософського, психологічного, соціологічного, філософсько-правового, нормативно-аналітичного та інших підходів (М. Алексеєв, І. Ільїн, Б. Кістяковський, М. Коркунов, П. Новгородцев, Г. Шершеневич та ін.). Зазначається, що в дорадянські часи існувала традиція вивчення права й правосвідомості у їх співвідношенні з мораллю та релігією.

Другу групу становлять дослідження за радянських часів, у яких досліджувалися суб'єктивне та об'єктивне у правовій свідомості на базі синтезу юспозитивізму й марксизму. Разом із тим, юснатуралістські концепції майже не розвивалися, а суспільна правосвідомість вважалася похідною від діючого законодавства. Зазначена проблематика аналізувалася у наукових працях С. Алексеєва, М. Матузова, Д. Потопейко, В. Чефранова та ін.

Третю групу представлено дослідженнями з теорії держави та права, в межах яких розглядаються сутність, зміст та функції правосвідомості у соціальній системі. Вони представлені таким ученими як: М. Матузов, В. Перевалов, В. Хропанюк, Л. Явіч та ін. Проте, обмеженість указаних наукових розробок полягає в тому, що їх автори не виходять на рівень філософських абстракцій і діють в рамках методології теорії держави й права,

що не дозволяє розкрити принципи та тенденції розвитку правової свідомості як соціокультурного феномена.

Визначено, що ряд видатних науковців, розкриває проблему правової свідомості як одну з багатьох, пов'язаних із суспільною свідомістю в цілому. Іншими науковцями вона (проблема правової свідомості) досліджується в рамках навчального курсу із соціальної філософії або розкривається в загальному контексті філософії права. Це такі автори як: С. Алексєєв, В. Желтова, В. Малахов, В. Нерсисянц, Є. Соловійов, В. Толстих, І. Фарбер та ін. Аде ці дослідники розглядають онтологічні підстави, структуру, функції та динаміку розвитку правосвідомості в сучасних соціальних системах лише частково.

Окрему групу становлять дослідження сучасних українських науковців, у яких з різних методологічних позицій вивчається проблема правосвідомості та свідомості в цілому і українського соціуму, зокрема: О. Бандура, Є. Борінштені, А. Величко, Н. Волковицька, В. Войтов, В. Головченко, І. Голосніченко, Ю. Дмитрієнко, О. Зайчук, О. Івакін, А. Квалеров, Ю. Калиновський, І. Максимов, О. Малько, Н. Манойло, В. Плавич, О. Скакун, І. Тімуш, В. Швачка та ін. Проте зазначені науковці не ставили собі за мету надання всебічного соціально-філософського або філософсько-правового аналізу суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості.

До окремої групи увійшли дослідження авторів, які мають загальнометодологічний характер для цієї наукової роботи: Аристотель, Г.В.Ф. Гегель, Ф. Енгельс, І. Кант, К. Маркс, Платон, Л. Фейєрбах.

Правова свідомість як відображення суспільного буття, з гносеологічної точки зору, може бути охарактеризована, передусім, як своєрідна форма людського знання, що містить у собі певний рівень інформації про об'єктивні зв'язки й відносини, що складаються у соціальному світі. Іншою важливою стороною правової свідомості є пізнання, що виражається в тенденції відображати не лише уже відомі сторони соціального (правового) об'єкта, але також і нові зв'язки й відносини, закладені в ньому. Правова свідомість

належить до одного з найактивніше діючих різновидів суспільної свідомості, оскільки в ній соціально-практична сторона переважає над пізнавальною й оцінною функціями. Як форма суспільної свідомості вона (правосвідомість) є відображенням суспільного буття, пов'язаного з об'єктивними політичними і правовими відносинами, відображенням, яке здійснюється за допомогою уявлень і понять про право, закон, справедливість, суд, суб'єктивні права, і яке спрямоване на зміцнення або зміну існуючої законності, правопорядку.

Правова свідомість є формою суспільної свідомості і підкоряється її загальним закономірностям формування та функціонування. У той же час правосвідомість має свою специфіку, що відрізняє її від інших форм свідомості та проявляється у предметі відображення, а також в особливих її поняттях та категоріях, до яких зараховують категорії юридичних прав і обов'язків, «правомірність», «протиправність», «законність» тощо. На основі цих категорій правосвідомість відображає оцінку поведінки суб'єктів права як правомірну чи неправомірну. Предметом її відображення є право і правове регулювання в цілому, а також суспільні відносини, що врегульовані правом, або ті, що потребують правового регулювання.

Правова свідомість являє собою певну підсистему в єдиній системі соціального відображення, в якій діють загальні закономірності функціонування духовної сфери життя суспільства. Правосвідомість у своїй конкретизації тісно пов'язана з такими формами суспільної свідомості, як політична, моральна і моральність. «У знятому вигляді» право і правосвідомість є присутніми і в таких формах свідомості, як мистецтво, релігія, філософія.

Як форма суспільної свідомості правова свідомість є відображенням суспільного буття, пов'язаного з об'єктивними соціальними, політичними і правовими відносинами, відображенням, яке здійснюється за допомогою уявлень і понять про право, закон, справедливість, суд, суб'єктивні права, і яке спрямовано на зміцнення або зміну існуючих законності, правопорядку.

Положення, висновки та результати дослідження, здійсненого у першому розділі дисертаційної роботи, знайшли відображення у таких публікаціях:

1. Єдність свідомості та правосвідомості: соціально-філософський контекст // Перспективи. — 2012. — 2 (52). — С.8-14.

2. Соціально-філософська рефлексія правосвідомості як форми суспільної свідомості // Грані. — 2013. — № 1 (93). — С.62-67.

3. Правова свідомість як форма суспільної свідомості: соціально-філософський аспект // Перспективи. Соціально-політичний журнал. Науковий журнал 2 (52). — 2012 (Додаток). Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Одеса 2-3 жовтня. — 2012. — С.15-16.

4. Об'єктивний та суб'єктивний виміри правової свідомості: соціально-філософський аналіз // Сборник научных трудов SWorld : материалы междунар. науч.-практ. конф. «Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании 2012». — Вып. 4. — Т. 39. — О. : «КУПРИЕНКО», 2012. — С.72-77.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУБ'ЄКТИВНОГО ТА ОБ'ЄКТИВНОГО У ПРАВОВІЙ СВІДОМОСТІ

2.1. Осмислення суб'єкта та об'єкта, суб'єктивного та об'єктивного у контексті правової свідомості

Порівняно-недовгий шлях розвитку категорій суб'єктивного та об'єктивного змушує придивитись до них уважніше. Дослідження суб'єктивного і об'єктивного у правовій свідомості пов'язано з оперуванням поняттями, основними з яких є: об'єкт, об'єктивні якості, об'єктивне, об'єктне і, відповідно, суб'єкт, суб'єктивні якості, суб'єктивне, суб'єктне. У філософській літературі є чимало робіт, в яких розглядаються ці категорії.

Перш ніж перейти до розгляду означених категорій, зазначимо, що це соціально-філософське дослідження методологічно виходить з позицій холізму. На теперішній час можна константувати відсутність єдиної системи знань, що формують світогляд світорозуміння і світовідчуття людини. Зараз цей факт розуміють і обговорюють багато вчених і філософи, що призводить логічно до необхідності побудови і розвитку нової філософської парадигми, що носить об'єднуючий цілісний характер. Такою парадигмою, як справедливо зазначає Т. М. Поплавська, може бути сучасний холізм. Холізм повинен стати універсальною методологією дослідження навколишнього світу самостійним науковим напрямком, що має свій язык, свою парадигму моделі і метод аналізу інформації, що дозволить здійснити загальнонаукову класифікацію та систематизацію дисциплінарних знань [195, с.64].

Отже, ми виходимо з позиції цілісності правової свідомості та єдності суб'єктивного і об'єктивного, та суб'єктно-об'єктного у правовій свідомості.

Об'єктивне - це таке знання про реальність, що не залежить від людського сприйняття та залишиться таким, має людина якесь уявлення про об'єкт чи ні. Суб'єктивність - це властивість не всієї природи, а тільки певної її частини, а

саме, мислячих істот. Суб'єктивне віддзеркалює об'єктивне, породжуючи в нашій свідомості образи реальності. Об'єкт протистоїть свідомості. Поняття об'єкту, а, таким чином, і об'єктивного з'явилося в європейській думці у XVIII ст., коли питання гносеології вийшли на новий рівень та з'явився сумнів в адекватності сприйняття світу людиною. Якщо узагальнити, можна сказати, що об'єкт є частиною зовнішнього світу, а суб'єктивне є визначенням внутрішнього світу людини.

Суб'єкт (лат. *subjectus* – те, що перебуває в основі) як філософська категорія розкриває якість активності людини, служить описові місця людини у світі, специфіки людського буття. Суб'єкт тлумачать як носія предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело активності; як автора дій, здатного до цілетворення. О.В. Байрамова зазначає, що суб'єкт, будучи фундаментальною категорією філософії, є носієм субстанційних властивостей і характеристик, які визначають якісні особливості об'єкта [11, с. 12]. Відповідно, об'єкт – те, що залежить від суб'єкта й позбавлене самостійної суті.

Об'єкт (від лат. *objectum* – предмет) – це «щось, існуюче в реальній дійсності (тобто незалежно від свідомості): предмет, явище або процес, на які спрямована предметно-практична і пізнавальна діяльність суб'єкта (спостерігача)» [170, с. 187-188].

Для соціального пізнання у цілому і відповідно для будь-якого конкретно-соціологічного дослідження, якою б вузькою не була сфера вивчення конкретних явищ, залишається в силі початкова марксистська ідея про те, що реальний суб'єкт, дії якого вивчаються, здійснюється незалежно від суб'єкта, що пізнає.

Зв'язок між початковим визначенням суб'єкта і його кінцевим конкретно-теоретичним відтворенням має бути відбитий у початкових визначеннях, в усякому разі, бути «видимим» як методологічна орієнтація для дослідника.

При цьому вибір предмета соціологічного дослідження може, в принципі, не визначатися завданнями дослідження реального суб'єкта.

«...треба постійно мати на увазі, що як у реальності, так і в голові суб'єкт... є щось дане і що категорії виражають тому форми сутнісного буття, визначення існування, часто тільки окремі сторони цього певного суспільства, цього суб'єкта, і що воно тому також і для науки починається зовсім не там тільки, де йдеться про нього як такого» [150, с. 54].

«Мати на увазі» як передумову реального суб'єкта і в той же час досліджувати будь-який соціальний об'єкт – так методологічна вимога припускає відносну незалежність методологічних функцій поняття суб'єкта і об'єкта.

Роль носія практичної соціальної діяльності виконує не лише суб'єкт, але й об'єкт, тому суб'єкт-об'єктне відношення не може бути віднесене тільки до суб'єкта.

Так, подібне в логічному плані рішення проблеми наводить К. Маркс: «Відношення однієї речі до іншої є відношення цих двох речей між собою, і про нього не можна сказати, що воно належить тій або іншій з них» [150, с. 22].

Суб'єкт-об'єктне відношення є сутнісним вираженням практичної соціальної діяльності в цілому, тому, якщо суб'єкт-об'єктне відношення не може бути віднесене тільки до суб'єкта, то це є справедливим і щодо всієї практичної діяльності в цілому. Також слід погодитися з твердження О.В. Байрамової, що мета діяльності (попередньої, кінцевої і проміжних її елементів) має важливу ролі у суб'єкт-об'єктних відношеннях, а також мотиви діяльності, які стимулюють спрямованість діяльності індивіда до об'єктів, що опредмечують певні його потреби. О.В. Байрамова вказує також на те, що мислення людини на певній стадії його розвитку саме стає об'єктом пізнання, що сприяє формуванню її самосвідомості, в структуру якої входять: розуміння себе як суб'єкта мислення, уміння диференціювати «свої» і «чужі» думки, усвідомлення ще невирішених проблем як своїх власних, усвідомлення мотивів мислительної діяльності тощо. Мислення при цьому включається у процес самопізнання суб'єкта як опосередковане пізнання власних станів і як вироблення здатності до самоусвідомлення і самоуправління, що й визначає

міру його здатності бути рушійною силою реалізації об'єктивних тенденцій суспільного життя [11, с. 14].

Для того, щоб визначення суб'єкта виконувало методологічну роль при аналізі загальних закономірностей, а також конкретних явищ, необхідно виокремити основу, за якою виявляється специфічність суб'єкта у двох аспектах: по-перше, щодо практичної діяльності в цілому, по-друге, щодо об'єкта.

Природі властиві існування і розвиток за природними законами, незалежними ні від яких причин, що лежать поза нею. Це і є «буття природи, тотожне матеріальності, світу. Породженням природного буття є громадське буття, що зберігає в собі властивість існування й закономірного розвитку. Але при цьому громадське буття має особливість, що накладається на нього цілеполагаючою діяльністю людей [96, с. 81].

У з'ясуванні об'єктивних і суб'єктивних сторін життя самого суспільства та їх співвідношень полягає особлива складність проблеми.

Суб'єктність як характеристика особистості безпосередньо виражає відношення людини до себе як діяча, перетворювача, творця власної історії. У суб'єктності робиться акцент на активно-перетворюючій функції людини. Передусім це пов'язано з визнанням своєї активності, свідомості, здатності до цілеутворення, свободи вибору й відповідальності за нього. Суб'єктом є людина на вищому рівні своєї активності, діяльності, цілісності (системності), автономності тощо [261, с. 56].

Варто зазначити, що багато вчених розглядають суб'єкт через призму поняття «самоудосконалення», асоціюючи суб'єктний розвиток із вищим рівнем людського розвитку. Але, як зазначає К. А. Абульханова, суб'єкт не є еталоном, вищою точкою розвитку, а постійно вирішує завдання свого удосконалення [1, с. 11]. Іншими словами, суб'єкта відрізняє те, що він є системою, яка саморозвивається, знаходиться у процесі постійного становлення.

Слід зазначити, що в сучасній психології суб'єктність розуміють як центральне утворення людської реальності, що виникає на певному рівні розвитку особистості і представляє її нову системну якість. Здатність змінювати навколишню дійсність і себе у ставленні до неї, активно адаптуватися до середовища й до самого себе – так трактують суб'єктність у сучасній психологічній науці.

Суб'єктність – здатність людини бути стратегом своєї діяльності, ставити й коригувати цілі, усвідомлювати мотиви, самостійно планувати дії й оцінювати їхню відповідність задуманому, створювати життєві плани.

Об'єкт, суб'єкт та їх якості мають не лише загальний, але й конкретний зміст. У такому разі об'єкт утворюється в результаті двох взаємодіючих причин. По-перше, невичерпність об'єктивного світу проявляється через якісну визначеність предметів і властивих законів їх функціонування. Загальні якості об'єкта, як незалежність і первинність, виступають тепер у властивих йому якостях, специфічних закономірностях. Об'єктивність – це річ сама в собі. По-друге, об'єкт виявляє себе у процесі оволодіння людиною реальним світом. Так, конкретний об'єкт – це частина природи або суспільства, що вирізняється своєю якісною визначеністю, специфічністю властивостей, функцій і законів, що розкриваються людством у його історичній практиці.

Суб'єктивне не зводиться тільки до суспільної або індивідуальної свідомості. Суб'єктивне – це загалом різного роду цілеспрямована діяльність. При цьому суть суб'єктивного, що проявляється щодо об'єктивного, міститься у практичній діяльності людей. Думається, поняття суб'єктивного й об'єктивного не можуть розглядатися як тотожні парі «суб'єкт-об'єкт», оскільки поняття матерії як об'єктивної реальності є ширшим за поняття «об'єкт», а пізнання і діяльність суб'єкта містять як суб'єктивні, так і об'єктивні моменти.

Поняття «об'єкт» і «суб'єкт», а також «об'єктивний» і «суб'єктивний» як властивості того й іншого не слід плутати із двома антагоністично протилежними принципами пізнання і моментом пізнання об'єктивністю і суб'єктивністю. Так, під об'єктивною діалектикою розуміють суперечливість,

мінливість та системність цілком реальних, об'єктивних подій, тоді як під суб'єктивною діалектикою розуміють діалектику у функції теорії пізнання і змістовної логіки, що використовуються суб'єктом пізнавального процесу. І це, як можна зрозуміти, зовсім інший аспект співвідношення цих категорій: у цьому та інших подібних випадках уже говориться про дві, діалектично протилежні, тобто нерозривні, сторони однієї й тієї ж системи розвитку реальних речей чи явищ або ж системи розвитку процесу пізнання.

Таким чином, об'єктивність у широкому сенсі – як необхідний і неодмінний принцип пізнання, без якого останній втрачає будь-який сенс, у той же час з необхідністю включає в себе єдність суб'єкта та об'єкта і відповідно – суб'єктивного й об'єктивного. І такі мислителі, як Н.О. Лосський і Н. А. Бердяєв постійно підкреслювали, що суб'єкт і об'єкт, а також їх співвідношення не можуть трактуватися чисто гносеологічно, але обов'язково – й онтологічно, причому онтологічний аспект їхнього взаємозв'язку та взаємовідносин є головним. Адже Світ у цілому є і суб'єкт, і об'єкт одночасно [94, с. 99-100].

Як вірно зазначає Халапсіс А.В. «будь-яке...дослідження...з необхідністю повинне ґрунтуватися на принципі об'єктивності. Останній орієнтує дослідника на отримання інформації, яка характеризує іманентні якості об'єкта, що досліджується, які не залежать від бажань, переконань, особистісних оцінок та переваг суб'єкта, що познає. Звичайно, повністю виключити з процесу пізнання особистісні елементи, неможливо, проте необхідно свідомо намагатися звести їх до мінімуму» [254, с. 56].

Виходячи з розуміння сутності суб'єктивного як практичного творчого діяння людства в об'єктивному світі, не варто зовсім зводити суб'єктивне до практики як такої, оскільки вона має й об'єктивний зміст. Суб'єктивне – це практична діяльність, визначена певною метою, розумінням того, які засоби слід використати для її досягнення, це здатність організації своїх дій і передбачення їх наслідків. Це є і прояв людських почуттів, характеру, сили волі, що активізують дієвість самої практики. Отже, суб'єктивне – практична діяльність, спрямована на здійснення цілей людей.

Загальна лінія розмежування між об'єктивним і суб'єктивним проходить як протиставлення реального соціального буття, яке люди кожного покоління застають у готовому вигляді, як щось для них надане, готове, як предметний світ і певний характер їх діяльності і соціальних відносин (об'єктивність), і що люди виявляються у змозі здійснити цілі та дії щодо удосконалення, розвитку і перетворення соціального буття (суб'єктивність).

Об'єктивне – це історичний результат соціальної діяльності попередніх поколінь людства, а суб'єктивне – жива творча діяльність сучасних поколінь, спрямована у майбутнє. Розмежування об'єктивного і суб'єктивного набуває конкретного змісту зважаючи на надзвичайне різноманіття відносин, взаємодію і боротьбу носіїв об'єктивних і суб'єктивних якостей. Тому тут потрібний діалектичний підхід. Воно відбувається, наприклад, по лінії відношення матеріального світу і людей. Речі – завжди об'єкти, вони не мають реальної якості свідомої творчості. Якщо вони і є творінням рук людських, то мета у них присутня у знятому вигляді, а не як імпульс творчості. Суб'єктами є тільки люди.

Проте у відносинах один до одного і люди проявляють то об'єктивні, то суб'єктивні якості. Якщо реальне існування і зміст соціальної групи або індивіда у суспільстві (залежно від їхнього місця в історично певній системі виробництва і відповідно до ролі в соціальних процесах) є об'єктивним, то рівень розвитку їх свідомості, організованість, активність, ініціатива, практична здатність до здійснення своїх інтересів – суб'єктивним. У першому випадку вони є об'єктами, а в другому – суб'єктами.

Поділ об'єктивного і суб'єктивного у соціальних відносинах багаторазово варіюється і супроводжується взаємоперетвореннями, зважаючи на об'єктивно-суб'єктивний зміст соціального буття. Проте в усіх цих діалектичних перетвореннях домінує є буття в собі. Відособлення та взаємопереходи об'єктивного і суб'єктивного залежать від характеру соціальних відносин.

Отже, об'єктивне означає: а) існуюче поза нами; б) певну сторону свідомості людей, не залежну від них.

Суб'єктивне означає: а) властиве тільки суб'єктові; б) певну сторону свідомості людей, залежну від них самих. Суб'єктивним є те, що, кінцево-кінцем, відбиває об'єктивне опосередковано.

При характеристиці об'єктивного і суб'єктивного виникають певні труднощі. Із цього приводу існували найрізноманітніші думки в іще радянській філософській літературі. По-перше, допускалося змішування різних значень суб'єктивного, що приводить: а) до заперечення фундаментальності понять суб'єктивного і суб'єктивності у марксистській філософії [247, с. 24]; б) до змішування суб'єктивності з суб'єктивізмом; в) до недооцінки позитивної функції суб'єктивного у пізнанні і практиці; г) до протиставлення різних значень суб'єктивного як таких, що взаємно виключають одне одного. По-друге, не завжди правильно визначається місце понять суб'єктивного і об'єктивного серед інших основних філософських понять, що, у свою чергу, заважало правильному розумінню їх співвідношення у пізнанні. По-третє, розмежування суб'єктивного й об'єктивного у пізнанні і практиці утруднювалося тим, що суб'єктивне й об'єктивне переходять одне в одне і, більше того, зростання активності суб'єкта у пізнанні є неодмінною умовою збільшення об'єктивного змісту наукового знання. По-четверте, не завжди бралось до уваги, що співвідношення суб'єктивного й об'єктивного проявляється по-різному на різних рівнях процесу пізнання.

Автори переважно розглядали поняття суб'єктивного й об'єктивного як похідні від понять суб'єкта й об'єкта і по суті тотожні їм. Так, В. І. Черкесов прямо ототожнював поняття об'єкта з об'єктивним, а суб'єкта із суб'єктивним [265, с. 235]. Він вважав, що поняття суб'єктивного є вужчим за поняття «суб'єкт», а поняття об'єктивного – є ширшим за поняття «об'єкт»; але у той же час, суб'єктивне є синонім ідеального, а об'єктивне – матеріального [266, с. 180]. Так само і на думку Ф. Б. Садикова, поняття суб'єктивного й об'єктивного можуть застосовуватися стосовно як матеріального, так і ідеального [211, с. 24].

Слід зазначити, що В.Ф. Кузьмін виходив із того, що поняття суб'єктивного й об'єктивного мають щодо понять матерії і свідомості відносно самостійний

характер і не можуть бути зведеними до пари «матерія і свідомість» [125, с. 21]. Вони не можуть бути зведеними до поняття «матерія і свідомість», тому що епистемологічними категоріями і їх вживання можливе лише у сфері пізнання і його основи – практики.

Невірно зводити суб'єктивне до свідомості, оскільки у змісті людської свідомості є незалежна від нас сторона. У цьому сенсі поняття суб'єктивного і свідомості співпадають лише частково. Крім того, суб'єктивне не залишається у межах свідомості, а проявляється і в самій діяльності людини (суб'єктивний чинник). Рівною мірою не можна відносити поняття об'єктивного лише до матеріального світу, оскільки воно характеризує також такий зміст думок, який відповідає об'єкту.

Поняття об'єктивного має два значення: 1) всього, що існує поза нами; 2) певних сторони свідомості людей, не залежної від них. У першому випадку об'єктивне існує незалежно від суб'єктивного і є визначальним щодо нього. У другому випадку об'єктивне існує у формі суб'єктивного і не є первинним. Сам факт існування об'єктивного у суб'єктивній формі говорить про неможливість абсолютного протиставлення цих понять.

Існувати поза людською свідомістю і незалежно від людської свідомості не одне й те ж. Якщо об'єктивним предметам властиві як перше, так і друге, то змісту пізнавальних образів – тільки друге. Зрозуміло, об'єктивні сторони пізнавального процесу незалежні від людини не тому, що вони не пов'язані з її свідомістю, а лише у тому сенсі, що визначаються не суб'єктом та його свідомістю, а об'єктивним світом.

Можна сказати, що свідомість є об'єктивною за джерелом виникнення (зовнішній світ), за своєю основою (історична практика), нарешті, за змістом; проте свідомість у цілому є собою суб'єктивну реальність.

Розглядаючи питання про суб'єктивне, слід зазначити передусім те, що у єдності суб'єктивного й об'єктивного суб'єктивне не є визначальним.

Суб'єктивне може розумітися як: 1) таке, що належить внутрішньому світу суб'єкта, безпосередньо надане тільки суб'єктові; 2) певні, виражаючі

особливості, природу суб'єкта і в цьому сенсі властиві тільки суб'єктові сторони внутрішнього світу; 3) активність суб'єкта, що обумовлює перетворення суб'єктивного на суб'єктне.

В усіх випадках суб'єктивне виражає те, що безпосередньо залежить від людини, хоча кінець-кінцем визначається об'єктом, має об'єктивну основу.

Категорія суб'єктивного може розглядатися в аспекті не лише гносеологічному (як вторинне, похідне, визначуване щодо об'єктивного), але й онтологічному – як необхідна сторона, момент існування та діяльності людини. Проте і в другому випадку не відбувається ніякого стирання відмінностей між суб'єктивним та об'єктивним.

Під суб'єктивним розуміється свідоме у діяльності суспільства або особи, залежне від суспільної та особистої свідомості і волі. В об'єктивних процесах природи свідоме не має місця, якщо не брати ставлення людини до цих процесів. У суспільстві ж нічого не здійснюється без свідомої діяльності людини. Тому тут об'єктивне і суб'єктивне органічно взаємозв'язані і завжди знаходяться у єдності і взаємодіють. Не можна уявляти об'єктивне так, що воно існує зовні і незалежно від діяльності людей та їх суспільних відносин. Будь-яка суспільна дія є єдність об'єктивного й суб'єктивного, їх взаємодія. Об'єктивне і суб'єктивне міститься у самих людських діях.

Похідними від категорій об'єктивного і суб'єктивного є поняття об'єктивності і суб'єктивності. Об'єктивність, як і суб'єктивність, можна розглядати як: а) існування і розвиток явищ (коли йдеться про суб'єктивність, існування в суб'єктові, залежно від суб'єкта); б) пізнання явищ (у разі об'єктивності розгляд відбувається відповідно до суті і взаємозв'язків цього явища, у разі суб'єктивності – ігноруючи суть і взаємозв'язки досліджуваного явища); в) як сприйняття, поняття, теорії (у сенсі їх істинності або неістинності, безсторонності або упередженості).

Діалектичний зв'язок між суб'єктивним і об'єктивним, їх взаємопереходи за певних обставин приводять до того, що поняття суб'єктивного і об'єктивного у різних контекстах, у різних випадках набувають відносно різний сенс. Сам

аналіз різних вживань поняття суб'єктивного дозволяє розкрити нові відтінки у його значенні. Наприклад, до поняття «суб'єктивний чинник» включається зазвичай практична, перетворююча діяльність людей, мас, класів, спрямована на зміну існуючих суспільних відносин. Суб'єктивними причинами називаються такі, що залежать від волі і свідомості людей. Суб'єктивний же підхід – це підхід довільний, односторонній, що не відбиває справжньої природи самого об'єкта. Суб'єктивна логіка – це логіка мислення, на відміну від об'єктивної логіки – логіки речей. Таким чином, узяті автором цього дослідження на вибір різні вживання поняття суб'єктивного показують різні смислові його відтінки. Суб'єктивне можна розуміти і як залежність чогонебудь від суб'єкта, і як ілюзорність відображення, і як вторинність щодо об'єктивного.

Трудність розмежування об'єктивного і суб'єктивного пояснюється, поперше, тим, що зміст поняття «суб'єкт» на різних рівнях пізнання, у певних рамках змінюється, а тому межі об'єктивного і суб'єктивного (що привносяться суб'єктом) виявляються рухливими, і, по-друге, тим, що об'єктивний зміст пізнання виникає як наслідок активної діяльності суб'єкта. Пізнання, кінець-кінцем, є об'єктивним за змістом. Але пізнання – процес суперечливий. Суб'єктивні моменти постійно привносяться до процесу пізнання і виключаються з нього.

Суб'єктивним є те, що опосередковано відбиває об'єктивне. Свідомість є суб'єктивною у тому сенсі, що відбиває об'єктивний світ. Ті моменти у свідомості, які називаються суб'єктивними, в іншому випадку пов'язані з відображенням світу через потреби, через інтереси людини, через уявлення про цінності тощо, але ж і потреби, і інтереси, і цінності, у свою чергу, мають об'єктивну основу та зміст.

Опосередкованість відображення є можливою завдяки активності суб'єкта. У людини ця активність набуває якісно нового, специфічного характеру, але й вона має корені в активності, властивій об'єктивній реальності. Опосередкованість, вибірковість відображення властива усьому живому; вона

піднімається на якісно новий рівень у зв'язку з появою людини – суб'єкта пізнання. Як уявляється, найважливішою ознакою суб'єкта є виокремлення ним себе з навколишньої природи й відокремлення речей від себе.

Сама суб'єктивність змісту сприйняття має об'єктивну основу у тому відношенні, що породжується відмінністю умов сприйняття. Простеживши зміну змісту сприйняття у зв'язку зі зміною умов сприйняття, можна опосередкованим шляхом дійти до виявлення об'єктивних властивостей самої речі. Таким чином, і тут можна зробити висновок про роль суб'єктивного у досягненні об'єктивного знання.

Варто підкреслити, що свого часу І. Кант розрізняв у сприйнятті відчуття предмета як «надане ззовні» і форму відчуття як таке, що «йде зсередини». Перебільшуючи роль активності суб'єкта у пізнанні, І. Кант дійшов висновку, що «надане ззовні» – це лише джерело дії на органи чуття, проте результат дії нібито повністю залежить від суб'єкта [106, с. 218].

Суб'єктивна форма відображення для сприйняття, згідно з І. Кантом, це – розташування речей у просторі і в часі, існуючих априорі, із зовнішнього світу надходить невизначений матеріал, який, вливаючись у вже готову форму, набуває її рис [106, с. 240-243]. Отже, суб'єктивна сторона сприйняття абсолютизується. Перебільшення значення творчого моменту у сприйнятті, деякої самостійності сприйняття щодо сприйманого предмета приводить кантіанців до відриву явища від суті та їхнього протиставлення.

Активна роль суб'єкта пізнання у формуванні сприйняття є очевидною. Не всі зовнішні чинники стають об'єктом сприйняття, а ставши об'єктом, піддаються аналітико-синтетичній переробці. У той же час саме в силу указаних причин досягається об'єктивність змісту сприйняття.

Єдність суб'єктивного й об'єктивного у сприйнятті, роль суб'єктивного у формуванні об'єктивного (у розумінні пізнання) може бути переконливо проілюстровано на прикладі явища константної сприйняття. Сприйняття предмета має відому стійкість, стабільність щодо предмета (суб'єктивність), що

дозволяє зберігати його об'єктивний зміст в умовах природних і штучних спотворень сприйняття [197, с. 78-80].

Під активністю суб'єкта на рівні чуттєвого відображення розуміється:

- а) відбір з метою відображення певних окремих сторін дійсності;
- б) участь в утворенні чуттєвого образу минулого досвіду;
- в) пізнання як творчий момент;
- г) участь уяви, тобто процесу перетворення наочних образів на основі логічних понять і формування нових образів частково або повністю раніше неспостережуваних явищ;
- д) деяка узагальненість образу у сприйняттях та уявленнях.

Таким чином, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в уявленнях має специфічні риси. У цілому при створенні уявлень суб'єктивний момент пізнання посилюється, а об'єктивний зміст розширюється.

На рівні абстрактного мислення значно зростає активність суб'єкта, і тому посилюються роль і місце суб'єктивного в усіх його значеннях. У той же час мислення здатне досягти такої об'єктивності змісту, яка неможлива на рівні чуттєвого відображення. У той же час, об'єктивність пізнання має бути доведеною й обгрунтованою уже в його витоках, оскільки виключивши об'єктивний зміст у фундаменті пізнання – відчуттях і сприйняттях, – як це роблять суб'єктивні ідеалісти, не можна буде довести його на рівні мислення.

Отже, відчуття є суб'єктивним, оскільки обумовлено сприймаючим суб'єктом; але, у той же час, воно є й об'єктивним, оскільки тією чи іншою мірою є адекватним своєму об'єкту. Відчуття і сприйняття – це не чисто суб'єктивні переживання, а передусім, відображення дійсності.

Таким чином, розмежування об'єктивного та суб'єктивного – це протиставлення реального суспільного буття, яке люди кожного покоління застать у готовому вигляді, як щось для них надане, готове, як предметний світ і певний характер їх діяльності та соціальних відносин (об'єктивність), і що люди виявляються у змозі здійснити цілі та дії щодо удосконалення, розвитку й перетворення соціального буття (суб'єктивність).

В системі суб'єкт-об'єктних відносин стрижневим компонентом виступає цілеспрямована діяльність свідомості. Суб'єкт пізнання – це носій предметно-практичної діяльності, джерело пізнавальної активності, спрямованої на предмет пізнання; об'єктом пізнання виступає те, на що спрямована практична і пізнавальна діяльність суб'єкта, це вся система буття, яка залучена до діяльності суспільства як колективного суб'єкта пізнання. Суб'єкт-об'єктні відносини завжди перебувають у діалектичних взаємозв'язках, характер яких змінюється під впливом конкретних соціально-культурних і історичних умов [11, с. 15].

Людина є суб'єктивною істотою, але у пізнанні суб'єктивність стає на заваді. Тут вона має бути суб'єктом, тобто зобов'язана підпорядкувати різноманітні прояви своєї суб'єктивності на цілеспрямований інтерес до визначеного об'єкта пізнання. Отже, суб'єкт – цілеспрямована пізнавальна активність у взаємодії з об'єктом. Оскільки це взаємодія двох універсумів, суб'єктивність немовби випрямляється, спрямовується в русло об'єктивних властивостей та закономірностей, об'єднується з ними і діє об'єктивно. Мислення як уміння з'єднати різноманітне, якщо з'єднується не лише з текстом, але і з матеріальними об'єктами як предметами пізнавального інтересу, переходить із суто логіко-понятійної сфери у сферу духовно-практичну, категоріальну для душевного соціуму, душевного простору людини, яка діє так, як спонукає її до цього пізнавальний процес, а не так, як вона звикла діяти на підставі пасивного перебування серед об'єктів, що не є пізнавальними, а лише суто перцептивними. Досить часто людина, яка багато знає, не є суб'єктом розумної діяльності. Поняття, як категорії мислення, не є для неї категоріями, які змістовно облагороджують її душевні схильності, не є духовно-практичними для неї самої.

Сказане є неприпустимим для правосвідомої діяльності. Адже тут людина, яка знайома з нормативно-правовими документами, що регламентують її поведінку, але не діє так, стає відповідальною перед законом, який не є для неї категоріально пізнаним і визнаним саме у такій «покарально-відповідальній»

якості. Звичайно, вона протестує проти такої несправедливості. Але немає іншого вибору, як стати на шлях апперцепції, тобто свідомого пізнання, яке впорядковує суб'єктивну волю об'єктивним процесом пізнання, мета якого – знання об'єктивних законів як справедливих.

Характеристику сучасного підходу філософської думки до дослідження соціальної природи свідомості, коли воно розглядається не лише як логіко-гносеологічний об'єкт, але і в соціологічному аспекті як суспільне явище, що займає певне місце в історичному процесі [111, с. 142], можна в основних рисах поширити й на дослідження соціальної природи права.

Зрозуміло, тут є свої труднощі, пов'язані із складністю і багатоаспектністю феномену права, із специфікою нормативного відображення, особливостями логічного апарату правової науки, що відбиває процеси сучасної дійсності.

На шляху до вирішення проблеми об'єктивної реальності права правова наука не використала ще всіх можливостей, коли форми суспільної свідомості «...розглядаються як явища суспільного життя, які мають свою специфіку, займають певне місце в системі суспільних явищ цієї суспільно-економічної формації» [107, с. 4].

Специфіка закономірностей розвитку суспільних явищ полягає в тому, що вони виявляються через діяльність людей. Отже, при пізнанні сутності права, правових відносин автор цього дослідження розглядає його в єдності із цілеспрямованою діяльністю людини. Якщо закономірності природи розвиваються незалежно від людини, то цього не можна сказати щодо закономірностей суспільних явищ. Закономірності, що лежать в основі розвитку права, і залежать і не залежать від людини. У цьому і виражається одне з протиріч права: людина створює таке право, зміст якого не залежить від неї; вона створює специфічний нормативний інструмент суспільного регулювання, а механізм його дії не залежить від людини. Людина створює правило поведінки, а його зміст залежить не від людини, а від того, що знаходиться поза її свідомістю.

По суті, наявність суб'єктивного та об'єктивного елементів у структурі правосвідомості безпосередньо впливає з її загального розуміння як сукупності уявлень та почуттів, які відображають ставлення людей до права та до правових явищ у суспільному житті. Аналізуючи зміст наведеного визначення, легко дійти висновку, що воно ставить у центр уваги саме суб'єктивний фактор правової свідомості та описує її як певне ставлення до права тих чи інших суб'єктів.

Уявлення про право завжди є результатом впливу на свідомість людини найрізноманітніших факторів, найважливішим з яких є інформаційний. Тобто людина отримує з різних джерел інформацію про право та правові явища – це може бути як результат цілеспрямованої правової освіти, так і наслідок повсякденного спостереження правових явищ, яке формує у свідомості людини певну модель сприйняття праві. По суті, цей елемент правової свідомості має відношення до сутнісного визначення права як певного елементу суспільного буття людини. Більше того саме право набуває буттєвих властивостей і вступає у певне відношення до людини і суспільства. Інакше кажучи йдеться про право як певне об'єктивне суще, яке містить у собі певні основи принципи, структуру, закономірності тощо, що певним чином співвідноситься з людиною і корелює з притаманним цим типом суспільного буття. Зважаючи на це, зазначений елемент правової свідомості часто характеризують як правову онтологію [38, с. 34], тобто об'єктивне у правовій свідомості.

Суб'єктивне у правовій свідомості має декілька значень: як сторона мислення, як властивість образу відображення, тобто як ідеальне у чистому вигляді і як аспект практичної предметної діяльності.

Перехід системи права як об'єктивного ідеального явища у пряму соціальну дію властивий не кожній системі права, а тільки тій, що тільки діє.

«Закони Хаммурапі», «Кароліна», «Руська правда», виражені у письмових знаках і мовних значеннях, чуттєво сприймані і тепер і в цьому сенсі є об'єктивними і реальними. Але ці закони «виключено» із соціальної дійсності, тобто вони не входять до системи сучасних суспільних зв'язків, жоден із цих

законів не в змозі регулювати емпіричні відносини громадян. Щоб стати соціальною дійсністю, закон повинен включитися в живий зв'язок із системою існуючих суспільних відносин, стати елементом (основою) реального процесу життя людини, тобто бути практично здійснюваним.

Діючі системи права, окрім своєї речово-матеріальної форми та існування як об'єктивних явищ (закони, норми, теорії), виявляють і «чуттєво-надчуттєву» системну якість, соціальну об'єктивність як специфічний, безпредметний спосіб існування соціальних властивостей індивідів.

Слід підкреслити, що мистецтво законодавця, як наголошує Г. Мальцев, «полягає у тому, щоб знайти право в самому житті й адекватно висловити його в законі» [146, с. 135]. Таку думку поділяють й інші вчені, з точки зору яких «закон тільки тоді є правом, коли законодавець відкрив його в об'єктивній дійсності» [227, с. 95]. Але, щоб «знайти», відкрити право, треба знати, що воно являє собою в реальній дійсності, кому і ким надано прерогативу і можливість на таке відкриття. Чи кожному суб'єкту, який його використовує, чи тільки державі, її органам влади та органам місцевого самоврядування? Крім того, що право потрібно відшукати, його необхідно ще й адекватно виразити в законі або в іншій належній формі (зокрема, у судових рішеннях), що виводить право з певного таїнства, надає йому публічності й доступності для тих, хто може ним користуватися і таким чином реалізувати свої права. Отже, право як об'єктивне явище має набути належної йому форми, що обов'язком покладено на державу в особі референдуму, законодавця, тощо. У цьому контексті право за такою логікою передує закону, оскільки воно до появи у свідомості законодавця вже існує у соціальній дійсності. У зв'язку із цим не втратила своєї актуальності думка К. Маркса про те, що «правова природа речей не може пристосовуватися до закону – закон, навпаки, повинен пристосовуватися до неї» [150, с. 91].

Для багатьох дослідників права вона стала певним методологічним орієнтиром у пошуку аргументації об'єктивності права та більш потужної сили, що його створює. Проте і в цьому випадку, писав І. О. Ільїн, «все питання щодо права починається тільки там... де суб'єктивній думці про право і зазіханню на

право – протистоїть об'єктивно усталене, предметно визначене, самозначуще право, тільки там, де можливий спір про право, тобто засноване на тотожності смислів висловлювань змагання про правову істину, отже, тільки там, де є сам предмет, а у предмета об'єктивний, заданий до адекватного порозуміння, смисл» [91, с. 173-174]. Оригінальність позиції вченого досить коректно охоплює відносини «предмет-суб'єкт», припускає «адекватне порозуміння смислу», заданого об'єктивністю предмета – «самозначущого права». Разом із тим, саме із цього питання серед думок учених спостерігається більше всього розбіжностей. Але не це є дивним, а те, що перед кожним із них постає один і той самий об'єкт – право. А чим воно є в реальній дійсності, кожен дослідник визначає по-своєму і так, як сприймає і розуміє цей об'єкт сам.

До того ж не можна не враховувати, що йдучи за логікою дослідження, будь-яка теорія – це водночас «дещо об'єктивне і дещо об'єктивно існуюче, об'єкт, який можна вивчати» [196, с. 284]. Підтвердженням цієї тези є існуючі століттями і до теперішнього часу численні наукові теорії права, з яких найбільш «живучими» і впливовими залишаються природно-правова, позитивістська і соціологічна. Кожна з них, зазначає професор О. Лейст, виражає реальну сторону права і служить його здійсненню. Так, без нормативного розуміння права, наголошує вчений, практично не досягнути визначеності та стабільності правових відносин, законності в діяльності державних органів і посадових осіб. Через соціологічне розуміння право отримує конкретність і практичне здійснення, без нього воно залишається декларацією, системою текстів або моральних побажань [128, с. 3-4]. Не заперечуючи проти цієї тези, разом із тим слід зазначити, що кожен із дослідників права, як правило, пропонує власне і, на його думку, правильне розуміння права [12, с. 66]. Проте жодному з них поки що не вдалося переконати в істинності своїх поглядів на право.

Щодо об'єктивності (як і суб'єктивності) права, то в юридичній літературі останнього часу цю тему найбільш докладно розглянуто у працях російського ученого А. Бережнова. Серед авторів, наголошує він, досить поширеним є

«презумпція, визнання, виникнення та існування «права» як деякого об'єктивного, наперед визначеного змісту і смислу, як деякої об'єктивної сутності» [22, с. 121].

Із приводу співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у праві, в науці немає єдиної думки. Дискусія із цього питання розгорілася наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. минулого століття на сторінках журналу «Правознавство». Учасники спору представили кілька різних концепцій співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у праві. На думку С.С. Алексєєва, вирішальним і вихідним при аналізі об'єктивного у праві є розгляд права з точки зору співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості [3, с. 112]. Із цієї точки зору автор визнає, що право належить до сфери суб'єктивного, що належить до надбудовних явищ. Об'єктивним у цьому розгляді є суспільне буття – матеріальне виробництво, виробничі відносини і властиві їм об'єктивні закони. У той же час С. С. Алексєєв звертає увагу на те, що характеристика права як явища, стосується сфери суб'єктивного, вказує на потенційну небезпеку суб'єктивізму при виданні та застосуванні юридичних норм [3, с.112]. Виходячи з такої постановки проблеми, автор виокремлює об'єктивні аспекти права. Першим аспектом називається той факт, що, зміст права зумовлено економічним базисом, суспільним буттям, потребами суспільного розвитку. Другим об'єктивним аспектом є те, що «стосовно індивідуальної свідомості, а також стосовно науки та інших форм суспільної свідомості саме право є специфічною об'єктивною реальністю» [3, с. 113]. При цьому робиться застереження, що право визнається специфічною об'єктивною реальністю після того, як його відповідно до загальної класифікації суспільних відносин на матеріальні й ідеологічні віднесено до сфери суб'єктивного. Таким чином, право в цій концепції визнається специфічною об'єктивною реальністю тільки щодо індивідуальної свідомості, науки та інших форм суспільної свідомості. При цьому виокремлюються дві особливості права як специфічної об'єктивної реальності. Перша особливість полягає в тому, що право не має таких же

чуттєвих форм виявлення, як предмети і явища природи. Право, правовідносини та інші елементи механізму правового регулювання можуть бути об'єктом чуттєвого сприйняття й аналізу лише у певних формах свого прояву. Другою особливістю є відносність об'єктивності права, оскільки люди можуть впливати не тільки на сам факт існування юридичних норм, але певною мірою і на властивості права в цілому, на його структуру [3, с. 115-116]. З іншого боку, автор відзначає докорінні об'єктивні властивості права – його нормативність, примусовість, формальну визначеність. Право, на його думку, має власну стійку структуру [4, с. 78].

Позицію домінанти об'єктивної сутності права відстоює В. Ф. Яковлев [280, с. 55-60]. Спочатку автор зазначає, що право є явищем об'єктивним і суб'єктивним. Згодом у статті акцентується на об'єктивності права. Перш за все, вважає В. Ф. Яковлев, право є об'єктивним щодо індивідуальної свідомості. Більше того, воно є об'єктивним і щодо суспільної свідомості. Цьому твердженню надається докладне обґрунтування. По-перше, право існує поза суспільною свідомістю, а формою суспільної свідомості є не право, а правосвідомість. У цьому випадку розмежування об'єктивного і суб'єктивного відбувається не по лінії розмежування базису і надбудови, а по лінії суспільного буття і суспільної свідомості. По-друге, право незалежно від суспільної свідомості. Докорінною причиною його існування є не стан суспільної свідомості, а стан виробничих відносин. Економічні відносини суспільства не тільки породжують державу і право, але й зумовлюють їх тип. По-третє, зміст права обумовлюється, у кінцевому рахунку, не індивідуальною і навіть не громадською свідомістю, оскільки вони самі залежать від суспільного буття, а існуючими виробничими відносинами. Право, робить висновок автор, є об'єктивним як у гносеологічному, так і в історико-онтологічному аспектах [280, с. 56-57]. Однак В. Ф. Яковлев зазначає і суб'єктивну сторону

права, виражену в тому, що воно і його окремі частини (норми) є результатом свідомої діяльності людини і суспільства. Економічні закономірності переносяться у право не механічно. Між ними є опосередковуюча ланка – свідомість людини та її свідомо-вольова діяльність. Допускаючи суб'єктивізм законодавця, автор все ж вважає, що він (законодавець) не «створює», а лише шукає найкращий у даній історичній обстановці спосіб впливу на суспільні відносини [280, с. 57, 59].

У свою чергу Б. В. Шейндлін підкреслює рівноправність і діалектичний зв'язок об'єктивного і суб'єктивного у праві [271, с. 123-126]. Він зазначає, що право як система норм за своїм змістом має цілком об'єктивну основу. Але разом із тим як ідеологічне явище право створюється свідомо, формується державою, її органами, які наділені повноваженнями правотворчості. Право, таким чином, виражає єдність двох сторін суспільної реальності – об'єктивної і суб'єктивної [271, с. 123]. На його думку, розвиток права детермінований дією об'єктивних суспільних законів класового суспільства. Ці закони діють не без участі людей, а як відбиття через їхню діяльність, тобто у єдності з дією суб'єктивного чинника. Пізнавши емпірично або науково умови дії об'єктивних законів, люди впливають на ці умови у бажаному для себе напрямку, зокрема, за допомогою права. Зводячи свою волю до закону, законодавець безпосередньо визначає і сам напрям правового регулювання, він визначає принципово обрану ним лінію регулювання тих чи інших видів суспільних відносин. За допомогою права держава має реальну можливість чинити активний вплив на конкретні умови дії об'єктивних законів [271, с. 124-125].

Рівноправний статус суб'єктивного і об'єктивного у праві відзначає М. Д. Шаргородський. На його думку, інтереси класу є об'єктивними, вони визначаються як правильні і неправильні, і відповідно до цього клас ставить перед собою певні цілі (суб'єктивно), для досягнення цих цілей обираються (суб'єктивно) певні засоби, у тому числі й правові. Ці правові засоби можуть бути ефективними або неефективними – це об'єктивна якість конкретної

норми права [269, с.103]. Автор зазначає, що для того, щоб закон був дієвим, він повинен бути реальним, тобто таким, що може бути виконаним. А здійсненність закону визначається його відповідністю об'єктивним закономірностям природи і суспільства. І в гносеологічному аспекті М. Д. Шаргородський зазначає: «Ступінь об'єктивного у праві тим більше, чим більш абстрактна та правова категорія, яку ми аналізуємо. Навпаки, чим конкретніше вирішено питання, тим більше в ньому елементів суб'єктивного» [269, с. 106] .

Г. Н. Полянська і Р. Д. Сапір вбачають у праві переважно суб'єктивну сторону буття [193, с. 20-27]. На їхню думку, право з усіма його суспільно корисними властивостями твориться законодавцем у відповідності до певної правосвідомості, а остання, як і суспільна свідомість у цілому, визначається суспільним буттям. Однак людина не механічно сприймає зовнішній світ, вона сама творить своє ставлення до нього [193, с. 21]. Підкреслюючи активний характер правосвідомості, вони зазначають, що норми права – не дзеркальне відображення їх основи – економіки, а безпосередній результат творчості людей, обдарованих свідомістю і волею, саме тому люди можуть обрати аж ніяк не кращий, адекватний ступінь суспільного розвитку, а найгірший, не адекватний варіант. Г. Н. Полянська і Р. Д. Сапір відзначають і об'єктивну сторону права, говорячи, що право стосується сфери суб'єктивного, але, як і будь-яке явище, воно не існує ізольовано. Суб'єктивне пов'язано з об'єктивним [193, с. 99]. Це, на їхню думку, повною мірою стосується і права. Але при цьому саме по собі, незалежно від характеру, глибини і ступеня зв'язку з об'єктивним, право ніколи не може вийти за межі суб'єктивного.

Залежність об'єктивної і суб'єктивної характеристики права від онтологічного або гносеологічного аналізу відзначає і М. Ф. Орзіх, одночасно підкреслюючи відносність подібних суджень. На його думку, в гносеологічному та онтологічному аспектах об'єктивне і суб'єктивне одночасно є релятивними, відносними і досить визначеними, щоб стати вузловим пунктом

для розв'язання науково-практичних проблем. Право, при цьому, в макросоціальній системі є суб'єктивним фактором. Об'єктивним феноменом воно є у гносеологічному плані: як явище, що існує поза і незалежно від свідомості суб'єкта [180, с. 94-95].

Незаперечним є той факт, що право створюється свідомістю людей і не може існувати поза ним. Право належить до категорії ідеальної реальності, яка цілком залежить і невіддільна від суспільної свідомості і волі. Таке твердження є явним, якщо не брати до уваги теорію природного права, відповідно до якої право виходить за рамки суспільної свідомості і має інше походження, сягає корінням у природні закони навколишнього світу і з часом відкривається людям у процесі їх правотворчої діяльності. Із цієї точки зору право не виглядає безумовною суб'єктивною реальністю, воно має об'єктивні якості і не залежить цілком від свідомості і волі людей. Однак, уявляється, теорія природного права не має під собою достатніх логічних підстав, не пояснює механізму трансформації природного права у позитивне і не надає переконливих доказів існування природного, незалежного від свідомості людей права. Право, думається, створюється людьми і для людей. В остаточному підсумку право за своєю сутністю – це воля, воля законодавця. При всьому тому, що законодавець обмежений об'єктивними умовами, в рамках цих умов він діє самостійно, довільно, тобто суб'єктивно.

Звичайно, у процесі з'ясування питання, що є право, виникають чималі складнощі, у зв'язку з чим деякі учені намагаються застерегти від того, «щоб дещо називати «Правом» і тим самим відрізнити від нього інші явища, потрібно передусім мати відповідні уявлення і відповідні критерії, які у цьому випадку не існують об'єктивно і безпосередньо, але, навпаки, є лише «незалежністю» того чи іншого соціального суб'єкта, є проявом соціально-суб'єктивної свідомості» [22, с. 127]. Із цією тезою не можна погодитись, оскільки виходить,

що всі властивості, притаманні праву за його природою, зокрема ті ж нормативність, формальна визначеність, системність тощо є всього лише позначення суб'єкта, який ці властивості власне і визначив, а не відкрив їх як існуючі об'єктивно. Досить красномовно про це свідчить нескінченна дискусія про систему права та її співвідношення із системою законодавства, якою привнесено чимало суто суб'єктивного і того, що не спирається на виявлені наукою об'єктивні якості права, а тому, поряд із позитивними результатами, результати цієї дискусії мали й негативні наслідки, особливо з питань кодифікації законодавства.

Суперечливою є й точка зору, згідно з якою якщо «стверджуючий, що «право» є об'єктивне, наперед визначене явище, тим самим хоче сказати, що від себе він тут ніби нічого не додає і не привносить, а лише констатує дещо як об'єктивний факт і саме як «право» (очевидно, маючи на увазі переконати у цьому й інших суб'єктів)» [22, с. 127]. Насправді ж усе перебуває у значно складнішому стані, адже не існує спрощених, лежачих на поверхні, зв'язків і взаємодії між правом і суб'єктом його дослідження, для якого наперед визначеним є те, що право за своєю природою – явище соціальне, створене адекватним цій природі суб'єктом – суспільством, народом, державою тощо. У цьому контексті, визнаючи право об'єктивним явищем, слід підкреслити, що немає будь-яких підстав стверджувати, що при такому підході залишається лише «скромно припустити, що право само себе ідентифікує і визначає, що має місце якась «об'єктивна самоідентифікація частини реальності як права» [22, с. 128, 129]. У цьому випадку, як уявляється, недооцінюється саме як об'єктивність права, так і можливості свідомого впливу на нього у процесі регулювання суспільних відносин, а також у встановленні законодавцем нових правових норм.

Як відомо, життєдіяльність людей відбувається й реалізується в оточенні різноманітних об'єктивних явищ, серед яких чимало таких, чиє існування перебуває у значній від них залежності. Своєю діяльністю люди впливають не тільки на їх стан, але й на долю, використовують ці суто природні об'єкти для

власного життя, вносячи відповідні зміни у їх існування та подальший розвиток, тобто об'єктивність, про яку йдеться, у жодному разі не перешкоджає людям привносити у природні явища щось своє, власне. Схоже можна спостерігати і за таким соціальним явищем, як право, об'єктивність якого не перешкоджає суспільству і державі привносити в нього власне бачення, відповідаючи таким чином на такі виклики сучасності, як техногенні катастрофи, стихійні лиха, кризи тощо.

Тому, на думку Є. Євграфової, ні про яку «самоідентифікацію права» не може бути й мови, адже ідентифікувати у цьому відношенні можна лише похідні від права явища, зокрема закони, інші юридичні акти, тобто встановити, наскільки всі вони ідентичні за змістом праву, відповідають його вимогам [74, с. 393]. Ще Е. Дюркгейм підкреслював, що право «є те, що є, і немає двох способів розуміти його» [73, с. 334]. Невипадково Г. Гегель загострював увагу на тому, що «протилежність між правом у собі і для себе і тим, чому свавілля надає силу права, викликає потребу ґрунтовно вивчити право» [43, с. 23]. Це положення можна розуміти як таке, що є сила права як цінності, але водночас існує небезпека підміни цієї цінності «правом сили», власним, не заснованим на законі, розсудом, що нерідко можна спостерігати у практиці застосування чинного законодавства органів державної влади, особливо в правоохоронних і судових органах.

У цьому сенсі актуальними є застереження про те, що прийняття владними органами і посадовими особами рішень за розсудом і всупереч закону, підриває ефективність його дії як регулятора суспільних відносин. Подібні рудименти (розсуд) адміністративно-командних методів управління неминуче створюють у суспільстві напруженість, пригніченість, невпевненість. Індивідуальні акти якщо й упорядковують одні суспільні відносини чи їх групу, наприклад, власності, то ці ж акти водночас вносять дезорганізацію й неузгодженість в інші відносини, скажімо, майнові, фінансово-банківські, процесуальні тощо, які не регулюються правом, але будуть відрегульовані (за розсудом) наступними (непередбаченими) актами-розпорядженнями [127, с. 34-35]. Іншими словами,

стабільність, організованість, законність, як і передбачення дій органів влади, їх посадових осіб стає реальним лише за умови неухильного дотримання вимог права, його принципів, норм. Саме у цьому полягає незаперечність логіки права, незалежно від суб'єкта його здійснення.

І як свідчить вітчизняний досвід, найменший відступ від права, закону негайно спричиняє, причому зі зростаючою силою, негативні наслідки практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Особливу роль у цьому відіграє так зване «відомче право», застосування якого в Україні не може стримати судова влада, у тому числі орган конституційної юрисдикції. Тому ніяка правова держава, як справедливо зазначається в літературі, не відбудеться, як би її не виписували у конституціях і законах, а для її повалення зовсім не обов'язковий політичний переворот. Вона сама по собі деградує, якщо до процесу збереження й підтримки права, правопорядку і законності не буде проявлено належної уваги верховної влади, державних правоохоронних органів, засобів масової інформації, об'єднань громадян [127, с. 50].

Сприйняття права як об'єктивного явища, а держави – як правової, виключає будь-яке їх співіснування із свавіллям, ігноруванням визнаними в суспільстві правовими цінностями. Можливо, із цієї причини поки що не вдалося подолати того одержавлення у розумінні права, його підпорядкування державній владі, яке до цього часу домінує в літературі та впроваджується у свідомість громадян. Помітно, що автори, сприймаючи право самостійним явищем, яке мало би пов'язувати державу, її владні органи, врешті все ж визнають за останніми вирішальну роль у його створенні. Уявляється, це значною мірою перешкоджає визнанню права як об'єктивного соціального явища, із чого випливає і відповідне до нього ставлення владних органів та їх посадових осіб, які можуть маніпулювати правом із мотивів доцільності, зупиняти, змінювати або скасовувати дію його норм на власний розсуд, незважаючи на те, що у багатьох випадках подібні операції з правом суперечать загально визнаним правовим стандартам.

Проте, зазначає А. Бережнов, не можна розуміти, що «послідовно здійснюваний об'єктивістський підхід до розуміння права... логічно починає принципову неможливість саме правотворчості соціальних суб'єктів, їх нездатність створити, привнести в дійсність дещо нове, щось «своє» у смисл і зміст права, в «істинне» праворозуміння, означає неможливість соціально-творчої зміни таких» [22, с. 126], тобто право у такому сенсі для соціального суб'єкта є чимось недосяжним, заобрійним. Із цим важко погодитись, оскільки можна навести чимало прикладів із наукового пізнання матеріальних об'єктів (природних ресурсів землі, Світового океану космосу тощо) та їх освоєння людиною. Поза будь-яким сумнівом ці об'єкти визнаються об'єктивно існуючими, проте людина використовує їх для своїх потреб, водночас привносячи в них і щось своє, у тому числі й таке, що в природі у чистому вигляді не зустрічається.

При з'ясуванні питання щодо об'єктивності права не можна змішувати категорії «право як об'єктивне явище» з категорією «право як об'єкт пізнання», що, до речі, часто спостерігається в юридичній літературі, посилаючись у цьому випадку на філософські роздуми М. О. Бердяєва про те, що «об'єктивне» не має смислу, якщо воно не осмислено в суб'єкті. А об'єктивація смислу, коли він представляється наданим ззовні, з об'єкта, має соціальний характер. Тому й «об'єктивація» не буде для мене тотожною зі знайденим, виявленим і втіленим» [21, с. 303]. Але при цьому філософ здійснює чітке розмежування між тим, що є об'єктом і об'єктивним, і тим, у чому представлені результати їх пізнання. Адже будь-який об'єкт, незалежно від того, є він явищем матеріальним чи духовним, для суб'єкта пізнання представляється об'єктивно існуючим із притаманними йому властивостями й ознаками, які виявляються не інакше, як у процесі його дослідження. Слово «об'єкт» не буде означати, що пізнається щось незалежне від суб'єкта, а означатиме відоме розуміння пізнання і буття [21, с. 219]. Визнаючи право об'єктивним соціальним явищем, суб'єкт пізнання розуміє його залежність від того, хто це право здійснює. Це аналогічно тому, як можуть використовуватися природні ресурси країни, оскільки користування ними зале-

жатиме від вирішуваних суспільством завдань. Одна справа, коли вони підпорядковані реалізації загальносуспільних інтересів, розвитку економіки, культури, підвищенню життєвого рівня людей, інша – коли їх спрямовано на задоволення егоїстичних приватних чи корпоративних інтересів, що часто відбувається в сучасному українському суспільстві та перешкоджає протидії корупції в державі.

Саме так, уявляється, має бути і з правом, зокрема ставленням до нього як до об'єктивного соціального явища.

При дослідженні об'єктивного та суб'єктивного вимірів правової свідомості важливо не плутати два філософських поняття: суб'єктивне і суб'єктне. Не можна сказати про розрізнення змісту цих понять краще, ніж це зробив видатний філософ Генріх Степанович Батіщев: «Перше з них – суб'єктивне – не може не бути завжди внутрішньою протилежністю всьому об'єктивному у всіх вимірах і сферах культури: у пізнанні і в практиці, в моральності, в художності, в культурі спілкування. Суб'єктивне постійно лине до об'єктивного, знову і знову вбирає його в себе, із нього вбирає свій зміст, його відтворює всередині себе або відображає в ньому, ним стурбоване, за володіння ним бореться. Але воно завжди накладає на нього свої власні обмеження й огрублення, спрощує й локалізує, переломлює крізь свої кінцеві, більш або менш своєрідні форми, засмічує його, загороджує і навіть підміняє, одним словом, неминуче псує його. У загальній стратегії сходження людини по шляху культуро-історичного удосконалення суб'єктивне обіймає собою те, із чим людина покликана вести боротьбу за його подолання всередині себе, за його поступове зживання і подолання. Чим більше людина є суб'єктивною, тим нижче знаходиться на космічній спіралі еволюції, на шляху нескінченного діалектичного становлення.

Навпаки, суб'єктне саме по собі цілком належить безпосередньо об'єктивному. Воно являє собою внутрішній власний щабель на багатовимірних сходах, все більш і більш складних, розвинених і досконалих форм буття. Тому, на противагу суб'єктивному, людина, чим більше суб'єктів, тим вище просунуть

по цих сходах, на цьому безмежному шляху становлення. Повнота суб'єктності отримується лише в міру подолання суб'єктивності» [15, с. 56].

Питання про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у правовій свідомості є дискусійним і знаходить в роботах із загальної теорії права, соціальної філософії різне тлумачення. З одного боку, стверджується, що правосвідомість як форма суспільної свідомості не що інше як сума індивідуальної свідомості, щодо правові дійсності (реальності), оскільки загальне втілює в собі усе багатство індивідуального, окремого. Різниця між суспільним та індивідуальним у правовій свідомості вбачається лише в тому, що перше є ширшим за об'ємом, індивідуальна правосвідомість тлумачиться просто як частина суспільної правосвідомості.

З іншого боку, висловлюється думка, що індивідуальної правосвідомості взагалі не існує, що індивідуальній свідомості розрізнення по формах свідомості не властиве. Така точка зору мотивується тим, що правосвідомість як форма суспільної свідомості є самостійна реальність, що не зводиться до стану індивідуальних розумів, що нібито визнання індивідуальної правосвідомості означало б необхідність застосування до її аналізу методів психології, на кшталт темпераменту і рис вдачі, а не соціології.

У методологічному відношенні важливо зосередити увагу на тому, що не можна тлумачити індивідуальну правосвідомість як результат внутрішніх законів психіки. Як особлива форма суспільної свідомості вона виникає як результат впливу суспільного буття на певному етапі його розвитку. Але виникнення об'єктивної потреби в особливого роду соціальній регламентації правового регулювання усвідомлюється не суспільством: немає і не може бути живої функціонуючої свідомості суспільства поза свідомістю її членів. Людська свідомість існує тільки як індивідуальне мислення багатьох мільярдів минулих, справжніх і майбутніх людей. Тому і суспільну правосвідомість не можна трактувати як самостійну реальність щодо правосвідомості індивідів, з яких складається це суспільство.

Проте це не означає, що суспільна свідомість не що інше, як сума індивідуальної свідомості. Твердження, що «загальне утілює в собі усе багатство індивідуального, окремого» уявляється небездоганим в методологічному відношенні. Сутність співвідношення між суспільною і індивідуальною правосвідомістю є складнішою за співвідношення між цілим і частиною, простим і складним.

На правосвідомість індивіда впливає не тільки суспільне (об'єктивне). Разом із типовими для правосвідомості тих або інших соціальних спільностей правовими переконаннями й переживаннями, обумовленими єдиними умовами суспільного буття, до правосвідомості кожного члена суспільства входять також правові переконання й переживання, обумовлені особливостями його індивідуального буття (суб'єктивне).

У суспільній свідомості, у тому числі й правовій, загальне входить не в будь-яке окреме, а лише у велику частину цих окремих. Суспільна свідомість зберігається повністю тільки як властивість свідомості соціальної спільноти як цілого.

Таким чином, розглянуті вище аспекти реальності правової свідомості указують на його об'єктивні, визначені просторово-часові характеристики. Право як явище свідомості або як продукт соціальної діяльності людини є також соціальним, оскільки обумовлено суспільною природою людини. На відміну від перших двох випадків, соціальну реальність права не надано в якому-небудь чуттєвому матеріалі. Тому простому спостереженню ця якість є недоступною. На емпіричному рівні пізнання права скоріше схиляється до визнання об'єктивної реальності кодексу, норми, рішення судового або адміністративного органу, ніж до визнання реальності права як суспільного регулятора. Між тим, у цьому-то й виражена специфічна субстанція (якість) соціальної реальності права. Ця специфічна якість може бути виявлена лише шляхом теоретичного аналізу його «суспільної субстанції» (на відміну від природної), де воно є сукупним системним продуктом суспільного розвитку.

Методологічно це дослідження відштовхується від того розуміння духу, яке представлено М. О. Бердяєвим у роботі «Дух і реальність», в якій дух протиставляється об'єктивності [20, с. 364]. «Світ схиляється до заперечення реальності духу. У нього немає сумніву лише щодо реальності видимих речей, що змушують себе визнати», – констатує М. О. Бердяєв [20, с. 459]. Навіть філософська думка, продовжує автор далі, часто натуралізувала дух і вводила його, як вищий ступінь, в ієрархію об'єктивного світу. Але тим самим ігнорувався дуалізм порядку свободи і порядку природних об'єктів, дії з мети і об'єктивної причинно-наслідкової залежності. Тому М. О. Бердяєв і відмічає велику заслугу І. Канта, який ставить питання про те, яким ступенем те, що називається об'єктивним буттям, конструюється активністю суб'єкта, який пізнає. У світлі кантівської критики чистого розуму видно, що онтологія шукає буття, яке було б об'єктивним. І вона пізнає об'єктивне буття, яке є породженням вироблених нею понять. Онтології виявляється доступним буття, яке є продуктом її раціональної установки. Таким чином, таємниця реальності розкривається не в зосередженості на об'єкті, предметі, а в рефлексії, оберненій на акт, що здійснюється суб'єктом [20, с. 365].

Далі він говорить про те, що дух є реальність не лише інша, ніж реальність природного духу, ніж реальність об'єктів, проте є реальністю зовсім в іншому сенсі. Застосовуючи термінологію І. Канта, у якого, втім, не має самого слова «дух», можна, сказати, що реальність духу є реальність свободи, а не реальність природи. У так званому об'єктивному світі немає такої природи, такої речі, такої об'єктивної реальності, яку не можна було б назвати духом. І через те так легко заперечувати реальність духу. Дух розкривається у суб'єкті, а не в об'єкті. Лише суб'єкт екзистенціальний, має своє первородне існування. Дух є суб'єкт. Суб'єкт є акт, дія, свобода. Об'єкт є продукт суб'єкта, тобто об'єктивування. Проте чиста духовність знаходиться поза тим, що уявного, що протиставило суб'єкта і об'єкту, підкреслює М. О. Бердяєв [20, с. 366]. Дух затверджує свою реальність через людину. Людина є маніфестація духу, оскільки у свідомості людини є духовний елемент, що конструює його. Але,

слід погодитися з Б. І. Легенівим [126, с. 45], що цей елемент не можна змішувати з людською суб'єктивністю. Тому, хоча дух лише в суб'єкті, а не в об'єкті, він зовсім не суб'єктивний у психологічному значенні слова.

Дух належить до порядку існування. Існують реальності різних порядків: є реальність як світ фізичний, органічний, психічний, соціальний, але будь-яка така реальність не лише існує, але ще й має відношення до істини, добра, краси, цінності, творчої фантазії. У цьому відношенні й полягає реальність духу, духовність дійсності.

Як було сказано вище, поняття «об'єктивне» означає: зовні і незалежно від суб'єкта, від людини і людства, від його свідомості. Поняття ж «суб'єктивне» означає: людина і людство, а також – в суб'єктові, в людині і людстві, у його свідомості. Отже, ці поняття є співвідносними. Їх визначення завжди включає носія цих властивостей (об'єкта і суб'єкта).

У матеріалізмі об'єктивне і суб'єктивне визнається властивостями матерії, що рухається. Так, у діалектичному матеріалізмі визначення понять «об'єктивне» і «суб'єктивне» ґрунтується на їх зв'язку з категоріями «матерії» і «свідомості», із відношенням первинного і вторинного.

В ідеалізмі ж об'єктивне і суб'єктивне означає властивості духу, ідеї або свідомість людини. Наприклад, Г. Гегель вважає, що суб'єктивність і об'єктивність – певні думки, які мають свою основу в загальному і саме себе визначальному мисленні [44, 300]. Для суб'єктивного ж ідеалізму поняття «об'єктивне» і «суб'єктивне» виражає властивості людської свідомості. Так, для Беркли «об'єкт і відчуття одне і те ж» [23, с. 147]. І. Кант займає у цьому питанні суб'єктивно-ідеалістичну позицію, вважає, що простір, час, причинності не мають зовнішнього існування, а властиві тільки людській свідомості, а об'єктивними вони є тому, що мають гідність загальності й необхідності [104, с. 111].

Звідси випливає визнання об'єктивної істинності наукових знань, тому що вони мають об'єктивне джерело (об'єктивну реальність), тобто мають об'єктивний зміст, який не залежить від суб'єкта, не залежить ні від

людини, ні від людства, хоча людські знання у формі свого існування є ідеальними, суб'єктивними. У діалектичному матеріалізмі категорія «свідомість» означає суб'єктивну реальність, тобто відчуття, сприйняття, уявлення, поняття людини, її почуття і волю, одним словом, все те, що існує у внутрішньому ідеальному світі людини, є ідеальним відображенням зовнішнього, об'єктивного світу. Таким чином, суб'єктивність є найважливішою ознакою свідомості, способу її існування.

Розуміння свідомості як суб'єктивного (у сенсі суб'єктивного відображення об'єктивного світу) є найважливішим, але не єдиним тлумаченням суб'єктивного. Якщо людство вирушує першу сторону основного питання філософії, то протиставляє свідомість як суб'єктивне об'єктивному світу. Коли ж ми переходимо до вирішення другої сторони основного питання філософії, свідомість є пізнанням і ми розрізняємо у ньому суб'єктивну і об'єктивну сторони – суб'єктивну форму і об'єктивний зміст. Як вірно зазначає О. А. Івакін, свідомість є ідеальним компонентом трудової діяльності, лише відносно самостійною (а саме - ідеальною) формою діяльності. Звідси висновок: свідомість носить не біологічний, індивідуальний характер, а і за своїм походженням, і за сутністю є цілком соціальним феноменом, тобто має суспільно-історичну сутність [84, с. 95].

Розрізняючи свідомість і пізнання, слід підкреслити, що свідомість разом з пізнавальною стороною включає також емоції і волю, які хоча і несуть пізнавальні функції, але не є пізнанням в образах.

Оскільки пізнавальний образ являє собою результат взаємодії суб'єкта з об'єктом, остільки те й інше накладає на цей образ свій відбиток. З одного боку, пізнавальний образ не може бути відособлений від об'єкта пізнання, а з іншого – від пізнавальної діяльності суб'єкта. У результаті – протилежність суб'єктивного й об'єктивного проникає в саму структуру образу.

Ототожнюючи суб'єктивність з активністю, маючи на увазі, що у свідомості як суб'єктивному найбільш суб'єктивною стороною є та, що пов'язана саме з активністю

суб'єкта, відзначимо в той же час, що і в цьому своєму значенні суб'єктивність є невід'ємною від об'єктивності, переходить у неї.

Здійснюючи певні дії, спрямовані на здійснення поставлених цілей, суб'єкт активно втручається в об'єктивний хід подій, вносить у нього свої корективи і тим самим перетворює суб'єктивне на об'єктивне.

Деякі теоретичні підстави для діалектичного вирішення питання про взаємодію об'єкта і суб'єкта у його загальному плані дав Л. Фейєрбах. Філософ зазначав, що світ суб'єктивних явищ є не що інше, як інша сторона світу об'єктивних явищ. Він писав, що для себе «Я» – суб'єкт, а для інших – об'єкт. Словом «Я» – є суб'єктом і об'єктом» [249, с. 336]. Л. Фейєрбах у загальнофілософському плані піддав критиці ідеалістичне судження з питання співвідношення об'єкта і суб'єкта. Проте Л. Фейєрбах не зміг розв'язати проблему співвідношення об'єкта і суб'єкта. У названій роботі він під суб'єктом мав на увазі абстрактну істоту, що має свідомість, волю, здатність споглядати, любити.

У свою чергу Г. Гегель у своїй роботі «Феноменологія духу» намагався обґрунтувати взаємозв'язок об'єкта і суб'єкта в історичному процесі. Розвиток свідомості Гегель поділяє на три основні ступеня. Перший із них він іменує предметною свідомістю. Об'єктом пізнання тут є предмет, що знаходиться поза свідомістю. Другий ступінь він називає ступенем самосвідомості. Об'єктом пізнання тут є суб'єкт, що пізнає. Свідомість обернена не на зовнішній предмет, а на самого себе, звідси ця форма пізнання і називається самосвідомістю суб'єкта. Другий ступінь Г. Гегелем протиставляється першому ступеню. На третьому ступені вирішуються протиріччя між предметною свідомістю і самосвідомістю. На цьому етапі суб'єкт не протиставляє себе зовнішньому предмету, об'єкту, як на другому ступені, а осягає свою внутрішню спорідненість з предметом. Тепер, говорить Г. Гегель, суб'єкт розуміє, що об'єкт є таке ж духовне начало, як і сам суб'єкт [44, с. 412].

На останньому ступені, в абсолютному знанні, зникає відмінність між суб'єктом і об'єктом, поступаючись місцем їх тотожності. Це є, згідно з

Г. Гегелем, вища форма абсолютного знання. Це та форма, яку він називає абсолютним суб'єктом, де свідомість у своєму поступальному ході звільняється від матеріальних об'єктів дійсності.

З уже викладеного випливає теза про те, що співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, їх зв'язок змінюється з ходом історії, цей зв'язок має конкретно-історичний характер. Випливає також висновок про те, відбувається не лише пристосування суб'єктивно-об'єктивному, але й зростання ролі суб'єктивного: розширенням і зростанням масштабів цілеполагаючої суті людини, вона все ширше і глибше охоплює процеси об'єктивного світу.

Таким чином, з одного боку, є протиріччя: єдність і взаємовідношення об'єктивного, природного і суспільного буття, і суб'єктивного, діяльність людей, їх практики та їх пізнання. З іншого боку, є суперечлива єдність і взаємовідносини практики і пізнання у самій діяльності людей. Тільки визнання цього суперечливого співвідношення як об'єктивного і суб'єктивного, так і практики і знання дає можливість уникнути однобічності в діяльності людини, уникнути як об'єктивізму, так і суб'єктивізму.

Отже, очевидно, що взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивної не є довільним (хаотичним), а визначається закономірностями суспільного буття і загальними закономірностями матеріального світу, вираженням яких є закономірний зв'язок об'єктивного і суб'єктивного.

Коли ж порушується це діалектичне співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, тоді виникають крайнощі або об'єктивізму, або суб'єктивізму. Об'єктивізм і суб'єктивізм за своїм початковим пунктом виключають один одного: об'єктивізм односторонньо, перебільшено тлумачить роль об'єкта, суб'єктивізм – роль суб'єкта (свідомість, особи). Але і той, і інший, доводячи однобічність об'єкта і суб'єкта до крайності, перетворюються один на одного.

2.2. Суб'єктивна та об'єктивна детермінація правової свідомості

Соціальний простір складається із суб'єктивних інтересів, які, в свою чергу, складають дещо більше, ніж просто суму суб'єктивних інтересів. Як вірно зазначає Я. О. Надібська, максимальне зближення суб'єктивного та об'єктивного інтересу працює на благо соціуму. Нехтування суб'єктивними інтересами приводить суспільство до кризи [162, с. 104].

Визначальною рисою сучасного (посткласичного) правового світогляду є трансформація «класичної суб'єкт-об'єктної схеми у відкриту систему, що базується на принципі інтерсуб'єктивності» [240, с. 45]. Йдеться про те, що правова належність із цієї точки зору не може бути зведена ні до суто вольових імпульсів окремого суб'єкта, ні до певних «об'єктивно-природних» чинників, а інтерактивно формується як результат суспільного дискурсу та міжлюдських комунікацій. При цьому найбільш онтологічно стійкі та «конкурентоспроможні» з таких результатів певним чином «об'єктивуються» (здобувають форму свого інституційного закріплення) і тим самим отримують статус «зовнішньої», «надсуб'єктивної сили» [283, с. 95].

Прискорення соціальних процесів призводить до того, що втручання майбутнього в справи сьогодення нині великі як ніколи раніше, адже при прийнятті рішень практично у будь-якій сфері людської діяльності доводиться враховувати не тільки існуючі фактори, але і прораховувати тренди можливих змін; іншими словами, приймаючи рішення в сьогоденні, необхідно тримати в голові потенційні (на даний момент) виклики майбутнього [253, с. 32].

Досліджуючи суб'єктивну та об'єктивну детермінацію правової свідомості, маємо звернутися до питання про об'єктивне та суб'єктивне в соціальному просторі та принагідно зазначити, що тут (у соціальному просторі) завжди можна точно виділити об'єктивний та суб'єктивний моменти, а й те, яку термінологію краще використовувати. Традиційне розділення на суб'єкт та об'єкт в новоєвропейській філософії мало за мету виявлення умов максимального наближення до істини - тобто такої ситуації, при якій наше

розуміння об'єкту максимально точно віддзеркалює його істинні характеристики. Зазначимо, що філософська категорія «істина» в традиційному новоєвропейському сенсі не зовсім підходить до позначення соціальних феноменів. Гносеологічна категорія істини передбачає відповідність нашого уявлення про об'єкт його істинній природі, тобто, істина об'єктивна. Категорія істини протилежна категорії помилки та не передбачає оціночних суджень, включення в визначення певного феномену елементів відношення до нього з боку суб'єкта. Оціночний аспект є характерним для іншої пари понять, що є близькими до попередніх, – правда та брехня. Для вивчення системи пріоритетів важливі ті аспекти засвоєння людиною картини світу, що відповідають саме оціночній позиції, отже, система пріоритетів базується на певній організації цінностей, що вони керують життям людини. У сфері соціального поняття «об'єктивне» та «суб'єктивне» дещо розмиваються та втрачають своє початкове значення.

У свою чергу, правова свідомість людини являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивність свідомості полягає в тому, що в ній є сторона, не залежна від людини. У той же час, одним з основних (проте не єдиним) значень поняття суб'єктивного є його тотожність ідеальному, свідомості. Як було сказано вище, активність суб'єкта є вираженням суб'єктивності, вона не лише не перешкоджає досягненню об'єктивності знання, але сприяє цьому, є найважливішою умовою перетворення суб'єктивного на об'єктивне. Активність суб'єкта на кожному етапі процесу пізнання виражається у різній формі і надає специфічного характеру суб'єктивній стороні цього рівня або етапу пізнання.

Як справедливо зазначає А.В. Халапсіс, у суспільному житті можна говорити про «природну» і «духовну» його складові, тобто розділяти зовнішні («об'єктивні») обставини і внутрішні («суб'єктивні»), які визначаються планами, імперативами, мотиваціями членів суспільства, які істотно впливають на «кінцевий результат». Мова йде про цілепокладаючу діяльність суспільства і саме в постановці цілей, відповідних прийнятим суспільним ідеалам, проявляється свобода вибору шляхів історичного становлення [252, с. 34].

Суб'єктивні і об'єктивні моменти містяться – як у формі, так і в змісті свідомості. Свідомість є об'єктивною за змістом, оскільки відбиває об'єктивний світ, але вже в змісті є суб'єктивні елементи, які полягають у неповноті, однобічності, неадекватності відображення, можливості прямого спотворення дійсності.

Суб'єктивні моменти у змісті пов'язані з активністю суб'єкта, який породжує суб'єктивну форму відображення. Йдеться, зрозуміло, не про зовнішню форму, а про форму як організацію елементів змісту. Проте і форма, будучи суб'єктивною, має об'єктивну основу, форми і закони як чуттєвого, так і логічного відображення породжені об'єктивним світом (суб'єктивний образ не існує в якомусь невизначеному вигляді, а завжди має ту або іншу конкретну форму).

Суб'єктивність свідомості полягає у тому, що не існує без суб'єкта. Але вона не буває і без об'єкта, її зміст визначається об'єктом. І саме вона (свідомість) може бути об'єктом дослідження. Що ж до співвідношення елементів об'єктивного і суб'єктивного усередині правової свідомості, то їх надзвичайно важко розмежувати. Такі сторони і моменти пізнання і практики, як установка, оцінка, уявлення про цінності, вплив ідеології, емоції, потреби, соціальний, моральний та естетичний аспекти суспільної свідомості створюють складну ієрархію суб'єктивного й об'єктивного у правовій свідомості.

Та все ж таке розмежування потрібне, тому що людині в її практичній діяльності і пізнанні слід знати, що залежить від неї і що не залежить, що спільного у її сприйнятті світу у порівнянні з іншими людьми, з представниками інших класів, людьми інших епох, а що є індивідуальним, слід знати, що необхідно, стійко, істотно, а що несуттєво, випадково.

Об'єктивний зміст пізнання забезпечується активною діяльністю суб'єкта. Активність суб'єкта означає відповідність пізнання практиці, практика ж спирається на об'єктивну необхідність і закономірність матеріального світу. Усе пізнання є об'єктивним, але пізнання – процес суперечливий. Суб'єктивне

постійно привноситься і впливає на пізнаваний суб'єкт. Суб'єктивне потрібно виключати, хоча і слід пам'ятати про неможливість повного його виключення, оскільки кінцева причина речей – взаємодія, тому властивості проявляються у відносинах, у тому числі і стосовно суб'єкта.

Отже, питання про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у правовій свідомості є дискусійним і знаходить відбиток у роботах із соціальної філософії, загальній теорії права, філософії, філософії права.

З одного боку, стверджується, що «правосвідомість як форма суспільної свідомості є не чим іншим як сумою індивідуальної свідомості, що стосується юридичних явищ», оскільки ціле втілює в собі усе багатство частини, окремого. Відмінність між суспільною та індивідуальною правосвідомістю вбачається лише в тому, що перша є ширшою за другу за об'ємом, індивідуальна правосвідомість інтерпретується просто як частина громадської правосвідомості.

З іншого боку, висловлювалася думка, що індивідуальної правосвідомості взагалі не існує, що індивідуальній свідомості не властиве розрізнення по формах свідомості. Така точка зору мотивувалася тим, що правосвідомість як форма суспільної свідомості є «самостійна реальність, що не зводиться до стану індивідуальних умів», що нібито визнання індивідуальної правосвідомості означало б необхідність застосування до його аналізу методів психології, на кшталт темпераменту і рис вдачі, а не філософії та соціології [248].

У методологічному відношенні увагу важливо акцентувати на тому, що правосвідомість не може трактуватися як результат внутрішніх законів психіки. Як особлива форма суспільної свідомості воно виникає у вигляді породження суспільного буття на певному етапі його розвитку. Немає і не може бути живої функціонуючої свідомості суспільства поза свідомістю його членів. Суспільну правосвідомість не можна трактувати як самостійну реальність щодо правосвідомості індивідів, з яких складається суспільство. Проте це не означає, що суспільна свідомість не що інше, як сума

індивідуальної свідомості. Твердження, що «загальне утілює в собі усе багатство індивідуального, окремого» уявляється небездоганим у методологічному відношенні. Суть співвідношення між суспільною і індивідуальною правосвідомістю є складнішою за суть співвідношення між цілим і частиною, простим і складеним.

До суспільної правосвідомості відносять тільки ті правові уявлення та переживання, виникнення яких має в основі характерні для цієї соціальної спільності умови суспільного буття. Правосвідомість індивіда суспільна не в усьому об'ємі. Разом із типовими для правосвідомості тих або інших соціальних спільнот правовими переконаннями і переживаннями, обумовленими єдиними умовами суспільного буття, до правосвідомості кожного члена суспільства входять також правові переконання і переживання, обумовлені особливостями його індивідуального буття.

У суспільній свідомості, у тому числі і правовій, загальне входить не у будь-яке окреме, а лише у велику частину цих окремих. Суспільна свідомість зберігається повністю тільки як властивість свідомості соціальної спільноти як цілого.

За межами суспільної реальності право втрачає будь-який зміст, а, отже, значущість останнього зумовлюється насамперед його дієвістю у плані «регламентації функціонування та розвитку суспільства, послаблення у цих процесах ролі свавілля та хаотичності», а також тим, якою мірою воно є «фактором соціального прогресу» [14, с.44]. Відповідно, вести мову про природу та цінність права можна лише у певному суспільнобуттєвому контексті, що, звичайно ж, стимулює онтологічні дослідження у правовій сфері.

Основним напрямом таких досліджень є виявлення самих форм реалізації права та механізмів кореляції останніх із різного роду «метаправовими» чинниками, що належать до царини способів людського буття. Тим самим переслідується мета пошуку «каналів об'єктивізації» правових регулятивів шляхом установлення зв'язків між уявленнями про юридичну належність, з одного боку, та буттєвими підвалинами права – з іншого.

Підходи до означної проблеми можна поділити на такі полярні напрями: об'єктивістський та суб'єктивістський. Зміст першого можна узагальнити тезою: «право існує в речах» (тобто в незалежних від людської свідомості сутностях та їхніх взаємовідношеннях). Другий базується на положенні про те, що «право існує лише у думках» (мислених інтенціях суб'єктів). «Згідно з позицією об'єктивізму, онтологія права – це частина загальної онтології, а право має спільну для всіх реальностей природу... Суб'єктивізм же є позицією, відповідно до якої право – це реальність, залежна від людей. Воно – витвір людини, а тому не має того самого статусу, який має природна реальність» [140, с. 149].

Крім розглянутої дилеми, чимало дискусійних питань в онтологічних дослідженнях права виникають через нечіткість змістовного розмежування таких понять, як «правова реальність» та «онтологія правосвідомості». При цьому, ведучи мову про онтологічний аспект права та його суспільного й індивідуального усвідомлення, зазвичай мають на увазі окреслення правової реальності як системи форм буття (реалізації та функціонування) права. Інакше кажучи, правова раціональність (у її співвідношенні з правовою реальністю) розглядається тут не стільки в аспекті визначеності останньої об'єктивними умовами її формування та здійснення, скільки, навпаки, як «об'єктивоване буття розуму»: «За своїми корінними особливостями право виступає як продукт розуму, а в ідеалі і при ширшому куті зору (і, зрозуміло, при реалізації в суспільстві високої юридичної культури, розвиненості юридичної системи, її досконалості) – як форма об'єктивованого буття розуму в царині зовнішніх, практичних відносин, що втілює свободу, високі духовні, моральні начала та форми їхнього регулювання» [4, с. 575].

Разом із тим вбачається за доцільне розрізняти правову реальність як систему форм та способів об'єктивації права, з одного боку, та онтологічні чинники його осмислення – з іншого (навіть хоча б через те, що специфіка формування й реалізації правосвідомості аж ніяк не може бути зведеною до форм матеріального втілення та існування права).

Реальність права та правової свідомості не можна однозначно віднести ні до суб'єктивної реальності (оскільки вона має свої «зовнішньо-буттєві» кореляти та форми предметивання), ні до об'єктивної (оскільки за своєю сутністю вона має ідеальний характер). Справа у тому, що право онтологічно конститується саме через взаємодію цих реальностей, а, отже, не зводиться до жодної із сторін даної взаємодії. Деонтологічний світ є каналом зв'язку між «світом належного» та «світом суцього»; відповідно, в його межах виявляється взаємна неадекватність останніх та нормативні інтенції щодо усунення цієї неадекватності.

До суб'єктивних факторів формування правової свідомості слід віднести правове виховання (один із напрямів здійснення культурно-виховної функції, включає пропаганду норм права, роз'яснення їхнього змісту громадянам, прищеплення їм поваги до закону, формування у них переконаності в необхідності беззастережного виховання норм права) формами якого є – правове навчання, юридична практика (діяльність або коло діяльності юриста), самовиховання (формування людиною своєї особистості у відповідності до свідомо поставленої мети), самоосвіта (здобуття знань самостійним навчанням поза навчальним закладом, без допомоги викладачів). На практиці ці форми реалізуються у функціонуванні системи юридичної освіти, проведенні науково-практичних семінарів, конференцій, організації стажування, підвищення кваліфікації.

До об'єктивних факторів належать економічний та політичний устрій, правова система суспільства, домінуючі в суспільстві політично-правові ідеали, результати роботи юридичних установ [184, с. 78].

Правову реальність традиційно розглядають як систему таких форм буття права: правосвідомість (суспільні та індивідуальні форми осмислення правової нормативності і психологічного ставлення до неї), правові норми та закони (тобто природносмислове і позитивне оформлення регулятивів права) та правовідношення (тобто сфера регульованих правом суспільних взаємодій і встановлюваний таким чином правопорядок). Наприклад, ще в юридичній літературі радянських часів можна зустріти подібну класифікацію сфер буття

права: «У процесі правотворчості право реалізується у трьох формах: нормативні акти, правовідносини, правосвідомість; четвертого не дано» [147, с. 30]. Однак такий поділ видається дещо некоректним з точки зору логічних основ класифікації, оскільки нормативні акти являють собою форми реалізації суспільної правосвідомості (тоді як члени будь-якого поділу мають бути однопорядковими та екстенціонально не пересікатися). Адже так само як наукова свідомість не може існувати відокремлено від принципів наукового мислення, так само навряд чи доречно відносити до альтернативних форм правової реальності правосвідомість та правові норми, які є регулятивами останньої і становлять її інституційну основу. З огляду на зазначену обставину, в сучасних дослідженнях цього предмета під першим рівнем буття права здебільшого розуміють не правосвідомість у цілому, а лише таку її площину, як «світ правових ідей» або ж «ідею права» взагалі [164, с. 49-50], яка визначає фундаментальні виміри суспільної справедливості та основні форми її реалізації (такі, як природно-правові, ціннісно-регулятивні, логіко-раціональні, антропологічні, моральні, релігійні тощо, залежно від того, що покладено в основу даної ідеї).

Аналогічної позиції дотримується й С. І. Максимов, поділяючи правову реальність на такі сфери: «а) світ ідей: ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами: правове життя» [140, с. 177].

Разом із тим, наведене обмеження призводить, як уявляється, до іншої логічної некоректності пропонованої класифікації, а саме до її неповноти. Адже при такому поділі не знаходиться місця для низки компонентів, що стосуються не ідеологічного, а психологічного рівня правосвідомості – правових почуттів, уподобань, вольових установок, емоційного ставлення до чинного права та правопорядку тощо, які також справляють безсумнівну дієвість на орієнтацію суспільного буття людини і, відповідно, належать до царини правової дійсності. Тому, слід погодитися з класифікацією, запропонованою М. Цимбалюк: не на три, а на дві сфери: 1) правосвідомість (до неї увійдуть і правові знання, і регулятивні ідеї та цінності, і форми психологічного сприйняття права, і, певна річ, форми

позитивно-нормативного вираження права); 2) правореалізація (що включає не тільки форми здійснення чинного права та встановлення відповідного правопорядку, але й те суспільнобуттєве середовище, в якому генеруються онтологічні підвалини права, його реальна основа) [262, с. 24]. Отже, правосвідомість можна назвати формою рефлексії, самоосмислення правової реальності, оскільки вона, будучи органічним компонентом останньої, є, разом із тим, засобом як гносеологічного відтворення форм реалізації права, так і відношення до деонтичного світу – світу належного буття. При цьому в межах правосвідомості можна виокремити її, так би мовити, «ідеальний» («суб'єктивний») та «матеріальний» («об'єктивний») рівні.

Перший із них пов'язаний із різного роду правовими знаннями, цінностями, ідеями деонтологічного порядку, настроями, схильностями тощо, які становлять форми потенційного буття права (оскільки вони або ще не набули свого втілення та нормативного оформлення у чинному законодавстві, або являють собою форми усвідомлення чи ставлення до останнього, не будучи поки що практично реалізованими суб'єктом). Разом із тим саме на цьому рівні закладаються основи критичного ставлення до позитивного права з позиції певних метанормативних уявлень про справедливість, а також формується усвідомлення правових регулятивів щодо їхньої «природності», суспільнобуттєвої доцільності та логічності організації.

Другий рівень є сферою об'єктивації права шляхом його закріплення у санкціонованих державою офіційних нормах (тобто на ньому правові ідеї та настрої тією чи іншою мірою набувають своєї матеріальної форми, що актуалізує той потенційний зміст належності, який конституювався на першому рівні). Як відомо, трансформація «правової ідеї» у «правову матерію» – в юридичний закон – здійснюється у процесі багаторівневої правотворчої діяльності, що має завершуватися відповідним актом законодавчої влади, який надавав би чинності певним законотворчим ініціативам. При цьому онтологічна раціональність правотворення та законоприйняття визначатиметься не лише тим, звичайно, наскільки позиціонований закон виражає волю та інтерес суб'єкта влади, але

насамперед тим, якою мірою цей закон сприяє гармонізації, врівноваженню різноспрямованих суспільних інтересів та їх узгодженню, з одного боку, із загальнолюдськими вимірами справедливості, а, з іншого – з конкретно історичними можливостями реалізації останньої в умовах наявної суспільнобуттєвої та правової реальності.

Слід погодитися з думкою С. І. Максимова про те, що право – соціально-культурний феномен, тобто творіння людини, артефакт культури, відповідно до якого правом є єдність двох основних моментів: смислового і предметного [142, с. 36]. У свою чергу, структура правової реальності в онтологічному аспекті є суперечливою єдністю (дуальністю) природного і позитивного права, С. І. Максимов тим самим підкреслює, що реальне, або дійсне право – це єдність справедливості, що становить його сенс, і позитивності, що становить його предметно-інституційну форму [142, с. 38].

Отже, навряд чи можна погодитися з тезою про можливість побудови несуперечливої моделі «абсолютного» або ж так званого «чистого права» (скажімо, на зразок пропонованої Г. Кельзенем), у контексті якого правові норми були б результатами суто дедуктивних процедур їхнього логічного виведення із деякої «основної норми», що увінчує вершину нормативної піраміди визначенням загального принципу «правової справедливості». Самі ж уявлення про справедливість та її критерії, не будучи співвіднесеними з онтологічними основами формування їхнього змісту (оскільки юриспруденція, згідно з розглядуваною позицією, пов'язана не з реальністю буття, а, так би мовити, з «ідеальністю належності»), зводяться таким чином до відповідності встановленому правопорядку, який є справедливим уже в силу його «єдності для всіх». Отже, «основна норма», що має, на думку Г. Кельзена, передувати формулюванню навіть будь-яких конституційних положень, повинна задавати належність «вчиняти лише так, як приписано автором правового порядку» [284, с. 11]. Але ж, мабуть, не потребує додаткових коментарів той контраргумент викладеній позиції, згідно з яким сама воля суб'єкта законодавчої влади може бути «онтологічно іррелевантною», а тому раціонально не виправданою з точки

зору наявної правової дійсності. До того ж, умови «своєчасності та доречності» встановлюваного на підставі позитивних норм правопорядку визначаються не лише суто раціональними факторами, але й багато в чому детерміновані динамікою суспільно-культурних цінностей, площина становлення та функціонування яких нерідко є позамежною для будь-яких раціоналістичних вимірів. Через цю обставину, навіть намагаючись якомога ретельніше врахувати аксіологічний, антропологічний, психологічний та інші аспекти релевантності права (а не те, що абстрагуючись від них), «поєднання справедливості та доцільності є досить складним як у суто технічному плані (адже нелегко узгодити і заповіт, і заборону), так і щодо впливу наявних соціальних умов. Тому завжди виникає проблема зв'язку природного і позитивного права як проблема незбігання сутності та існування права» [140, с. 183]. Так само, як взагалі філософське світорозуміння здійснюється крізь призму такого основного питання, яке пов'язане з осмисленням відношення мислення до буття, свідомості до об'єктивної дійсності, філософія права, зокрема, має розглядати правову реальність у плані кореляції правоусвідомлення з правореалізацією. Отже, друга основна форма буття права (поряд із правосвідомістю) включає в себе той контекст суспільних відносин, в якому право формується й усвідомлюється як культурно-цивілізаційна цінність, а також реалізує себе як нормативний регулятор цих відносин. Йдеться про те, що в даній площині можна вирізнити такі два аспекти. Перший із них має відношення до розгляду правореалізації з точки зору суспільнобуттєвих основ виникнення права та його нормативного оформлення. Онтологічно цей аспект передбачає тим самим лише так званий «висхідний вектор» буттєвого руху права: від його об'єктивно реальних основ (суспільних відносин, що потребують правової регламентації) – до його втілення в регулятивних цінностях та нормах. У гносеологічному ж плані дослідження цього аспекту правової дійсності полягає у зворотному русі мисленевого відтворення тих типів реальних ситуацій і можливих моделей їхнього вирішення, що створюють прецеденти, звичаєві чи логіко-буттєві підвалини уявлень про справедливість та їх втілення у чинному законодавстві. Як слушно зауважив із

цього приводу А. Кауфман, «право – це не те, що міститься в нормах, не абстрактна схема для правильної дії; воно саме є правильною дією і правильним рішенням у конкретній ситуації» [282, с. 318]. Тому насправді право реалізується (тобто набуває статусу дійсного буття) насамперед у контексті суспільних взаємодій, де, власне, і виявляється зміст справедливої виправданості дії у тій чи іншій ситуації, а лише потім оформлюється у певну норму.

Другий аспект правореалізації пов'язаний з «низхідною гілкою» здійснення права, а саме – із спрямуванням його нормативних вимог до самих суспільних взаємодій, що стали джерелом потреби у їх правовому регулюванні. Отже, у цьому плані правореалізація фігурує як система інституційних механізмів застосування права та створення відповідного суспільного правопорядку. Адже «мислиме право не є право реальне; реальне право ми спостерігаємо лише тоді, коли реальна структура права отримує певне соціальне втілення» [2, с. 239]. Відповідно, організація системи правопорядку та юстиції також характеризується своєю суспільно онтологічною релевантністю, тобто залежністю її ефективності від культурно-історичних особливостей соціуму, в межах якого ця система створюється й функціонує. До того ж, право виявляє себе не лише як те, що матеріалізується в законі, але й як те, що створюється у процесі застосування закону та здійснення правосуддя, оскільки останні також належать до суспільних відносин як фундаменту правової реальності. Таким чином, від міри здійснення права (а не тільки його усвідомлення) залежить успішність побудови правового суспільства. Щодо цього можна також стверджувати: чим більший ступінь здійснення права, тим вищий рівень правосвідомості суспільства (але не навпаки, оскільки конструктивні модуси правової ідеології та психології, на жаль, не завжди знаходять своє підтвердження й опору в наявній правовій реальності, що, зрештою, призводить до девальвації правових цінностей та ідеалів суспільства, а також до деформацій індивідуальної правосвідомості громадян). Зрозуміло, що в разі віддаленості соціалізації індивіда від форм активної участі у політико-правовому житті суспільства та заповнення дефіциту

такої участі акомодациєю, скажімо, до середовища кримінального світу, «поняття» останнього обов'язково домінуватимуть у його уявленнях про належне, будучи «онтологічно обґрунтованішими» у контексті «маргінальних форм» його власного існування. Тому першочерговим завданням теорії та практики сучасного державно-правового будівництва має бути пошук оптимізації поєднання державно-владних механізмів з інститутами громадянського суспільства як формами здійснення народовладдя та демократичним середовищем формування правосвідомості громадян. Причому таке поєднання потребує чіткого правового забезпечення, в результаті якого досягалася б співмірність реалізації інтересів держави з інтересами окремих громадян та їх добровільних об'єднань (оскільки інтереси останніх без такого забезпечення та підтримки з боку органів державної влади зазвичай виявляються надто вразливими).

Отже, на відміну від категорії «правова реальність», поняття «онтологія правосвідомості» концептуально пов'язане не стільки з виявленням та класифікацією форм буття права, скільки, по-перше, із встановленням кореляцій між об'єктивно-буттєвим змістом права та модусами його суб'єктивного осмислення і, по-друге, з визначенням умов реалізації правових смислів та нормативних ідей. Прагнучи до пошуку тих «важелів», що стимулюють генерування та утвердження певних прогресивних ідей і цінностей на рівні правосвідомості, а також тих реальних умов, за яких ці регулятиви можуть бути здійснюваними, неминуче з'являється потреба «занурення» в глибини механізмів людського буття, оскільки саме у ньому зароджуються та втілюються смисли правової належності. При цьому згадане буття не обмежується констатацією наявних зв'язків людини з природою та суспільством. Адже правову реальність становлять не лише ті позасуб'єктивні утворення, в яких має реалізуватися правосвідомість, але й об'єктивовані результати людської діяльності, які «отримують самостійне автономне буття, тобто стають інститутами» [2, 574]. Навіть найпримхливіша (а не тільки зумовлена суспільно онтологічною доцільністю) воля суб'єкта законодавчої влади, будучи інституціалізованою,

набуває статусу об'єктивної реальності, з якою доводиться рахуватися у правовому житті. Тому онтологія правосвідомості охоплює, крім антропологічного та соціологічного, ще й такі аспекти, як аксіологічний (у межах якого детермінація правових смислів розглядається у полі ціннісного універсуму), комунікативний (де виявляються механізми взаємообмеження свободи суспільного буття індивідів та її регламентації нормативними засобами), системно-динамічний (пов'язаний з вивченням залежностей ієрархії правових цінностей та інститутів від нелінійної динаміки форм організації суспільного буття), логіко-деонтологічний (спрямований на дослідження кореляції між логічними принципами світів суцього та належного) тощо. Будучи відмінними у своїй предметності, всі ці аспекти взаємопов'язані, принаймні, однією спільною ідеєю – прагненням «реалістичності» ідей правового розуму та раціоналізації правової реальності шляхом їх практичного втілення.

Таким чином, правова свідомість і об'єкт-об'єктна, і об'єкт-суб'єктна, і суб'єкт-суб'єктна водночас.

Об'єкт-об'єктна єдність людини й інших людей, людського роду і природного довкілля означає те, що функціонує, так би мовити, своєрідний матеріально-духовний соціум об'єктивного й загального розуму як закону Буття. Тут немає якихось прагнень щось змінити, удосконалити, гармоніювати, оскільки те, що є, досконале, гармонійне, тому незмінне, постійне, вічне.

Об'єкт-суб'єктна єдність означає те, що поза тілесною формою існування споріднених спільною гармонією буття людей визнається й утверджується віра в існування духовних істот, які істотно (спільний корінь не є випадковим) впливають на процес їх безпосередньої життєдіяльності. Це означає, що у свідомості з'являється «підсвідоме» розуміння того, що існує певне життєдайне джерело, від постійного дорадчого контакту з яким залежить збереження справедливості в самому житті, тобто люди свідомо ставлять себе в ситуацію учнів щодо минулого життєвого досвіду своїх пращурів, визнаючи, таким чином, саме за ними і за ним (минулим) функцію свого життєзабезпечення. Таку позицію не можна вважати пасивною, адже, за визначенням, суб'єкт – це

невичерпне джерело саморозвитку, постійно активне духовно-спрямувальне начало, яким може бути лише щось таке, що за своєю природою є вічним у часі й безкінечним у просторі. Контактуючи з таким джерелом, пізніше названим Богом, вичерпна у своїх просторових і часових можливостях психофізіологічна істота – людина – постійно духовно збагачується досвідом, який вона також постійно культивує засобами дотримання вимог звичаєвого права як тієї міри, в якій вона вбачає справедливість.

Суб'єкт-суб'єктна єдність означає, що за весь період розвитку людства кількісне накопичення цілеспрямованих дій, підпорядкованих вимогам норм звичаєвого права, для певної, досить незначної частини людей перейшло в якість. А саме: об'єктивна дія традиції стала об'єктом свідомого аналізу, започаткувавши тим самим розвиток розумових здібностей, пов'язаних із мисленневою діяльністю. Виходячи з того, що мислення є процес пошуку єдності різноманітного, воно вже не є проявом звичної стихійності тих або інших суб'єктивних душевних устремлінь, а якраз свідомою дією людини, яка починає розрізняти в єдиному, цілісному об'єкті, включно до себе самого як об'єкта розрізнення, його структурні складові, досліджуючи їх під кутом зору знаходження основоположного принципу, завдяки якому він є таким, яким є сам по собі та в пізнавальному сприйнятті людини, яка по відношенню до нього перебуває в ситуації суб'єкта.

Перехід об'єкт-об'єктних відносин в об'єкт-суб'єктні, а потім у суб'єкт-суб'єктні відбувається завдяки тому, що природа сама по собі є суб'єктом свого власного саморозвитку у суто онтологічному вимірі. Людина як продукт внутрішнього органічного еволюційного розвитку природи отримує можливість стати по відношенню до неї в ситуацію суб'єкта її пізнання. Але здійснення цієї можливості потребує великого часового проміжку, мірою якого є необхідність для людей усвідомити її як субстанційну основу свого власного буття. Без цього суб'єкт-суб'єктна взаємодія з нею неможлива, свідченням чого є нетривалий період суб'єкт-об'єктної взаємодії з нею, наслідком якого стала

глобальна екологічна криза, загрозна для існування людини в недалекому майбутньому.

Трансформація об'єктного буття людини в суб'єктний відбувається за рахунок того, що людина розрізняє в собі властиві її душі різноманітні духовні устремління, які задовольняють також різні об'єкти зовнішнього природного й суспільного оточення. Це розрізнення не може відбутися без порушення душевної рівноваги, отже, втрати почуття справедливості в оцінці нею свого життя насамперед у сфері суспільного буття. Звідси ідеалізація минулого як періоду золотого дитинства в історії людства; звідси ж – виникнення віри у краще майбутнє, заснованої на зневірі в можливості повернути втрачену гармонію суспільно-природного буття або ж її утвердження у сучасному бутті. На такій вірі-зневірі складаються релігійно-церковні уявлення про справедливість та її правову правдиву міру, даровану людям всесвітнім суб'єктом – Богом (Абсолютним розумом). Але саме тут містяться корені зародження філософії, яка, аналізуючи життєві колізії, розробляє апарат мислення такою мірою його якості, яка дозволяє, по-перше, відкрити закони і правила мислення, по-друге, чітко визначити як світоглядний, так і методологічний потенціал понять і категорій, якими воно послуговується, по-третє, запропонувати методіку оволодіння кожною людиною мисленням як засобом досягнення втраченої душевної гармонії, по-четверте, створити різноманітні концептуальні вчення про шляхи їх втілення у сферу суспільного буття, по-п'яте, сформулювати фактично кожну людину як суб'єкта автономного мислення і такої ж автономної суспільної діяльності як діяльності соціально-духовної, осмисленої, цілеспрямованої.

Висновки до другого розділу

Таким чином, за результатами дослідження здійсненого у другому розділі цієї роботи зроблено такі висновки. Суб'єктивне та об'єктивне у правовій

свідомості досліджено з позицій холізму, тобто правова свідомість є цілісністю, єдністю суб'єктивно-об'єктивного та суб'єктно-об'єктивного. Суб'єктивне не зводиться тільки до суспільної або індивідуальної свідомості. Суб'єктне – це активна діяльність, визначена певною метою, розумінням того, які засоби слід використати для її досягнення, це здатність організації своїх дій і передбачення їх наслідків. Суб'єктивне – це є і прояв людських почуттів, характеру, сили волі, що активізують дієвість самої практики. Отже, суб'єктне – це активна діяльність, спрямована на здійснення цілей людей. Об'єктивне – це історичний результат соціальної діяльності попередніх поколінь людства, а суб'єктивне – жива творча діяльність сучасних поколінь, спрямована у майбутнє.

Розмежування об'єктивного і суб'єктивного – це протиставлення реального суспільного буття, яке люди кожного покоління застають в готовому вигляді, як щось для них надане, готове, як предметний світ і певний характер їх діяльності і соціальних відносин (об'єктивність), і стосовно якого люди виявляються у змозі здійснити цілі та дії щодо удосконалення, розвитку і перетворення соціального буття (суб'єктивності).

Поділ об'єктивного і суб'єктивного у правовій свідомості як формі суспільної свідомості багаторазово варіюється і супроводжується взаємоперетвореннями зважаючи на об'єктивно-суб'єктивний зміст соціального буття. Проте в усіх цих діалектичних перетвореннях первинним є буття в собі. Відособлення і взаємопереходи об'єктивного і суб'єктивного залежать від характеру соціальних відносин.

Категорія суб'єктивного може розглядатися не лише в гносеологічному аспекті (як вторинне, похідне, визначуване по відношенню до об'єктивного), але й онтологічному – як необхідна сторона, момент існування та діяльності людини. Проте у другому випадку не відбувається ніякого стирання відмінностей між суб'єктивним і об'єктивним.

Під суб'єктивним розуміється свідоме в діяльності суспільства або особи, залежне від суспільної і особистої свідомості і волі. В об'єктивних процесах

природи свідоме не має місця, якщо не брати відношення людини до цих процесів. У суспільстві ж нічого не здійснюється без свідомої діяльності людини. Тому тут об'єктивне і суб'єктивне органічно взаємопов'язані і завжди знаходяться у єдності і взаємодіють між собою.

Суб'єктивні і об'єктивні моменти містяться – як у формі, так і в змісті свідомості. Свідомість є об'єктивною за змістом, оскільки відбиває об'єктивний світ, але вже в змісті є суб'єктивні елементи, які полягають у неповноті, однобічності, неадекватності відображення, можливості прямого спотворення дійсності.

Таким чином, правова свідомість є об'єктивною за змістом, оскільки відбиває об'єктивний світ, але вже у змісті є суб'єктивні елементи. Свідомість є суб'єктивною у тому сенсі, що не існує без суб'єкта. Але вона не буває і без об'єкта, її зміст визначається об'єктом. Правосвідомості охоплює такі аспекти: антропологічний, соціологічний, аксіологічний, комунікативний, системно-динамічний, логіко-деонтологічний.

Об'єктивне та суб'єктивне у правовій свідомості не тотожне суб'єктивному і суб'єктному. Перше з них – суб'єктивне – не може не бути завжди внутрішньої протилежністю всьому об'єктивному у всіх вимірах і сферах культури: у пізнанні і в практиці, в моральності, в художності, в культурі спілкування. Суб'єктивне постійно лине до об'єктивного, знову і знову вбирає його в себе, із нього вбирає свій зміст, його відтворює всередині себе або відображає в ньому, бореться за володіння ним.

Навпаки, суб'єктне саме по собі цілком належить безпосередньо об'єктивному. Воно являє собою внутрішню власну щабель на багатовимірних сходах все більш і більш складних, розвинених і досконалих форм буття. Тому на протипагу суб'єктивному людина, чим більш суб'єктів, тим вище просунуть по цих сходах, на цьому безмежному шляху становлення. Повнота суб'єктності отримується лише в міру подолання суб'єктивності.

Суб'єктивно-об'єктивне у правовій свідомості як формі суспільної свідомості – це, по-перше, розуміння людиною права і, по-друге, саме право.

Суб'єктно-об'єктне у правовій свідомості – це співвідношення цілком онтологічне: людина одночасно і завжди є і об'єктом правового регулювання, і активним, зацікавленим суб'єктом правових відносин. У першому випадку постає історичний і логічний процес вдосконалення, розвитку правосвідомості, праворозуміння. У другому випадку – діалектичний процес вдосконалення, розвитку єднання, фактично тотожності природних прав і запитів людини з їх реальним оформленням і політичним здійсненням у системах позитивного права.

Результати дослідження, здійсненого у другому розділі дисертаційної роботи, знайшли відображення у таких публікаціях:

1. Діалектика об'єктивного та суб'єктивного в праві як формі суспільної свідомості // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 2012. — № 2 (29). — С.18-22.

2. Суб'єктивно-об'єктивне та суб'єктно-об'єктне в праві як соціальна та онтологічно-гносеологічна проблема // Вісник Інституту розвитку дитини : збірник наукових праць. — 2012. — Вип. 25. — С.5-9

3. Соціально-філософське осмислення суб'єктивного та суб'єктного в правовій свідомості // Перспективи. — 2012. — № 4 (54). — С.18-23.

4. Субъективное и объективное в праве как социальная и онтологично-гносеологическая проблема // European Applied Sciences is an international, German/ English/Russian language, peer-reviewed journal and is published monthly. — 2012. — № 1 (November-December) — С.385-387.

5. Objective and subjective levels of legal consciousness // «European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches»: Papers of the 1st International Scientific Conference (Stuttgart, Germany December 17–19, 2012). — P.94-95.

РОЗДІЛ 3

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ТА СУБ'ЄКТИВАЦІЯ У ПРАВОВОМУ БУТТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

3.1. Об'єктивація та суб'єктивація у правовій свідомості: проблеми деформації правової свідомості

В умовах сучасності в Україні тривають процеси становлення громадянського суспільства і правової держави. На темпи та якість права та державотворчих процесів в Україні, на перспективи побудови правової, соціальної держави безпосередньо впливає правосвідомість українського суспільства. Деформована правосвідомість суттєво ускладнює затвердження правових засад в усіх сферах суспільного життя.

Слід зазначити, що відмінною рисою розвитку сучасного українського суспільства є більш щільний зв'язок культурних та політичних процесів. Зараз як ніколи важливою є культурна політика, що проводиться в державі і стимулює людей до творчих результатів [25, с. 14].

Нова соціокультурна реальність, у соціологічному розумінні, є репрезентативна, актуальна культура України у період її трансформації. Вона має свій потенціал у формі спадщини, інших потенцій розвитку, але в ній, у першу чергу, представлена акцентуація на соціальні потреби сучасного суспільства та пов'язані з ними особливості культурного і соціального буття народу. Тому соціокультурна реальність – це процес функціонування культури в системі соціальних відносин, де сама культура набуває свого вищого змісту, служіння суспільству [26, с. 105].

Під об'єктивацією розуміється процес трансформації суб'єктивних уявлень, поведінки і волі в об'єктивну реальність. А під суб'єктивацією – процес трансформації об'єктивної реальності (правової, і не тільки) в суб'єктивні: усвідомлення, уявлення, поведінку і волю.

Слід зазначити, що спочатку в суспільстві виникає об'єктивна необхідність у правовому регулюванні. Така необхідність обумовлена соціальними,

економічними, соціокультурними факторами. Ці фактори можуть бути мінливими, непостійними, їх роль може бути різною, але, в будь-якому випадку, вони в своїй сукупності створюють об'єктивні умови. Фактори, що обумовлюють право, а отже і правову свідомість – об'єктивні умови – самі по собі не можуть викликати до життя право, вони не можуть діяти автоматично і безпосередньо, вони не є джерелом виникнення права. Таким джерелом є воля конкретних осіб. Отже здійснюється переломлення об'єктивних умов у свідомості людей. Об'єктивні умови існування суспільства суб'єктивно відображаються свідомістю законодавця, тобто відбувається процес суб'єктивації.

Проте, об'єктивація не обмежується тільки лише процедурою створення правових норм органами влади, право об'єктивується ще й тому, що в ньому відбиваються об'єктивні умови, об'єктивна необхідність у створенні цього права. Право лише тоді по-справжньому об'єктивно, коли воно в повній мірі відображає об'єктивну суспільну реальність. Тому процес об'єктивації має як формальну, зовнішню сторону, виражену в процесі створення норм права легітимним органом, так і внутрішню сутнісну сторону, виражену у вимозі відповідності норм права об'єктивним суспільним умовам.

Надалі суб'єктивація посилюється, «зводиться у ступінь». Виходячи з суб'єктивного усвідомлення об'єктивних умов, а також вже існуючої правової свідомості людьми визначаються конкретні цілі та завдання, а також конкретні способи їх реалізації та вирішення.

На основі суб'єктивного усвідомлення об'єктивних умов і суб'єктивно визначених цілей формується воля суб'єкта правотворчості, яку він втілює в подальшому в нормативних актах, створюючи тим самим право. Тобто тут ми найбільше чітко бачимо процес трансформації суб'єктивної волі в об'єктивний правовий зміст.

Право є об'єктивною силою по відношенню до кожного конкретного суб'єкта, тому що правовий зміст норм не залежить від його суб'єктивного ставлення до цих норм. Тобто абстрактне право є об'єктивним стосовно

правової свідомості. Проте як тільки право стає дієвим, здійснюється правореалізація, воно (право) стає суб'єктивним стосовно правової свідомості, тобто здійснюється суб'єктивація в правовій свідомості.

У свою чергу, виходячи із ставлення людини до права, в науковій літературі розрізняють три моделі поведінки – автономну, гетерономну і девіантну. У них знаходять відображення основні етапи людського буття – внутрішньоправове, зовнішньоправове і протиправне. Автономна модель поведінки орієнтована на раціональні особистісні принципи, які усвідомлюються та створюються людиною як у зв'язку з державними установами, так і незалежно від них. Тут має місце самообмеження розумної волі суб'єкта. У межах цієї моделі поведінки людина дотримується правових норм не під страхом покарання, а з поваги до права. Автономна модель поведінки обумовлюється автономною, або активістською, правосвідомістю, яка є, у свою чергу, необхідною умовою існування громадянського суспільства. Індивід із такою правосвідомістю вважає, що опіка держави йому не потрібна, що держава має забезпечити лише стартові можливості і якомога менше втручатися у приватні справи своїх громадян. Для активістської правосвідомості характерним є особливе розуміння свободи. Вона невіддільна від прав людини, які не підпорядковують особистість. Ці права обмежують всевладдя держави, несумісні зі сваволею і беззаконням [80, с. 157, 159]. Так само, виконуючи обов'язки, людина може діяти в межах свободи своїх бажань, але здатна також протидіяти їм, виходячи з міркувань власної моральної свободи, на яку вона має право як носій правосвідомості, тобто обов'язок для людини – це спосіб самопримусу, який не обмежує її свободу. Лише самоподолання робить людину добросовісною соціальною істотою, спрямованою жити в мирі й злагоді з іншими людьми [36, с. 11].

Гетерономна модель розкриває зміни поведінки людини, яка керується у правових відносинах зовнішніми мотивами. Така людина не усвідомлює духовні цінності та значення права, вона його дотримується з корисних міркувань або під страхом покарання, тобто керується здоровим глуздом за мотивом самозбереження. Орієнтуючись лише на власні інтереси, людина не має потреби у глибинному

розумінні смислу правових норм, тому свою поведінку визначає на підставі поверхового аналізу не стільки змісту правових норм, скільки їх зовнішнього вираження – форм позитивного права [246, с. 4, 10].

Зовнішня поведінка індивіда може й не відображати його ціннісну орієнтацію, його ставлення до своїх прав та прав інших людей, до власних обов'язків. На правосвідомості індивіда позначаються погляди, що поширюються у суспільстві у певних соціальних групах. Свідомість індивіда, який став членом групи, зазнає змін. Людина схильна підпадати під вплив тих, із ким вона себе асоціює і від кого прагне одержати схвалення, визнання своїх заслуг і досягнень. Індивід змушений дотримуватися соціальних стереотипів групи. Людина, спілкування якої обмежується якоюсь групою, буде дозволяти цій групі визначати свої власні цінності. Прагнення до самоствердження стає одним із головних імпульсів як конформізму, так і маргінальної поведінки.

У соціології права дії людей, що узгоджуються з формальною акцептацією норми і співпадають зі зразком, запропонованим законодавцем, традиційно називаються правовим конформізмом, а сама поведінка – конформістською. Конформність – це схильність індивіда до зміни поведінки, переконань і установок під тиском групи. Тиск на індивіда зазвичай виражається у самому факті маніфестації консолідованої позиції інших членів групи й необхідності після цього публічно висловити власну позицію. Конформність є специфічним способом розв'язання усвідомленого конфлікту між особистою думкою і думкою групи на користь останньої [201, с. 186]. Конформістська поведінка, що властива маніпулятивному типу людини, є загрозою громадянському суспільству, вона призводить до його трансформації у суспільство асоціальне.

Перспективи формування активістської правосвідомості зростають, якщо індивід менше схильний до конформізму. Цьому сприяє впевненість у своїй компетентності і власних силах, високий соціальний статус, повага до прав і свобод інших людей.

Деформація (від лат. Deformation – спотворення) правосвідомості як складне явище є предметом дослідження не тільки теорії держави та права, але

й правової психології та філософії права, соціальної філософії. Постановка питання про деформацію правосвідомості є можливою лише за умови визнання існування стандартів правосвідомості, закріплених у національному та міжнародному законодавстві, так як деформацію правосвідомості можна виявити лише тоді, коли у суспільстві існують усталені критерії недеформованої правосвідомості.

Деформацію правосвідомості можна визначити, як соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання і негативне ставлення до діючого права, законності і правопорядку [97, с. 24]. Деформація правосвідомості має свій генезис, зміст, форми та види прояву. Найпоширенішими її формами є: правовий нігілізм, правовий ідеалізм (романтизм), правовий інфантилізм, правовий ригоризм, правовий фетишизм, правова демагогія, правовий дилетантизм, «перероджена» правосвідомість тощо [241, с. 226-227]. Спільним для всіх видів деформації є правова неосвіченість, низький рівень правосвідомості і правової культури суб'єктів права. Будь-яка деформація правосвідомості є негативною за своєю соціально-правовою природою і становить загрозу для суспільства.

Деформація правової свідомості припускає деякий початковий запас правових за своєю природою поглядів, знань, установок, які з різних причин перетворилися на якісь інші, неправові конструкції або залишилися правовими лише номінально або частково [131, с. 161]. Як справедливо зазначає Ю. Калиновський, деформації правосвідомості «являють собою спотворення форми та змісту правових установок, навичок і звичок» [101, с. 218-219]. Крайнім ступенем викривлення правової свідомості індивіда є злочинна правосвідомість, яка заперечує вихідні ідеї права. І. О. Ільїн із цього приводу писав: «Немає людини без правосвідомості, але є безліч людей із зневажливою, запущеною, потворною або навіть здичавілою правосвідомістю. Однак і слабка, продажна, рабська, злочинна правосвідомість залишається

правосвідомістю, хоча її душевно-духовна будова виявляється невірною, а її зміст і мотиви хибними і дурними» [91, с. 178].

Під девіантною поведінкою в юридичній науці, філософії, соціології і психології розуміють поведінку, яка порушує загальноприйняті у даному суспільстві норми і правила.

На формування девіантної поведінки впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори. Зовнішні – це насамперед соціально-економічні та політичні проблеми, що призводять до нестабільності у суспільстві, порушення законності, недоліків правової системи. Внутрішні (або психологічні) причини девіантної поведінки зазвичай виокремлюють дві: внутрішній конфлікт особистості (що виникає в результаті незадоволення просоціальних потреб і появи деформованих і аномальних потреб); наявність асоціальних особистісних диспозицій (мотиваторів), що призводять до вибору асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб або їх позбуття [86, с. 236-237]. Отже, як психологічний феномен відхилення пов'язується з розбіжностями норм активності особистості і соціальних норм. Відхилення можуть бути не лише негативними, але й позитивними. Зокрема, діячі науки і мистецтва можуть змінювати стереотипи, закладати підвалини нових стилів мислення і відповідно форм поведінки. Якщо такі відхилення не порушують правових норм, не завдають шкоди правам і свободам людини – вони можуть бути позитивними. Ці відхилення жодним чином не загрожують громадянському суспільству. В умовах реалізації принципу «дозволено все, що не заборонено законом», кількість таких відхилень невпинно зростає.

Девіація є явищем, що тісно пов'язане з деформацією. Водночас це різні феномени. Девіантна поведінка передбачає хоча б часткову, локальну деформацію особистості, водночас остання не зводиться лише до девіації, а має інші суттєві характеристики.

Якщо правосвідомість розглядати як системно-структурне явище, то деформація є викривленням, порушенням усіх або декількох елементів структури, вона викликає негативні зміни у морально-психологічному

комплексі особистості, що позначається на різних аспектах людської діяльності.

Розрізняють такі різновиди деформації правосвідомості: правовий інфантилізм (несформованість правових знань, оцінок, почуттів); правовий ідеалізм (переоцінка реальних можливостей права); правовий ригоризм (висування до права завищених, необґрунтованих претензій); правова демагогія (маніпуляція ідеєю права або правовими ідеями з метою досягнення власних корисливих інтересів); правовий нігілізм (загальне негативне, зневажливе ставлення до права, закону, правопорядку, юридичне неучтво); переродження правосвідомості (готовність до свідомого вчинення людиною навмисних, переважно тяжких злочинів, мотивами яких стають жорстокість, корисливість тощо) [161, с. 12]. Найчастіше, вказані прояви деформації зустрічаються на рівні індивідуальної та групової правосвідомості.

Проблема деформацій правової свідомості недостатньо вивчена. Тим часом потреба в її глибокому дослідженні давно назріла через те, що названі вище соціально-юридичні феномени значно поширилися у практичному житті, свідомості людей, політиці, культурі, законотворчості, державній та громадській діяльності, серед юристів. Необхідно мати загальне уявлення про сутність цих аномалій, їх деструктивну роль, причини, форми прояву, шляхи усунення.

Правовий інфантилізм вважається найбільш м'якою формою спотворення правової свідомості. Його сутність полягає у несформованості, недостатності правових знань, установок. При цьому спостерігається певна недосконалість правових уявлень, відсутність позитивного ставлення до закону та інших правових цінностей. Правовий інфантилізм вважається тимчасовим, нетривалим станом правосвідомості – згодом він, як правило, переростає в іншу форму, в яку саме – залежить від зовнішніх чинників та індивідуальних особливостей суб'єкта. На жаль, у сучасному українському суспільстві правовий інфантилізм – досить поширене явище, оскільки недостатня кількість

громадян має бажання отримувати правову інформацію, знайомитися зі змінами в чинному законодавстві.

Правовий ідеалізм (романтизм) – це невиправдане й необґрунтоване перебільшення можливостей права [234, с. 303]. Цьому явищу властива переоцінка ролі і місця права в житті суспільства. Правовий ідеалізм властивий початковим етапам багатьох реформ. Його позитивна риса полягає у тому, що він підтримує повагу до права та правової системи в цілому. Основна ж небезпека правового ідеалізму полягає в тому, що чим більший розрив між очікуваними результатами від реформи та її фактичними результатами, тим із більшою вірогідністю є можливим настання правового нігілізму згодом. При надмірному правовому регулюванні утворюються нагромадження юридичних норм, законів, багато з яких практично не застосовується. У результаті – різке зниження рівня керованості і врегульованості соціальних процесів, відсутність елементарного громадського порядку. Правовий ідеалізм, як і інші форми деформації правосвідомості, призводить до правового безсилля, неефективності правової системи.

Правовий дилетантизм – недбале поводження із законом (поверхове або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу при їх оцінці тощо) або з оцінкою юридичної ситуації, обумовлене легковажним ставленням до права.

Правова демагогія передбачає легковажне або свідоме здійснення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного або викривленого уявлення про правову дійсність. Небезпека правової демагогії полягає в тому, що особа, яка на неї орієнтується, припускає наявність певної цінності права, усвідомлює існування довіри до нього з боку інших і саме тому використовує його для досягнення власних корисливих інтересів, маскуючи свої наміри розмовами про суспільне благо. Найбільшого поширення така форма деформації правосвідомості набуває при проведенні виборів або референдумів і

супроводжується використанням широких можливостей засобів масової інформації та реклами впливати на суспільну думку.

Найбільш поширеним, а тому потребуючим більш детального дослідження, є такий вид деформації правосвідомості, як правовий нігілізм.

Правовий нігілізм можна визначити, як один із видів деформації правосвідомості, для якого характерним є негативне ставлення до права, закону і правових форм організації суспільних відносин. Носієм правового нігілізму можуть бути особа, соціальна спільнота або суспільство в цілому.

Такий підхід дає можливість виокремити важливі ознаки правового нігілізму, дозволяє відрізнити його від інших різновидів деформації правової свідомості. Для правового нігілізму характерними є значна поширеність, підкреслено відкритий характер, зіткнення з політичним, економічним, моральним та іншими видами нігілізму [245, с. 249-250]. Вважається, що Ф. Ніцше одним із перших спробував розкрити зміст цього явища. Він вважав, що нігілізм – це стан, коли вищі цінності втрачають свою значущість, коли втрачаються спільні цілі і немає відповіді на запитання «навіщо?» [165, с. 8]. Явище правового нігілізму слід, без сумніву, віднести до найбільш поширених й укорінених форм деформації правосвідомості населення. Сучасні вчені визначають правовий нігілізм як активну протиправну тенденцію особистості. Інші говорять про такий рівень дефектності правової свідомості, який характеризується нігілістичним ставленням до права в цілому, переконанням, що керуватися треба не правом, а своїми бажаннями та інтересами. Треті вказують, що правовий нігілізм проявляється у цілковитій невірі у потенційні можливості права.

Сутність правового нігілізму в негативному, неповажному ставленні до права, законів, а з точки зору причин – в юридичному невігластві, правовій невихованості основної маси населення, тобто в простому незнанні права. Слід зазначити, що правовий нігілізм – продукт соціальних відносин, він обумовлений безліччю причин і наслідків. Зокрема, він пояснюється і такими реаліями теперішнього часу, як політиканство, боротьба амбіцій, самолюбство і

марнославство. У свідомості громадян затвердилися невіра у високе призначення, потенціал і навіть необхідність права. Часто спостерігається зневажливе, зверхнє, скептичне сприйняття права.

Правовий нігілізм є продуктом дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників (історичних, культурно-ментальних, економічних, соціально-комунікативних, юридичних): 1) з історичної точки зору, негативний вплив на суспільну правосвідомість чинили авторитарні та тоталітарні режими керування. В Україні, подібно до інших пострадянських країн, правовий нігілізм має глибоке історичне коріння. Протягом багатьох століть право і закон служили інтересам влади, а не суспільства й особи. Негативне ставлення до права, його другорядність у порівнянні з мораллю і релігією були вельми характерними для української інтелектуальної еліти. Свій внесок у зміцнення нігілістичного ставлення до права принесла епоха засилля партійно-комуністичної ідеології; 2) особливості національного правового менталітету (плюралізм типів правосвідомості); 3) кризовий стан суспільства. Необхідно констатувати, що не слід чекати поваги до права і закону в умовах наростаючої бідності, соціального розшарування українського суспільства і правової незахищеності більшості населення; 4) відсутність справжньої демократії в системі функціонування державної влади. Владолюбство і некомпетентність бюрократії, нестабільність влади та інші негативні явища сучасної державності підривають авторитет навіть справедливих і об'єктивно необхідних суспільству законів; 5) незадовільний стан юридичної практики, юридичної науки та освіти, право виховної роботи у суспільстві; 6) низький рівень правової культури суспільства. Він виявляється у слабкому знайомстві з діючим у країні правом, прагненні діяти не стільки згідно із законом, скільки «обійти» його. Власне, правовий нігілізм – це є і наслідок, і прояв низької правової культури.

До основних рис сучасного правового нігілізму належать: гордовито-зневажливе, поблажливо-скептичне сприйняття права (таке сприйняття є масово поширеним як серед населення у цілому, так і серед представників державної влади); багатоманітність форм прояву правового нігілізму;

поєднання його з деструктивною критикою і популістською спрямованістю; поєднання правового нігілізму з політичним та етичним нігілізмом, що створює деструктивну ситуацію в суспільстві і державі.

Проявами правового нігілізму В. М. Ткачова, О. М. Сидоренко вважають такі: 1) видання суперечливих законів або таких, що виключають дію один одного; невідповідність законів Конституції України, а підзаконних нормативних актів законам; 2) неузгодженість дій окремих гілок влади у проведенні правової політики; 3) підміна законності політичною, ідеологічною або прагматичною доцільністю; 4) свідоме недотримання або невиконання правових приписів органами державної влади, організаціями та громадянами; 5) порушення прав і свобод людини і громадянина (зокрема, права на життя, гідність, безпеку); 6) неповага до правоохоронних органів, протидія їх законним вимогам тощо [241, с. 228].

Правовий нігілізм може існувати як на рівні ідеології, так і на рівні практики. У першому випадку йдеться про розробку таких теорій, концепцій, доктрин, в яких на теоретичному рівні обґрунтовуються думки про те, що право не має самостійної соціальної цінності, а має цінність лише інструментальну, внаслідок чого розглядається як щось другорядне, як похідне від держави явище. Значно більшу небезпеку становить правовий нігілізм, коли погляди реалізуються на практичному рівні. Це втілюється у протиправну поведінку (діяльність) людей або, як найбільш негативний прояв, у протиправну політику державної влади, яка втілюється у масовому порушенні прав і свобод громадян або навіть терорі щодо окремих осіб, етнічних, релігійних, соціальних груп, політичних сил. Розвитку нігілістичних поглядів та установок, особливо серед молоді, на сьогодні суттєво сприяє романтизація злочинного світу в кінематографі, в художній літературі та інших сферах мистецької діяльності.

Отже, щоб подолати правовий нігілізм, необхідно прагнути до підвищення загальної і правової культури громадян. Потрібно модернізувати законодавство. Повинна проводитися регулярна робота з профілактики

правопорушень, здійснюватися масова просвіта та правове виховання населення і особливо молоді [51, с. 4]. Юридичні вузи зобов'язані готувати висококваліфікованих фахівців. Повинна демонструватися повага до прав і свобод особи з боку держави. Громадяни мають відчувати себе у безпеці, бути впевненими у тому, що в разі прояву будь-якої несправедливості їх захистять. Завдяки цим заходам можна подолати правові нігілістичні тенденції в суспільстві, вийти із культурно-правової кризи, продовжувати розвиток громадянського суспільства.

Деякі вчені однією з форм правового нігілізму вважають правовий негативізм. Ця форма вважається найбільш небезпечною.

При цьому феномені спостерігається активна протиправна спрямованість особистості, яка проявляється у переконанні, що вимоги і заборони права мають формальний характер, керуватися ж треба своїми бажаннями та інтересами. Закон порівнюється з перешкодою, яку можна обійти або подолати. Якщо правовий нігілізм пов'язаний із запереченням соціальної цінності права як такої, то при правовому негативізмі правопорушник усвідомлює цінність правового регулювання для суспільства, але через ті чи інші причини не дотримується правових приписів. Можна окреслити кілька підвидів правового негативізму в залежності від причин протиправних дій. По-перше, вони можуть бути обумовлені розбіжністю у даному конкретному випадку особистих інтересів суб'єкта з громадськими інтересами. По-друге, усвідомлене ігнорування правових норм можливе з огляду на дотримання нових правових ідей, поки не закріплені у нормативно-правових актах. В останньому випадку правовий негативізм стає однією з форм правового ідеалізму.

Основна небезпека правосвідомості, що характеризується правовим нігілізмом, полягає в її здатності до «переродження» або, більш конкретно, до «виродження». Якщо при правовому нігілізмі виключається злочинний умисел, то в «переродженій» правосвідомості спостерігається не тільки негативне ставлення до позитивного права, але й усвідомлене ігнорування принципів

права, інших соціальних норм і суспільної моралі. Феномен «переродження» правосвідомості вважається найскладнішою формою деформації правосвідомості громадян, на цій стадії спостерігається найбільше викривлення правових ідеалів. Дослідити це явище теж досить складно. Таку свідомість слід розглядати як найбільш спотворену, дефектну правосвідомість. «Переродження» має багато спільних рис із правовим нігілізмом. І в тому, і в іншому випадках правове начало свідомо заперечується, ігнорується. Від правового нігілізму в чистому вигляді «переродження» свідомості відрізняється не тільки ступенем суспільної небезпеки, але й мотивацією. Воно засноване на свідомому запереченні закону за мотивами користі, жорстокості, жадібності тощо. Правосвідомість, перероджуючись, проявляється в різних формах і, перш за все, у вигляді умисного порушення законів та інших нормативно-правових актів, що супроводжуються скоєнням злочинів та інших правопорушень. Це говорить про те, що деформації суспільної свідомості можуть викликати навіть такий тяжкий наслідок як криміналізація суспільства.

Слід погодитися з висновками В. І. Сировацького, що для успішного вирішення проблеми подолання правового нігілізму, перш за все, необхідно здійснити впровадження принципу верховенства права з декларативного у реально діючий принцип у життєдіяльності суспільства та функціонуванні державної влади. Для цього право повинно стати ефективною системою гарантій прав і свобод людини та громадянина, забезпечити можливість прояву соціально корисної ініціативи, сприяти всебічному розвитку особистості, дати змогу бізнесу ефективно працювати, безумовно, з дотриманням законодавчих правових норм, які, у свою чергу, повинні також гарантувати всім учасникам правовідносин рівні права [216, с. 84]. Водночас, підкреслює науковець, виникає необхідність знизити силовий тиск на суб'єкти правовідносин, розширити рамки диспозитивного правового регулювання та самозахисту громадянами своїх прав. Слід забезпечити гарантування не лише прав громадян, але й їхніх обов'язків, оскільки акцентування уваги на правах за нехтування обов'язками може також призвести до значної деструкції правосвідомості [215, с. 15].

Сучасна ситуація в Україні поєднує в собі суперечливе переплетіння, з одного боку, тотального правового нігілізму, а з іншого – наївного правового іdealізму. Парадоксально, але ці два несумісних явища співіснують і демонструють досить низький рівень правосвідомості громадян. У першому випадку закони не виконуються, порушуються, ігноруються, а в другому, навпаки, їм надається перебільшене значення.

Деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості. Десоціалізація – це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси людей, замість них індивід набуває таких соціально-психологічних якостей, як страх, апатія, агресія тощо. У результаті деформована правосвідомість є сьогодні однією з основних причин злочинів та адміністративних проступків, прийняття неефективних рішень, порушення законності, формалізму і бюрократизму. Небезпечним наслідком деформації правосвідомості є і зловживання правом.

Однак перш ніж розкрити таке явище як зловживання правом, слід на нашу думку, визначити та дослідити такі поняття як соціалізація, десоціалізація та ресоціалізація. Адже, як ми зазначали вище деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості.

У соціальній філософії виокремилось декілька напрямів у трактування поняття «соціалізація». Одне з них визначає соціалізацію як «засвоєння індивідом соціального досвіду, під час якого створюється конкретна особистість» [118, с. 22]. Тобто підкреслюється формувальний вплив соціальних зовнішніх чинників на внутрішній світ особистості. Інший напрямок трактує соціалізацію як входження в соціальне середовище, пристосування до нього, засвоєння певних ролей і функцій, яке, спираючись на своїх попередників, повторює кожний окремий індивід протягом всієї історії свого формування і розвитку [182, с. 124].

У «Філософському словнику соціальних термінів» наведене наступне визначення категорії «соціалізація» – процес засвоєння і подальшого розвитку індивідом соціо-культурного досвіду – трудових навиків, знань, норм,

цінностей, включення індивіда в систему соціальних зв'язків і формування в нього соціальних якостей. При цьому передача соціального досвіду, навчання типовим формам і способам діяльності здійснюється завдяки вихованню та впливові зовнішнього соціального середовища [251, с.540]. У багатьох роботах соціалізацією називають суспільно-соціальне становлення та розвиток особистості.

Соціалізація – двохсторонній процес, що включає в себе засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження індивіда в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків і процес їх активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок активної діяльності, активного включення індивіда в соціальне середовище. Під соціалізацією в основному розуміють такий процес, у ході якого людська істота з певними біологічними задатками набуває якостей, необхідних для життєдіяльності в суспільстві. В такому розумінні соціалізація – це процес розвитку людини як соціальної істоти, становлення її як особистості. По суті, соціалізація є процесом входження індивіда до різних соціальних спільностей, колективів і груп людей на підставі засвоєння норм, ідеалів, цінностей шляхом виховання і навчання.

Як справедливо визначає С. А. Товщик, «соціалізація» є системоутворюючим фактором процесу онтогенезу людини, де категорії розвитку і виховання знаходяться у діалектичному взаємозв'язку із соціалізацією. Будучи цілісним діалектичним процесом розвитку і саморозвитку індивіда, соціалізація постає єдністю двох суперечностей. Не засвоївши умов соціального середовища, не утвердивши себе в ньому, індивід не може активно впливати на нього; разом з тим, засвоєння соціального досвіду неможливе без індивідуальної активності самого індивіда в сферах діяльності та спілкування [244].

Для адекватної поведінки серед людей у суспільстві, яка забезпечується соціальною адаптацією, потрібні, крім всебічної і професійної підготовки, освіта у сфері права, розвиток правосвідомості, які досягаються через

засвоєння індивідом у навчанні основ права, як суспільної форми свідомості. Іншими словами потрібна правова соціалізація. Вона по суті є включенням в ціннісно-нормативну систему особистості цінностей, що охороняються правом, є оволодінням особистістю правомірною поведінкою, формуванням у неї почуття соціальної відповідальності і солідарності з правом.

Така правова соціалізація необхідна для забезпечення готовності молоді людини до самостійного життя, для підвищення конкурентоздатності і для успішного виконання професійних обов'язків молодим спеціалістом, що стає можливим за умови, якщо дана людина має високий рівень загальної культури, вихованості і моральності. Без цього, на думку С. І. Ніколаєнко, навіть за наявності знань про юридичні закони, людина може виявитись схильною до противоправних дій, і навіть може використовувати ці знання для скоєння злочину) [167].

У соціалізованій особистості з високим рівнем культури розбіжності між нормою, що існує в плані суспільної свідомості, в тому числі нормою права, і уявленнями про неї на рівні індивідуальної свідомості з ознаками моральності, повинні бути незначні.

Протилежним процесом до соціалізації особистості є десоціалізація особистості. Нестабільність розвитку суспільства, індивідуальні особливості людей, падіння рівня життя і відсутність адекватної компенсації негативних факторів середовища створюють дуже різні лінії соціальної поведінки. І хоча для більшості індивідів соціальні вимоги виступають стимулом для самовдосконалення, чимало людей досить негативно реагує на вимоги соціуму, що стає причиною відхилень у їх поведінці. Дії таких осіб призводять до соціальної дезадаптації, десоціалізації особистості. Внаслідок цього формується антисуспільна спрямованість, що призводить до порушення норм моралі і права в системі внутрішньої регуляції [57, с. 23-24].

На думку А. І. Ковальнової, десоціалізація це процес розпаду або деградації особистості, коли соціалізація набуває фрагментарного характеру і втрачає свою складність як багатосторонній соціальний процес чи набуває асоціальної

або антисоціальної спрямованості. Процес десоціалізації сигналізує, що на певній стадії відбувається деформація особистості (здебільшого під впливом негативного мікросередовища), яка виникає внаслідок відчуження індивіда від інститутів соціалізації, які є носіями моральних, правових та інших норм. Результатом даної руйнації є руйнація попередніх позитивних норм та цінностей і засвоєння антигромадських взірців поведінки [110, с. 184-185].

Л. Е. Орбан-Лембрик розглядає десоціалізацію як зворотній щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, від інститутів соціалізації, що є носіями моральних, правових та інших норм і зумовлюють формування особистості у даному випадку відбувається під впливом асоціальних або злочинних субкультур зі своїми груповими нормами і цінностями, що носять антисуспільний характер [179, с. 133].

Отже, десоціалізація – це не що інше, як соціалізація, що відбувається під впливом негативних десоціалізуючих впливів – детермінантів соціальної дезадаптації. Її прояви стосуються порушень норм моралі і права, деформації системи внутрішньої регуляції і формування ціннісно-нормативних уявлень анти суспільної спрямованості. Це процес, в якому раніше соціалізована людина повністю або частково втрачає соціально-схвалювані особистісні якості.

Проявом десоціалізації особистості є девіантна поведінка. Девіація - це поведінка, яка відхиляється від загальноприйнятих норм і встановлених стандартів (юридичних, моральних, соціальних) [63, с. 87].

Девіація включає три основні компоненти: 1) людину, якій властива певна поведінка; 2) норму, яка виступає критерієм оцінки поведінки як девіантної; 3) іншу групу чи організацію, яка реагує на дану поведінку.

На думку Я. І. Плінського, девіантна поведінка – це: 1) вчинки, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим в даному суспільстві нормам; 2) соціальне явище, яке виражається в масових формах людської діяльності, яке

не відповідає офіційно встановленим в даному суспільстві нормам [49, с. 74-75].

Як визначає С. І. Ніколаєнко, девіантна поведінка – це поведінка, яка суперечить прийнятим в суспільстві правовим і моральним нормам; злочинна і аморальна поведінка; результат асоціального розвитку особистості, впливу на неї несприятливих соціальних ситуацій (десоціалізації), які викликають негативні переживання і актуалізацію «слабких місць особистості», психологічні проблеми дезадаптації та де соціалізації [167]. Девіантна поведінка є відхиленням, що проявляється у відступі індивіда від соціальних вимог. Основні різновидності її – це аморальна поведінка, правопорушення, злочин. В генезі такої поведінки основну роль відіграють ціннісні деформації особистості, несформованість техніки соціально адаптованої поведінки, дефекти вольової саморегуляції та моральної сфери особистості. Поведінка з відхиленнями обумовлена явищами аномії, низьким рівнем моральної культури суспільства, багатозначністю наслідків таких соціальних процесів як урбанізація, розширення престижного споживання, зниження життєвого рівня в перехідні періоди, ослаблення державної влади тощо.

Девіантна поведінка характеризується як відхилення від прийнятих норм. Відхилення від норми при цьому може бути, як позитивним (наприклад, творча обдарованість), так і негативним. Негативна девіантна поведінка розділяється на аморальну (індивід здійснює вчинки, які суперечать нормам моралі), протиправну (вчинки суперечать нормам права) і злочинну (коли перестукається межа норм кримінального законодавства) [31, с. 180].

Девіантна поведінка - це результат складної взаємодії процесів, які відбуваються в суспільстві і свідомості людини. Девіантна поведінка спрямована на подолання фрустрації - перепони, яка лежить на шляху досягнення мети, і проявляється через соціально значущі дії.

В контексті проблеми вивчення девіантної поведінки особистості важливу роль відіграє проблема повернення девіантів до нормального соціального життя

- надзвичайно важливе юридичне, соціальне, педагогічне, психологічне завдання.

На теперішній час поняття «ресоціалізація» стало витіснити раніше вживані терміни «перевиховання» й «виправлення», які не охоплювали деформованої соціалізованості правопорушника чи засудженого, а також усе розмаїття навколишнього соціуму, що продовжує впливати на особистість, незважаючи на штучні обмеження. Існує наукова позиція, при якій ресоціалізація розглядається в межах педагогічних течій, що виникли як альтернатива до ідей залякування, невивиправлення людини, необхідності відбування покарання як спокути за провину – злочин. До таких педагогічних течій можна зарахувати: «теорію ресоціалізації делінквента», теорії корекції особистості, модифікації поведінки тощо. У цьому випадку під ресоціалізацією розуміється «юридичне виправлення внаслідок пенітенціарних впливів і засвоєння соціальних норм поведінки» [99].

Свідченням стихійності та неоднозначності наукового вжитку може бути той факт, що термін «ресоціалізація» не тільки обмежено поданий у довідково-енциклопедичних виданнях, але й не має однозначного трактування. Так, Соціологічний енциклопедичний словник визначає ресоціалізацію як: 1. Повторну соціалізацію, що відбувається протягом усього життя індивіда у зв'язку зі змінами його установок, цілей, норм і цінностей життя; 2. Процес пристосування девіантного індивіда до життя без гострих конфліктів. У наведених визначеннях немає наповнення кримінально-виконавчої діяльності, пенітенціарний аспект, і то частково, поданий у другому визначенні, оскільки протиправна поведінка є максимально девіантною.

У вітчизняних словникових виданнях поняття ресоціалізація найповніше, на нашу думку, подане в Словнику-довіднику для соціальних педагогів і соціальних працівників. Із соціально-педагогічних позицій вона трактується як: «1) відновлення особистістю якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві; 2) засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх; 3) комплекс заходів, спрямований на відновлення

соціального статусу особистості, втрачених або несформованих соціальних навичок, переорієнтація соціальних і референтних орієнтацій девіантів за рахунок включення їх у нові, позитивно орієнтовані відношення й види діяльності» [221, с. 99].

Ресоціалізація - відновлення раніше порушених якостей особистості, необхідний їй для повноцінної життєдіяльності в суспільстві.

Ресоціалізація є однією із форм соціалізації особи, що охоплює процес становлення на основі засвоєння нею елементів культури і соціальних цінностей. Процес ресоціалізації має на меті виправлення девіантної особистості, формування у неї позитивної соціальної поведінки, стимулювання становлення життєвої позиції, яка б відповідала соціальним нормам, шляхом відновлення, збереження та розвитку соціально-корисних якостей і відносин. Метою ресоціалізації девіантів виступає швидке включення їх у нове соціальне середовище і діяльність без особливих психотравмуючих наслідків [151]. Пов'язана ресоціалізація з руйнуванням засвоєних індивідом у процесі де соціалізації негативних антигромадських цінностей і норм, прищепленням визнаних суспільством цінностей і вчинків. Ресоціалізуючі заходи здійснюють ті самі соціальні інститути, що й соціалізацію: сім'я, школа, трудовий колектив, навчальні заклади, громадські організації тощо. Якщо особистість скоїла злочин і опинилася в місцях позбавлення волі, то процес ресоціалізації передбачає руйнування асоціальних зразків поведінки, поновлення та розвиток в особистості соціально-корисних зв'язків із суспільством, закріплення позитивних соціальних цінностей [179, с. 121].

Отже, ресоціалізацію можна розглядати як один із найскладніших соціальних процесів, спрямований на подолання десоціалізації особистості, тобто відновлення особистістю якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві, засвоєння нових цінностей, соціальних ролей і навичок замість втрачених, деформованих або несформованих, переорієнтація соціального спрямування розвитку особистості завдяки включенню їх у нові, позитивно орієнтовані міжособистісні стосунки й види діяльності [99].

Як було зазначено вище небезпечним наслідком деформації правосвідомості є зловживання правом. Проблема зловживання правом являє собою один із найцікавіших соціальних феноменів, адже суб'єкт таких відносин, спираючись на правові норми, діє саме всупереч призначенню права і тим самим завдає шкоди суспільним відносинам. Зловживання правом суттєво відрізняється від правопорушення. Суб'єкт права може дотримуватися букви закону, але порушувати його дух. Особа, яка зловживає правом, без сумніву має деформовану правосвідомість. Але тут має місце деформація якісно нова, яка одержала назву правового егоцентризму. Егоцентрист вважає себе «центром» правової системи. Він впевнений, що всі інші суб'єкти та інститути правової системи повинні «обертатися» навколо нього, бути підпорядкованими його інтересам [145, с. 291]. Така особа нездатна зрозуміти прагнення, переживання інших людей, оскільки вона зосереджена лише на власних інтересах, бажаннях, потребах та амбіціях. Егоцентричні особи, як правило, не вважають свою поведінку деформованою. Для її виправдання вони використовують переважно раціоналізацію як механізм психологічного захисту: логічно обґрунтовують необхідність своїх вчинків обставинами, що склалися, доцільністю своєї поведінки, її правомірністю, корисністю [238, с. 17].

Перешкодою на шляху поширення зловживання правом може стати піднесення на належний рівень правосвідомості, яка має ціннісно-орієнтаційне значення для поведінки суб'єкта права, є засобом впливу на право, всю правову систему, необхідною умовою формування громадянського суспільства. Суспільство мусить усвідомити і реально оцінити загрозу, що створює зловживання правом. Таке явище свідчить про серйозні проблеми з мораллю у суспільстві, підтримання ж моралі є однією із функцій саме громадянського суспільства, в якому переважає активістська правова свідомість.

Перехідна правова епоха будь-якого часу є перехідним, конкретно-історичним циклом соціальної активності правосвідомості, як правило, кризовим циклом соціальної активності, що свідчить про відсутність спадкоємності правосвідомості як відсутність функції останньої. У

телеологічних змінах еволюційного (коеволюційного) плану характерно присутня, вважаємо, максимальна девіантна трансгресія правосвідомості на етапі кризового, перехідного, ідейно-світоглядного буття права і закону [67, с. 73].

Як вірно зазначає В. П. Плавич, максимальна девіантна трансгресія правосвідомості на етапі кризового, перехідного, ідейно-світоглядного буття права і закону ідентифікує абсолютну соціальну активність та самостійність правосвідомості як девіантної, яка свідчить про зміну або можливість зміни кризового циклу соціальної активності правосвідомості на некризовий (максимальна кількість злочинів, порушень трудової дисципліни та ін., незадовільненість станом законодавства первинних суб'єктів правосвідомості, зменшення чисельності первинних суб'єктів правосвідомості внаслідок погіршення їх життя та ін.) [190, с.10].

Ціннісні орієнтації не є вродженими якостями індивіда, вони формуються, змінюються, виявляються під впливом різнорідних об'єктивних (зовнішніх) та суб'єктивних (внутрішніх) факторів, які детермінують сутнісні характеристики особистості. Оскільки людина є суспільною істотою, то вкрай важливо прослідкувати взаимозв'язок ціннісних орієнтацій особистості та тих соціальних умов, в яких відбувається її життєдіяльність [27, с. 25].

Проблема формування правосвідомості в Україні тісно взаємопов'язана з питаннями подальшої трансформації українського суспільства на демократичних засадах, із формуванням єдиного національного культурно-політичного поля, з успішністю розвитку нації. Рівень правової свідомості громадян України, що існує на цей час, потребує значного підвищення і доведення у найближчій перспективі до рівня правової свідомості демократичного суспільства [62, с. 9]. Для того, щоб масова правосвідомість була здоровою, а темпи побудови правової держави зростали, громадянам необхідно тверезо оцінювати закони та їх роль, дотримуватися вимог законодавства та постійно підвищувати свій рівень правової культури [243, с. 60-61].

Отже, слід підкреслити, що суб'єктивація в правовій свідомості здійснюється за допомогою вираження свого ставлення до діючого права, уявлень про належне право, побажань щодо права та його дієвість. У цьому зв'язку деформація правової свідомості є результатом об'єктивно-суб'єктивних процесів правової свідомості. Тобто, з одного боку, правова свідомість формується, змінюється, інколи спотворюється за допомогою та на підставі об'єктивного права, об'єктивних чинників, а з іншого – правова свідомість – це суб'єктивне ставлення до права, уявлення та погляди на право, і, як найпоширеніший варіант, відбувається деформація правової свідомості.

Варто звернути особливу увагу на таку соціальну групу сучасного українського суспільства як молодь. Від її здатності бути активною та творчою силою залежать перспективи модернізації суспільства та розвиток демократичної держави в Україні. На думку О. Є. Проць, ідея формування громадянського суспільства та правової держави може стати в Україні реальністю лише за умови, що політичні, економічні, соціальні реформи у державі поєднуюватимуться із підвищенням рівня правової свідомості усіх соціальних груп українського суспільства, особливо молоді. Державна молодіжна політика як один із найважливіших та пріоритетних напрямів діяльності держави, що здійснюється в інтересах як молодих громадян, так і суспільства в цілому, повинна створювати належні умови для самореалізації молоді, у тому числі у сфері формування її правової свідомості. Сучасна модель державної молодіжної політики не відповідає масштабу визначених завдань; її удосконаленню сприяють всебічні наукові пошуки розв'язання актуальних проблем молодого покоління, якими займаються сьогодні правники, філософи, соціологи, психологи та педагоги. Дослідження правосвідомості молоді в умовах радикальних перетворень в усіх сферах суспільного життя має важливе теоретичне і практичне значення: виявлення взаємозв'язку між особливостями соціально-правового статусу та особливостями правової свідомості молодих людей допоможе внести необхідні корективи у механізм їх правової соціалізації з метою підвищення його ефективності [200, с. 435-436]. Принагідно

наведемо цілком слушну думку М. І. Романенко, що ренесансний та просвітницький ідеал всебічно та гармонійно розвиненої людини, безумовно, далеко не охоплює всього комплексу проблем, які стоять перед сучасною цивілізацією і перед кожною сучасною людиною. І в цьому розумінні дійсно має бути доповнений як досягненнями сучасної гуманітаристики, так і розумінням сучасних суспільних проблем, що дійсно найпродуктивніше здійснити в рамках культурологічного підходу [209, с. 82].

Аналізуючи зміст поняття «молодь», ми поділяємо точку зору, висловлену у соціологічній науці: молодь – це особлива велика соціально-демографічна група, яку виокремлюють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей [224, с. 126]. Досліджуючи особливості формування правової культури молоді, В. Головченко підкреслює: «Своєрідною рисою правової культури молоді є її перехідність. Вона зумовлюється: їх психо-віковими особливостями (грань юності і морально-психологічного змужніння, настання соціальної зрілості), властивими періоду досягнення юридичного повноліття, коли юність уже завершується, а соціально-психологічна «дорослість» повною мірою ще не настала; їхнім соціально-професійним статусом (коли зони ще не стали сформованими фахівцями); перебуванням у специфічному мікро- та мезосередовищі переважно у навчальних закладах» [53, с. 121].

Як слушно зазначає О. С. Стеблинська, формування правосвідомості неповнолітніх, як сукупності поглядів, ідей, які визначають їх ставлення до права, до законності, до правосуддя, їх уявлення про те, що правомірно і, що неправомірно повинно відбуватись у процесі правового виховання. Правове виховання неповнолітніх – це формування нз лише їх правосвідомості, а й правової культури та правомірної поведінки [229, с. 371].

Правосвідомість молоді – це різновид групової правосвідомості, який має складну тричленну структуру (знання права, ставлення до права, поведінковий компонент) та виражає пізнавальну, оціночну і поведінкову спрямованість молоді щодо правових явищ суспільного життя.

Правосвідомість молоді має амбівалентну (двоїсту) природу, оскільки в ній є риси дитячої та дорослої правосвідомості. Причому, різні риси дитячої і дорослої правосвідомості не просто механічно співіснують, але й взаємодіють та взаємовпливають, у результаті чого виникає якісно нове явище – правосвідомість молоді.

Правосвідомість молоді є історично рухливим феноменом, тому кожне нове молоде покоління має свою, відмінну від попередніх поколінь, правосвідомість. У суспільному розвитку ніколи не було однакових поколінь, тобто поколінь, які мали б однакові умови життя, цілі та ідеали. Цими факторами і пояснюється відмінність правосвідомості молоді і представників старшого покоління.

Правосвідомість молоді не підлягає безпосередньому сприйняттю органами відчуттів (зору, слуху, нюху, смаку, дотику). Вона (як і будь-яке явище духовного життя) може бути пізнана через її об'єктивацію (опредметнення). Існують дві форми об'єктивації правосвідомості – висловлювання і вчинки.

Правосвідомість молоді має свою внутрішню структуру. Як зазначалося вище, в юридичній літературі традиційно склалася думка про трикомпонентну будову правосвідомості: 1) знання права; 2) ставлення до права; 3) поведінковий компонент [175, с. 29-30].

Думається, що правова свідомість молоді як елемент її правової культури характеризується не тільки вказаними рисами, але й рядом інших особливостей, які обумовлені віковим критерієм, соціально-економічним і суспільно-політичним становищем цієї групи населення. За законодавством України, молодь – це молоді громадяни України віком від 14 до 35 років [199], які становлять більше 22% населення України. Нижня межа віку молоді – 14 років – визначається моментом набуття часткової цивільної дієздатності, можливістю брати участь у трудових, сімейних та інших правовідносинах, що можна розглядати як початок систематичної правової соціалізації молоді. Зростання верхньої межі – з 28 до 35 років – пояснюється об'єктивними процесами в житті

і розвитку людства: продовженням тривалості життя в цілому, розширенням меж середнього і старшого віку, продовженням терміну навчання і соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу молодих людей тощо. У межах указаних вікових рамок молоді люди відрізняються психофізіологічними характеристиками, рівнем освіти, ступенем громадянської зрілості, економічної самостійності тощо. Питання, пов'язані з обґрунтуванням і побудовою вікової періодизації молоді, у науці не мають однозначного вирішення. На думку О.Є. Проць, доцільним є виділення у внутрішній структурі молоді певних вікових груп. Першу групу (14–18 років) можна назвати учнівською молоддю, оскільки молоді люди цього віку переважно навчаються у загальноосвітніх навчальних закладах; другу групу (19–25 років) утворює студентська молодь, яка навчається у вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації; третя група (26–35 років) – молоді люди, які активно включилися у соціально-правову практику [200, с. 437]. Зрозуміло, що такий поділ дещо умовний, але він допоможе виявити особливості правової свідомості, притаманні кожній віковій групі.

Фахівці визначають правосвідомість як систему взаємопов'язаних компонентів, до яких належать:

- 1) знання про право як регулятор суспільних відносин;
- 2) уявлення про власні права і свободи, обов'язки, відповідальність, а також види діяльності, регульовані правом;
- 3) ставлення до правових явищ (до права в цілому, до вимог конкретних норм права, до юридичних установ і їхньої діяльності);
- 4) установки на здійснення юридично значущих дій [124, с. 355].

Співвідношення указаних елементів у різних вікових груп молоді є неоднаковим. Для молодих людей віком від 14 до 18 років характерне отримання правових знань та формування уявлень про власні права, свободи й обов'язки під час вивчення шкільного курсу правознавства, практичного права та інших дисциплін. Різне ставлення до права формується і стабілізується у

наступному віковому періоді. Настанови на здійснення юридично значущих дій остаточно закріплюються у межах останньої вікової групи молоді.

Суб'єктивний елемент правової свідомості молоді людини формується на основі повсякденного сприйняття нею правових явищ та процесів і проявляється у вигляді почуттів, переживань, стереотипів тощо.

Поведінковий елемент – це вольова сторона правосвідомості, мотиви і настанови, від яких залежить, чи буде поведінка молоді людини правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою або небезпечною. Практика свідчить, що людина може знати правові норми, але діяти усупереч цьому знанню, і навпаки, – можна не знати конкретної юридичної норми, але діяти у межах права, керуючись внутрішніми переконаннями. Позитивне ставлення до права, визнання верховенства права і правління законів зумовлює потребу влаштування повсякденного життя згідно з вимогами правових норм. Підтвердженням високого рівня правової свідомості особи є інтеріоризація, тобто глибоке засвоєння нормативних вимог права й перетворення його з жорсткої системи зовнішніх приписів на її усталені внутрішні якості.

Загальною особливістю правової свідомості української молоді є випередження правових знань порівняно з набутим життєвим досвідом. У сучасних умовах молоді люди отримали можливість досить активно включатися у соціально-правову практику. Наприклад, право на підприємницьку діяльність, закріплене ст. 42 Конституції України [119], зумовило утворення окремої групи – молодих підприємців – зі своєю правосвідомістю, якій властиві знання цивільного, адміністративного, фінансового та інших галузей права. Молоді люди – наймані працівники – володіють знаннями трудового права та права соціального забезпечення тощо. Однак обсяг, змістовна сторона цих знань та їх систематизованість можуть бути різними.

Деякі емпіричні дослідження доводять факт переважання в українській молоді зовнішніх мотивів правової поведінки (примус, покарання, штраф, догана) над внутрішніми (справедливість, порядність, чесність) [61, с. 130-135].

Однак, як зазначає Т. Бачинський, це не свідчить про кризу правосвідомості та правової культури української шкільної молоді. Науковець наводить наступне обґрунтування цій тезі. По-перше, формування їх залежить від наявних суспільних відносин і потреб людини в конкретно історичний проміжок часу. В цьому розумінні правосвідомість і правова культура є чинниками задоволення потреб людини, суспільства чи його груп. По-друге, такі природно-правові явища, як справедливість і добросовісність контролюють поведінку шкільної молоді не безпосередньо, а опосередковано. Йдеться про те, що вони не є категоричними імперативами для пересічного школяра, а слідування їм не постає внутрішньою потребою. Однак підліток, як правило, керується ними навіть тоді, коли поруч нема значимого спостерігача. Це зумовлено конкуренцією цінностей у його свідомості з перевагою, однак, у бік таких, що схвалюються авторитетними для школяра особами [16, с. 134]. Вважаємо, що висловлена думка є цілком справедливою у контексті дослідження суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості молоді.

Окрема група молоді характеризується наявністю спеціалізованих, деталізованих знань чинного законодавства, вмінь і навичок його застосування. Це стосується студентів вищих юридичних навчальних закладів та юристів, які є носіями професійної правосвідомості, що формується у ході спеціальної підготовки та у процесі здійснення юридичної діяльності. За спостереженнями соціологів, «особливість сучасної правосвідомості українського суспільства полягає у парадоксі між правовим нігілізмом, відторгненням від права як регулятора відносин, несприйняттям права й престижністю юридичних професій, про що свідчать високі конкурси в юридичних вузах. Право ще не стало однією із першорядних цінностей, потрібних для повсякденного життя, вплетених у тканину правосвідомості та поведінки груп, окремих особистостей, але воно набуло значення важливого чинника соціальної мобільності. Юридичну освіту, залученість до юридичної системи розглядають як досить високі статусні характеристики. Юридичні професії (хоча й різною мірою) у громадській думці пов'язуються із солідними доходами, з певними обсягами

владних повноважень, які дозволяють впливати на поведінку людей, з особливого роду знаннями, які виділяють їх носіїв серед інших соціальних верств населення» [224, с. 150].

Разом із тим, зростання престижу юридичних професій можна оцінити як позитивне явище. Потребу суспільства у правовому регулюванні, всієї системи суспільних відносин можуть задовольнити лише спеціальні групи людей, які володіють ґрунтовними професійними юридичними знаннями.

Основна частика української молоді є носієм буденної правосвідомості, яка формується під впливом конкретних умов життя молодої людини, її емпіричних знань про право, законність, юридичну відповідальність тощо. На рівні буденної правосвідомості багато молодих людей ототожнюють поняття «право» і «закон», а сам закон сприймають як імператив: наказ діяти тим або іншим чином або заборону певної поведінки під загрозою застосування покарання. Одним із найважливіших факторів, що безпосередньо і досить активно впливає на правосвідомість молодої людини, вважається культура правотворчості. Підґрунтям смислової позиції у цьому разі є ставлення до вже готового, закріпленого у нормі права варіанта поведінки за співвідношенням «правильно – неправильно», «врегульоване – не врегульоване» [53, с. 121]. Звичайно, право «в текстах» активно впливає на формування тих чи інших правових знань, уявлень та оцінок, а домінанта позитивних чи негативних оцінок права і закону детермінує тип правосвідомості. «Валовий» підхід до законотворчості, прийняття законів без надійних механізмів їх реалізації або взагалі непродуманих, розбіжності між законами й підзаконними нормативно-правовими актами, порушення законних прав і свобод людини і громадянина формують негативне ставлення до права і закону у суспільства в цілому та молоді, зокрема.

Слід сказати, що проведеними І. Омельчуком дослідженнями виокремлено три рівня сформованості правосвідомості молоді у сфері прав і свобод людини:

1. Високий рівень характеризується значним ступенем сформованості у молодих людей правосвідомості у сфері прав і свобод людини, її стійкістю, цільністю, несуперечливістю, соціальною адекватністю, активністю життєвої позиції. Молоді люди з високим рівнем сформованості правосвідомості мають високий рівень знань та розуміння прав людини, судження про правові обов'язки та юридичну відповідальність, знання основних правових документів, уміння осмислювати правові ситуації та відстоювати свої переконання законними методами.

2. Середній рівень правосвідомості у сфері прав і свобод людини характеризується недостатнім ступенем сформованості. Це виявляється в тому, що знання про права і свободи людини мають несистематизований характер і перебувають на стадії усвідомлення їх особою. Відображення правової дійсності у молоді є частково помилковим, поширені негативні тенденції щодо ставлення до існуючих прав людини та практики їхнього застосування. Молоді люди несистематично порушують права інших осіб; щодо захисту своїх порушених прав спостерігається пасивність чи захист неправовими методами.

3. Низький рівень правосвідомості у сфері прав і свобод людини характеризується сформованістю тільки окремих правових орієнтацій молодих людей у цій сфері. Такі молоді люди мають епізодичні правові знання, у них не вироблена цілісна концепція прав і свобод людини, які діють в Україні, та органів, що захищають порушені права. У них домінуючим є негативне ставлення до прав і свобод людини, а порушення прав інших осіб є нормою поведінки. У молодих людей система правових орієнтацій починає формуватися, правовий вибір особистості відзначається нестійкістю, непослідовністю [174, с. 57].

Найбільш характерною диференціацією відхиленої поведінки молоді є виокремлення декількох її типів і видів за показниками психологічного стану молодої особи: а) антидисциплінарні відхилення; б) антисоціальні відхилення (порушення норм поведінки у громадських місцях); в) протиправний тип девіантності поведінки молоді (вчинки молодої особи, які порушують

права інших людей); г) аутоагресивна поведінка особистості (демонстративне виявлення протесту, незадоволення проти існуючої несправедливості тощо); д) злочинні вчинки різного виду тяжкості. Кожна епоха, кожна країна характеризуються властивими лише для них системами соціальних регуляторів відхилень від соціальних норм, хоч такі регулятори розробляються й узаконюються на міжнародному рівні, особливо на сучасному етапі, коли, такий вид девіантності як тероризм набув всесвітнього поширення [98, с. 6].

Свідомість сучасної української молоді не випадково зараз характеризується як «розколота». Кризові явища політичного, економічного та соціального характеру суттєво впливають на правосвідомість молоді, зумовлюючи різні види її деформації. Як справедливо вважає Ю. Калиновський, «деформації правосвідомості являють собою викривлення форми та змісту правових настанов, навичок та звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається перш за все у діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипованих серед широких верств населення» [101, с. 231].

Як було сказано вище, розрізняють кілька видів деформацій правосвідомості: правовий нігілізм, правовий ідеалізм (романтизм), правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правова демагогія. Українській молоді певною мірою притаманний правовий інфантилізм, який характеризується недостатністю правових знань при твердій впевненості особи у їх належному рівні. Із ним межує правовий дилетантизм, тобто в цілому легковажне ставлення до права за наявності поверхневих, безсистемних правових знань. Найбільш небезпечним видом деформації правової свідомості молоді є правовий нігілізм, який проявляється у байдужому, зневажливому або негативно-заперечувальному ставленні до права, закону і правового порядку. Правовий нігілізм взагалі вважається характерною рисою правової свідомості українців, його коріння – у нешанобливому ставленні до права, яке століттями служило інтересам держави, а не суспільства та особи. У молодих людей

правовий нігілізм обумовлений передовсім такими негативними соціально-психологічними рисами, як недосвідченість, соціальна апатія, конформізм, агресивність, відмова від традиційних моральних і культурних цінностей тощо. Правовий нігілізм у молоді може переростати у більш небезпечні форми: спочатку виробляються антиправові настанови і стереотипи, з'являється почуття всездозволеності, яке у кінцевому результаті підштовхує до скоєння правопорушень. Такий різновид деформації правової свідомості, який характеризується наявністю у носіїв наміру на здійснення правопорушень, називається переродженням правосвідомості. Аналіз сучасних тенденцій злочинності молоді виявляє, що молоді люди все частіше скоюють злочини, які раніше вчиняли тільки дорослі, злочинність молоді набуває все більш організованого, групового характеру, останнім часом, виникають тенденції до автономізації злочинності молоді як наслідок прагнення до незалежного способу життя (особливо в матеріальному плані) [218, с. 46].

Важлива роль у протидії різним видам деформації правосвідомості молоді традиційно відводиться підвищенню рівня правової культури молодих людей, формуванню у них позитивного ставлення до права та довіри до закону. Варто врахувати позитивне значення таких правових засобів, як адаптація правових приписів до існуючих у молодіжному середовищі ціннісних орієнтацій, сприяння ініціативі та активності молоді в усіх сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі правовій.

На формування правосвідомості молоді впливають два види факторів – зовнішні та внутрішні фактори.

Зовнішні фактори включають в себе макроумови (або їх ще називають макросередовище) та мікроумови (або їх ще називають мікросередовище). Макросередовище – це соціально-економічні та культурні умови життя суспільства, які опосередковано впливають на розвиток правосвідомості молодих людей і виступають визначальним фактором. Мікросередовище – це сукупність матеріальних, духовних і соціально-психологічних факторів, з

якими безпосередньо пов'язане життя молоді людини, тобто її близьке оточення (сім'я, знайомі, однолітки, громадська організація тощо).

Під внутрішніми факторами розуміється вплив на формування правосвідомості молоді людини її психологічних особливостей. Кожна молода людина відрізняється від інших по своїх особистих даних (темперамент, волюв'язкість, характер тощо), тому багато характеристик правосвідомості безпосередньо пов'язані з особливостями особи.

Правосвідомість молоді може бути:

1) правильна – правосвідомість правослухняних осіб; 2) дефективна – правосвідомість правопорушників. Дефективна правосвідомість молоді має два рівня викривлення. Перший рівень – викривлення правосвідомості має частковий характер. Це означає, що молода людина вважає правильними правові вимоги та необхідність їх дотримання, але при цьому вона:

- а) не вміє застосовувати загальні вимоги до конкретної ситуації;
- б) має викривлені уявлення про зміст деяких вимог права;
- в) вважає, що даний випадок не підпадає під дію права;
- г) порушує норми права, роблячи для себе виняток.

Другий рівень – викривлення правосвідомості має подвійний характер. Молоді люди з таким рівнем правосвідомості характеризуються нігілістичним відношенням до права в цілому, вони переконані, що вимоги й заборони закону мають тільки формальний характер, а керуватися потрібно своїми бажаннями та інтересами.

Юридичною наукою встановлено, що існують деякі особливості дефектів правосвідомості різних груп молодих правопорушників. Різниця дефектів правосвідомості залежить від: а) характеру злочину (корисливий чи агресивний), б) від того, який раз вчинено злочин (уперше чи рецидивіст) та інших причин. Дослідження правосвідомості молоді проводилися і проводяться по таких двох важливих напрямках:

- 1) дослідження молодих осіб із правомірною поведінкою;
- 2) дослідження молодих людей із протиправною поведінкою [175, с. 31].

Другий напрямок дослідження більш поширений серед науковців.

При сучасному рівні знань і техніки соціального дослідження виміряти правосвідомість молоді дуже важко. Це обумовлено складністю проблеми, обширністю дослідницької сфери, нерозробленістю єдиної методики вимірювання правосвідомості, яку можна використовувати багаторазово і з великим ступенем надійності.

У цілому правосвідомість молоді відображає якісний стан правового розвитку цієї специфічної соціальної групи. Разом із тим, рівень правової свідомості української молоді у недалекому майбутньому визначатиме рівень правового розвитку українського суспільства в цілому і впливатиме на наступні покоління. Для забезпечення прогресивної гуманістичної динаміки суспільних відносин необхідно підготувати молодь до самостійних творчих дій у сфері реалізації права, створити належні умови для засвоєння молодими громадянами України правових цінностей (правових норм, принципів, навичок правомірної поведінки) і практичного впровадження їх у правову діяльність.

Таким чином, правосвідомість молоді сучасного перехідного суспільства є суперечливою, нестійкою, неоднорідною. У правосвідомості співіснують сприйняті прогресивні цінності (людина є найвищою цінністю, свобода, ринкова економіка) і глибинні, що залишилися у спадок від тоталітарного режиму (прагнення до стабільності законодавства ностальгія за «міцною рукою»).

3.2. Громадянське суспільство в Україні як єдність суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості

Нова соціокультурна реальність в Україні та складні процеси демократичних перетворень, що відбуваються нині в Україні, у кінцевому підсумку мають привести до утвердження принципів громадянського суспільства. У зв'язку із цим постає завдання розробки сучасної теорії громадянського суспільства, визначення факторів, які сприяють та які

перешкоджають його побудові. Сучасна наука мусить виходити із того, що становлення громадянського суспільства є процесом, в якому одночасно функціонують як держава, так і суспільство, окремі громадяни, їх злагоджені дії обумовлюються багатьма обставинами, у тому числі значною мірою вони залежать від правосвідомості населення, від його волі на участь у політиці. Можна стверджувати, що успіхи у побудові громадянського суспільства безпосередньо пов'язані з діяльністю автономної і відповідальної особистості, активного суб'єкта права. Слід підкреслити, що вирішальним чинником у створенні правової держави чи просування до неї стало формування громадянського суспільства, без якого неможливе існування правової держави, та загальний соціальний, економічний та культурний розвиток суспільства, його цивілізаційних, технічних та наукових основ.

На думку І. Салтановського, для сучасного українського суспільства проблема духовного відродження залишається актуальною і є передумовою побудови правової держави і розвитку громадянського суспільства. Адже, як зазначає науковець, повернення до духовних основ нації - це передусім відродження всіх сутнісних характеристик індивіда як представника нації зокрема, так і самої нації в цілому, світогляду та особливостей світосприйняття, цінностей, ідеалів, переконань, національної гідності [212, с. 126].

Слід погодитися з думкою Н. П. Гедікової, що поняття громадянське суспільство» в сучасному українському суспільно-політичному дискурсі є багатоаспектним [45, с. 22]. Так, в одному випадку під таким слід розуміти певну сферу соціуму, в якій інтереси людини мають пріоритетне значення; яка існує поряд із державою, однак незалежно й окремо від неї; в якій реалізуються щоденні інтереси громадян або їхніх об'єднань [258]. В іншому випадку – це сукупність соціальних відносин та інститутів, що функціонують незалежно від політичної влади і неспроможні на неї впливати, це суспільство автономних індивідів і автономних соціальних суб'єктів [208]. У третьому – автономна сфера суспільного існування – що означає сукупність неполітичних стосунків у суспільстві: економічних, соціальних, моральних, релігійних, національних

тощо. Це сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих ними організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання і свавільної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади [239]. Таких понять можна наводити безліч і тільки в сукупності вони становлять уявлення про громадянське суспільство, яке слід розуміти як автономний, організований на основі об'єднання незалежних індивідів, що мають фундаментальні права і свободи і визнають загальнолюдські норми і цінності, цілісний соціальний феномен.

Громадянське суспільство є соціальним феноменом, що формується поза межами державних структур, не є суспільним інститутом, однопорядковим з державою, громадянськими організаціями, партіями, але суттєво на них впливає. Сутність громадянського суспільства визначають принципи вільного розвитку особи, її захищеності державою, найповнішого забезпечення прав і свобод людини.

Громадянське суспільство починається з громадянина, його прав і свобод, забезпечення гідності особи. Саме звання «громадянина» є синонімом рівноправності і самоповаги особи і не допускає привілеїв, відмінностей і обмежень у правах. Правовий статус кріпаків був принизливим, ущемленим, тим більше – рабів. Тому без забезпечення свободи неможливо говорити про наявність у країні громадянського суспільства [48, с. 14-15].

Концепція громадянського суспільства, що зародилась у XVII ст., пройшла складний шлях – під ототожнення громадянського суспільства і держави, через уявлення, що громадянське суспільство це лише певна стадія розвитку на шляху до зрілої держави, до розуміння того, що це відокремлена від держави сфера суспільного життя. Можна стверджувати, що остання точка зору стала провідною темою наукових розвідок у цій сфері XX ст.

Проте першою моделлю держави майбутньої новоєвропейської цивілізації є давньогрецький поліс, в якому суспільство і держава постають як єдине ціле. Поліс являв собою структурно організоване співтовариство, регламент якого забезпечувався діяльністю протодержави. Це ще не держава у традиційному

сенсі, але вже і не влада авторитету в особі старійшин роду. Політичні ідеали характеризувалися гармонією рівних у політичній сфері людей, законом і свободою. При цьому свобода розумілася дуже своєрідно, а саме, не як свобода людини, а як свобода співтовариства у відповідності до загального для всіх закону, а несвобода – як життя спільноти під владою тирана. Орієнтуючись на цей поліс, Платон виводить необхідність ідеальної держави як авторитету влади з претензією на встановлення регламенту житті суспільства і життя в суспільстві. За Платоном, тільки ідеальна держава може забезпечити гармонію між індивідуальною чеснотою і суспільною справедливістю, вирішити протиріччя між частиною і цілим, індивідом і спільнотою, особистістю і суспільством. Але ілюзія ідеальної держави розсіюється при більш пильному вивченні платонівської моделі, де місце людини займає його суспільна функція, де немає родини і приватної власності як соціальних факторів індивідуалізації та самовираження людини, де людей не лікують, оскільки життя безупинного вмирання є нікчемним, де немає мистецтва, тому що користь від нього є сумнівною [192].

«Зразок досконалої держави» піддає критиці вже Аристотель. Учень Платона засумнівався, що ціле може бути щасливим, якщо хоч якась його частина не відчуває себе такою. За Аристотелем, держава – це особлива форма співжиття громадян, включених до влади. Головним суб'єктом держави є громадянин (полісна людина), що активно бере участь у суді та управлінні, який реалізує єдність і взаємозв'язок громадянських прав і громадянських обов'язків [8].

Дослідники неодноразово відзначали і відзначають тісний взаємозв'язок ідеалів організації полісного життя і політики з теорією громадянського суспільства [264, с. 266-279]. Більшою мірою цей взаємозв'язок визначається на рівні індивідів. Актор громадянського суспільства, житель політії, громадянин Афінського поліса – це носії якостей «політичної людини». На цю обставину вказує Домінік Кола у монографії «Політична соціологія»: «Людина є тварина «політикабельна» у тому сенсі, що вона може жити в тому,

що колись називалося по-французьки *police*, по-англійськи називається *polity* і є транскрипцією *politeya*» [115, с. 6].

Середньовіччя з його парадигмою теоцентризм змістило акценти парадигми космоцентризму. Пріоритетною стає не ідея держави, як уособлення цілої із претензією бути умовою «гармонії між індивідуальною чеснотою і суспільною справедливістю», а ідея відплати з орієнтиром на потойбічний світ раю чи пекла. Пріоритетною цінністю є не суспільство, а людина у її відношенні до Бога.

Пізніше первісне нагромадження капіталу і становлення капіталістичного способу виробництва з його орієнтацією на ринок і фетишизацію товару, грошей і капіталу знову актуалізують проблему держави. Ця проблема стає об'єктом пильної уваги з боку Ніколло Макіавеллі, Жана Бодена, Йогана Альтузій, Гуго Гроція, Томаса Мора, Томаса Гоббса, Джона Локка [50; 60; 132]. Надалі проблема держави «міцно поселяється» у філософії Просвітництва та в німецькій класичній філософії для того, щоб знайти свій розвиток у посткласичній філософії.

Всі дослідники єдині у висновку про те, що держава виникає в епоху цивілізації, коли реальністю стало товарне виробництво, коли ринок включив механізм регіональних процесів розвитку у світову історію, коли реальністю стали – панування приватної власності на засоби виробництва і можливість включення кожної держави як рівноправного члена до світового співтовариства, а формула «людина – у співтоваристві» змінюється формулою «держава – у світовому співтоваристві» [103, с. 16].

Таким чином, держава – це те суспільне явище, яке має свою соціально-історичну природу. Воно виникає в період зміни родоплемінних відносин відносинами обміну в умовах формування сім'ї і приватної власності. Сім'я викликала до життя феномен приватної власності, а приватна власність забезпечила індивіду статус суб'єкта з претензією на самовираження і самоздійснення. Товариство заявляє про себе як соціальна система

відтворюваних структур взаємозв'язку, взаємодії і взаємозумовленості [277, с. 174].

Територіальна спільність народжувала колективні потреби, а отже, і спільні інтереси: вирішення проблеми зовнішньої захисту або нападу; прийняття єдиних правил співжиття; виконання тих громадських робіт, від яких залежить оптимальне існування спільноти, але які не в змозі здійснити окремо взятий індивід або його сім'я.

Об'єктивна потреба в силі, здатної вирішити завдання людського співжиття, викликала до життя публічну владу у формі держави. Держава заявила про себе як авторитет влади. Публічна влада принципово відрізняється від влади авторитету чи колективної влади родового суспільства. Це вже особлива спільнота людей, що становить бюрократію. Бюрократи професійно вирішують завдання соціального управління. Поява бюрократії значно прискорила процес суспільного поділу праці. Реальністю став соціальний вимір людини, він заявив про себе як особистість свого товариства з претензією на певний статус. Що стосується публічної влади, то вона заявила про свою універсальність. Вона поширюється на все населення. Абстрактне поняття «потік», як проекція поняття «kosmos» на суспільство і його пристрій, поступається місцем реальній нормативній базі. Нормативна піраміда суспільства, яка включала норми архаїки (табу та таліон), норми моралі і релігії, відтепер закріплюється нормами права. Ключовими цінностями права є життя, власність, свобода, формальна рівність і справедливість як вища форма вираження солідарності [102, с. 17].

Публічна влада формує особливі органи соціального управління і створює засоби впливу, якими в суспільстві ніхто не має у своєму розпорядженні. Це армія, поліція, податкові служби, суд, в'язниця.

В умовах здійснення публічної влади індивід знаходить статус підданого з певними правами й обов'язками. Право регламентує суспільні відносини та забезпечує цей регламент санкціями державної влади. Для здійснення громадських робіт, організації соціального управління, публічна влада в

обумовлених розмірах та у визначені терміни примусово стягує податки з населення на утримання бюрократії, армії і поліції, суду та місць ув'язнення. Усі відзначені ознаки дозволяють визначити державу як особливий інститут суспільства з претензією на авторитет влади.

Держава як інститут регламенту житті суспільства і його політичної діяльності, а також ідея громадянського суспільства як спільноти вільних громадян у прояві їх соціальної активності утворюють особливе протиріччя, де люди виступають у двох іпостасях: як піддані держави і як громадяни вільного суспільства, іменованого громадянським суспільством. У кінцевому підсумку, це протиріччя знаходить характер протистояння авторитету влади і авторитету народної згоди. Воно ставить під сумнів цілісність індивіда, розриває його сутність та існування, зберігаючи ілюзію їх єдності [206, с. 26-27].

Сьогодні більшість дослідників дотримується думки, що громадянське суспільство є сферою приватних інтересів недержавних інституцій, які здатні до самоорганізації та тісно співпрацюють між собою і з державою [285, р. 9-10].

Значущість концепції громадянського суспільства полягає в тому, що вона знімає напругу між державою і особою, забезпечуючи максимальні можливості та права для особи, ставлячи її інтереси вище за державні. Модель, згідно з якою співпрацюють між собою громадянське суспільство і держава, є найдієвішою, коли існує відносна однорідність інтересів і ціннісних установок індивідів і соціальних груп, тобто між цими суб'єктами не існує ключових розбіжностей, які мають принциповий характер [72, с. 66].

А. Фергюсон наголошував, що пов'язувати поняття «громадянське суспільство» треба не з планами «якогось теоретика», а з процесами природно-історичного розвитку, в яких люди «спрямовуються у своїх установах і обставинах, в яких вони знаходяться» [205, с. 16].

Оскільки громадянське суспільство – це цілий комплекс відносин всередині суспільства і по відношенню до держави, до нього не можна застосувати яку-небудь одну характеристику, хоча невтручання влади в

приватне життя і одночасно її захист владою виглядають неодмінним показником існування громадянського суспільства.

Громадянське суспільство має таку ж структуру, як і суспільство в цілому її становлять багатоманітні суспільні відносини – економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, моральні, сімейні, побутові тощо та їх суб'єкти, за винятком держави.

Економічною основою, фундаментом громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Вона може існувати в індивідуальній і колективній формах. Суб'єктами різновидів індивідуальної власності є індивіди та домашні (сімейні) господарства. Колективною є власність акціонерних товариств, кооперативів, релігійних і громадських об'єднань та організацій, трудових колективів різних форм господарювання, територіальних громад тощо. Наявність у громадян власності на засоби виробництва є основою їх економічної незалежності від держави (навпаки, тотальне одержавлення власності, яке має місце при соціалізмі, ліквідує економічну основу громадянського суспільства, ставить громадян у повну «залежність» від держави як роботодавця.

Поряд із правом приватної власності важливе значення для громадянського суспільства має гарантована державою свобода підприємницької, трудової та споживчої діяльності [117, с. 67].

Соціальну структуру громадянського суспільства становлять різноманітні соціальні спільності – класові, етнічні, демографічні, професійні тощо та відносини між ними. Такі спільності є у будь-якому суспільстві. Особливістю громадянського суспільства у цьому відношенні є наявність у ньому класів власників засобів виробництва, економічною основою існування яких є недержавна, передусім приватна, власність. Характерною рисою соціально-класової структури сучасного розвиненого громадянського суспільства є переважання в ній так званого середнього класу як прошарку людей з відносно високим рівнем матеріального достатку.

Первинним соціальним осередком громадянського суспільства є сім'я. Вона є найбільш сталим інститутом громадянського суспільства, який зберігає певну автономію по відношенню до держави навіть у тотально одержавлених суспільствах.

В Україні, в умовах становлення громадянського суспільства, дуже важливим є розвиток громадських організацій як важливого інституту громадянського суспільства, особливо молодіжних, оскільки молодь, з її ще нереалізованим духовно-творчим потенціалом, є і, гадаємо, завжди буде найперспективнішою, найенергійнішою частиною суспільства. Так, студентські страйки, голодування, студентська революція на майдані Незалежності – це, власне, і можна вважати першими паростками громадянського суспільства в Україні [123, с. 65].

Елементами політичної структури громадянського суспільства виступають недержавні політичні інститути – політичні партії, громадсько-політичні організації, органи місцевого самоврядування, засоби масової Інформації. Досить поширеним у науковій і навчальній літературі є трактування громадянського суспільства як неполітичного утворення. Так, російський дослідник В.А. Варивдін визначає громадянське суспільство як сукупність недержавних, неполітичних відносин у суспільстві: економічних, соціальних, сімейних, національних, духовних, моральних, релігійних та ін. [30, с. 67]. Подібної думки дотримуються й деякі українські дослідники. Громадянське суспільство, – пише Г. П. Щедрова, – поняття, що означає сукупність неполітичних відношень у суспільстві: економічних, релігійних, національних тощо [276, с. 13].

Елементами духовної сфери громадянського суспільства є школа, церква, різноманітні культурно-мистецькі заклади – тією мірою, якою вони виступають як недержавні утворення. Духовне життя громадянського суспільства характеризується ідеологічною багатоманітністю. Воно несумісне з пануванням єдиної ідеології, з так званою державною ідеологією, насадженою ідеологізованою державою [275, с. 211].

Існують інші аспекти та елементи структури громадянського суспільства. У будь-якому разі йдеться про все те, що перебуває поза межами держави як політичного інституту, що не є державним.

Поява громадянського суспільства, як справедливо зазначає Є. Геллнер, розмикає жорсткий зв'язок соціального життя і авторитету влади. На відміну від імперативів держави, громадянське суспільство не претендує на статус священного інституту. Воно спочатку є аморфним і плюралістичним, самоїронічним і самокритичним. Індивід у громадянському суспільстві отримує можливість більшого вибору варіантів свого буття в суспільстві, що не виключає, а передбачає відповідальність за цей вибір, тоді як в умовах тоталітарного режиму буття людини, як правило, є вибором без вибору, але й без будь-якої відповідальності за своє буття. В умовах тоталітарного режиму, абсолютного авторитету влади, індивід не вибирає своє буття, а отримує його [47, с. 105-111].

Громадянське суспільство – це, як вірно визначають І. Салтановський та М. Ярошенко, сукупність наявних у суспільстві відносин особистостей. сімейних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються поза межами директивного втручання та регулювання держави [212, с. 126]. В основі громадянського суспільства лежить життя індивідів як приватних осіб, система встановлених ними зв'язків та асоціацій, багатоманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їхнього вираження та здійснення.

Вплив правосвідомості на організацію суспільного життя досить значний. Цим пояснюється внесення його в механізм правового регулювання як одного із засобів впливу на суспільні відносини. Як вірно зазначає Н. П. Христинченко, специфічна риса правосвідомості як складової частини механізму правового регулювання полягає в тому, що його роль не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. В тій чи іншій мірі вона присутня на всіх етапах механізму правового регулювання права [257, с. 14].

Найбільш відчутну роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Життя людини яскраво демонструє, що свідомість, думка, образ, волевове зусилля дійсно управляють поведінкою людей, ініціюють і регулюють їх дії та вчинки у всіх сферах життєдіяльності, в тому числі правовій.

Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості здебільшого залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві - правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою і небезпечною. Крім того, саме від правової свідомості залежить побудова в Україні правової держави та громадянського суспільства.

Можливості самоорганізації суспільства, як і розвиток демократії, реалізація прав і свобод людини і громадянина значною мірою визначаються правосвідомістю населення. Правосвідомість є найважливішим фактором правової поведінки, джерелом правопорядку. Правосвідомість можна розглядати як особливу форму свідомості, необхідну та істотну складову світогляду людини. Це сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства загалом до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності. У теорії права розрізняють окремі види правової свідомості, які розмежовують за суб'єктами, що є їх носіями, а саме індивідуальна, групова і суспільна правосвідомість.

Предметом відображення правосвідомості, як специфічного феномена, що належить до суб'єктивно-об'єктивної сфери соціального життя, є право і правове регулювання, а також суспільні відносини, урегульовані правом або ті, що вимагають правового регулювання. Характерними загальними категоріями, притаманними правосвідомості, є категорії юридичних прав, обов'язків і законності. На основі цих категорій індивід визначає власну поведінку та оцінює поведінку інших суб'єктів права як правомірну (таку, яка характеризується дотриманням правових норм) і неправомірну, або протиправну (таку, яка порушує заборонну або обов'язальну норму).

Однією з основних проблем правосвідомості людини в сучасному суспільстві є суперечлива природа вищих загальнолюдських та відповідних їм правових цінностей. Ця суперечливість пов'язана перш за все із розбіжностями, які існують між ціннісними орієнтаціями окремих індивідів, між цінностями особи та суспільства і навіть між різними цінностями, які складають світоглядну основу однієї особистості. Крім того, як зазначає Козловський, моральні цінності самі суперечливі за своєю природою. З одного боку, вони спрямовують поведінку людини у альтруїстичному руслі, коли особа нехтує своїм вищим покликанням та дбає насамперед про благо інших, з іншого – існує егоїстична позиція, коли особа зловживає особистими інтересами за рахунок інших [112, с. 181-182].

Як справедливо зазначає Н. П. Гедікова, всі тенденції трансформації системи цінностей в сучасному українському суспільстві вказують на те, що цей процес є неоднозначним і ще не отримав свого логічного завершення. Але його динаміка та спрямованість серйозно вплинули на формування свідомості людей світосприйняття і усвідомлення кожною особистістю своєї значущості, ролі й відповідальності у процесі розвитку соціальної структури, створенні нових орієнтирів суспільного прогресу усвідомлення того, що саме вони є одними з основних умов прогресу сучасного світу і українського суспільства зокрема, людської взаємодії, є спонукальними мотивами прагнення людини до самовдосконалення, передумовою консолідації суспільства, єдності нації, злагоди громадянського суспільства [46, с. 42].

За останні роки з'явився ряд праць, в яких правова аксіологія розглядається як невід'ємна складова філософії права, а ціннісний підхід, як і науковий, визнається необхідним елементом будь-яких правових досліджень. Так, у монографії О. Бандури зазначається, що радянські вчені приділяли надмірну увагу матеріальним факторам розвитку суспільства, залишаючи поза увагою духовну сферу людського життя. Саме аксіологія допомагає з'ясувати механізм дії тих чинників, які є рушійною силою духовної активності людини, забезпечуючи суспільний розвиток [14, с. 9].

Зрозуміти істинну природу цінностей можна, звернувшись до І. Канта, який стверджував, що «дві речі наповнюють душу завжди новим подивом та благоговінням, які підіймаються вище тьми, чим частіше та наполегливіше переймається ними наш розум, – це зіркове небо над нами та моральний закон всередині нас» [106, с. 191]. Саме моральний закон досить часто спонукає нас діяти певним чином, іноді навіть всупереч практичним інтересам.

Безумовно, що мораль є ціннісною. Але об'єктивну цінність мають вихідні першосутності, першопричини, єдиносущє як загальне. Всі інші є лише проявами намагань бути об'єктивними, властивими авторським етичним вченням. Це визнавав І. Кант, говорячи, що публічні дискусії філософів лише знижують об'єктивну цінність самої філософії як арсеналу розуму, наочно демонструючи те, як непотрібно (і «не потрібно») їх вести, тобто зовсім не обов'язково ціннісне з позицій певних мислителів є таким для суспільства в цілому. У зв'язку із цим сама категорія «цінність» не є а пріорі науковою – в її визначеннях превалує суб'єктивність.

Цінність – термін, який досить широко використовується у філософській, соціологічній, юридичній літературі для визначення значення і ваги для людини певних явищ дійсності. По суті, з буденної точки зору, усе розмаїття предметів людської діяльності, відносин у суспільстві та залучених до їхнього кола природних явищ може виступати у якості цінностей, як об'єктів ціннісного відношення, тобто оцінюватись з погляду добра і зла, істини або неістини, краси або потворності, можливого або неприпустимого, корисного або шкідливого, справедливого або несправедливого тощо. Однак є цінності, що мають загальнолюдське значення, серед яких філософи різних епох визнавали красу, корисність, істину, розум, щастя, прогрес, розвиток, справедливість тощо. Незважаючи на існуючі взаємозв'язки між різними цінностями, усі вони мають самостійне значення.

Само слово «цінність» знайшло під час розвитку науки і філософії два головних значення: соціолого-психологічне та ідейне. Перше значення (наукове) пов'язане з мотивацією, а саме, цінність постає як єдність двох форм

мотивації – установки як стійкого очікування (передчуття) і орієнтації як стратегічної мотивації (схильності). Друге значення (філософське) пов'язане із зазначенням на форму духовності: цінність – духовний фон життя людини, продукт глибокого і тривалого переживання людиною своєї реальності.

Перше значення – похідне, інструментальне, непряме, друге – основне, що виражає природу феномену цінності. Наскільки сплетені рефлексуючий і відображуваний моменти свідомості, настільки сплетені і два зазначених значення слова «цінність».

Слід підтримати думку А. А. Кавалерова, що цінність виступає як суб'єктно-об'єктний феномен, тобто суспільні реалії запрограмовують кожній особистості ті чи інші смисложиттєві орієнтири. У той же час, цінності являють собою «об'єктивну суб'єктивність», оскільки, в кінцевому результаті, природа людини визначає те, що стає цінністю для кожного індивіда зокрема і для суспільства в цілому [95, с. 37].

Цінність – глибинний сенс свободи, справедливості та взагалі всього, що зазвичай відносять до соціально-духовних цінностей, вони – те, що в свободі, справедливості тощо є позитивного. Іншими словами, їх ціннісне вираження є одностороннім і в цьому сенсі також суб'єктивне. У такому односторонньому відношенні та вираженні полягає механізм ціннісної опозиції усім цим «цінностям» (свобода, справедливість, благо, рівність завжди недостатні, неповні, відносні й «намагаються вислизнути» з реальності). Цінність є те, що обмежує свободу, справедливість їх нереальністю, відокремлює від реальності, але не в ідеали, а в суверенність самої людини.

Свобода, справедливість, рівність, законність, благо – символи благополучного стану людей і суспільства, але вони також і індикатори його відсутності. За такої умови створюється можливість виходу у сферу права. Але у правовій сфері напрацьовано інші іманентні, первинні символи – захищеність та гарантованість. Ідея цінності споріднена з ідеями блага, добра, права – усього, що визначити неможливо, але можна відчутти, прийняти в силу духовної зрощеності з ними, вони – те, що зрозуміло, поки не визначено.

Варто погодитися з думкою О. О. Бандури про те, що цінності – взагалі не предмет пізнання, а лише засіб формування позиції, об'єкт рефлексії, прийняття [13, с. 113]. Пізнання стосується тільки їх відображень (що нагадує платонівські ідеї). Філософствування є здатність міркування про цінності не як про елементи реальності, а як про фундаментальні передумови людського буття, вони – припущення, принципові допущення, умови, за яких тільки й можна говорити про підстави суспільних (у тому числі й правових) вимог.

В. Малахов вважає, що оскільки правосвідомість є негативною, цінності нею можуть бути виражені тільки негативно: не справедливість, а відсутність справедливості, не свобода, а відсутність свободи тощо. Негативними цінності є не в тому сенсі, що в суспільстві визнаються і приймаються негативні моменти в житті людей – зло, злочин, несправедливість тощо, а в тому сенсі, що вони пов'язані із зазначенням межі між позитивним і негативним у житті. Негативні цінності пов'язані із заборонаю заступа. Цінною є дія (діяльність), спрямована на оберігання від заступа [143, с. 183]. На думку С. І. Максимова, «будь-яка позитивна цінність завжди передбачає протилежну негативну цінність» [140, с. 275]. Надання цінностям позитивного та негативного значення призводить до втрати первісного значення самого поняття «цінність», робить його суперечливим та викликає сумніви у його доцільності. Цінністю може визнаватись лише те, що має позитивне значення. Тому у цьому разі доцільнішим було б застосування поняття «антицінність».

Свобода як одна з головних цінностей права та правосвідомості має різні тлумачення, найпоширенішими з яких є: свобода як можливість вибору і свобода як пізнана необхідність. Їх можна співставити у соціально-історичному аспекті. Свобода як пізнана необхідність – найбільш містка характеристика можливостей людини за умов жорсткого детермінізму, відсутності вибору. Тут свобода полягає саме в усвідомленні неможливості ніяких інших дій, окрім тієї, до якої змушують обставини. Із соціально-історичного погляду тлумачення свободи як пізнаної необхідності певною мірою відповідає автократичному режимові.

Можна, мабуть, сказати, що в суспільстві утверджується той варіант свободи, якого воно потребує на даному історичному етапі для подальшого розвитку. На думку Г. Гегеля, «право є... взагалі свободою як ідеєю» [43, с. 89]. У тоталітарних державах право є свободою у сенсі пізнаної необхідності, а в демократичних – у розумінні можливості вибору.

Зазначені інтерпретації свободи мають істотне значення для правосвідомості. Коли громадянин вважає норми позитивного права (закони) справедливими і цілком згоден з ними, можна сказати, що вони становлять його вибір, він ставиться до них як до правіш, установлених ним самим. Тоді свобода виступає для нього як можливість вибору. У протилежному випадку, якщо він не приймає ці норми, він усе-таки змушений їх дотримуватись, оскільки вони ґрунтуються на силі держави, і його свобода виступає в іншій формі – у формі пізнаної необхідності.

Категорія справедливості має особливе значення для права та правосвідомості. Хоча в історії філософсько-правової думки було чимало прихильників розуміння свободи як головної мети права, є вагомі підстави вважати такою метою саме справедливість. Категорія справедливості (соціальної справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку потрібно зберегти або змінити з позицій належного. Вона фіксує в узагальненому вигляді принципи взаємовідносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність. Вона потребує відповідності між практичною діяльністю окремих індивідів і соціальних груп та їхнім становищем у суспільстві, між правами й обов'язками, працею та винагородою, заслугами людей та їх суспільним визнанням тощо. І якщо ненависть – це прагнення знищити суб'єктивність іншого, ставлення до нього як до об'єкта, любов – прагнення підтримувати і плекати суб'єктивність іншого, ставлення до нього як до суб'єкта, то справедливість постає як «мінімум вимоги любові», вимога «не заважати» здійсненню суб'єктивності іншого [286, р.160-180]. Таким чином, в утвердженні власної волі і у визнанні свободи інших виражається сенс справедливості як основної правової цінності.

Будучи важливим засобом реалізації у суспільному житті загальнолюдських цінностей, право є також самостійною культурною цінністю. Власна цінність права виявляється у тому, що називається правовими засадами або духом права, на які повинні налаштуватися як громадяни, так і установи й організації [9, с. 41-42]. Дух (або ідея) права полягає в прагненні застосовувати для розв'язання конфліктів лише правові засоби, які, діючи в комплексі, зорієнтовані на юридичні дозволи, тобто право має на меті цивілізувати суспільні відносини. Це – утвердження в суспільстві забезпеченої свободи і відповідальності, рівності, справедливості, досягнення необхідної організованості, високої моральності, справжнього гуманізму, заперечення сваволі й беззаконня [14, с. 49].

Виявами самостійної цінності правосвідомості є також права і свободи людини [114, с. 89]. Ці дозволи, закріплені у Конституції України, відкривають простір для творчої самостійності особистості – найважливішого показника в галузі суспільних відносин. Одночасно право є чинником консолідації суспільства, оберігаючи його від дезорганізації, що стосується не лише окремого соціуму, але й людства загалом. У цьому контексті доречно також сказати про нормативність права, його загальнообов'язковий характер, забезпечення виконання правових приписів з боку громадян та установ. Визнання цінності права є необхідним кроком у розвитку правосвідомості, до активної поведінки, охорони й примноження усіх цінностей суспільства.

У розмаїтті взаємовідносин між цінностями та істиною у праві та правосвідомості визначальним компонентом є їх єдність, яка має складну структуру; головними її елементами є обумовленість шкали цінностей у цій сфері істиною і тісний зв'язок істини як цінності з іншими цінностями права та правосвідомості.

Істина та цінність – різnorodні за їх природою феномени культури, що належать до різних її сфер – пізнавальної та ціннісно-осмислюючої по відношенню до буття [267, с. 333]. Із такою думкою важко погодитися, адже цінність та істина у праві принципово нероздільні. Право вбирає в себе

загальнолюдські цінності, стає їх виразником і перетворюється на істинну, справжню культурну цінність.

Цінності та істина у правосвідомості тісно пов'язані між собою. Істина у сфері права є цінністю, яка посідає важливе місце в загальній ієрархії цінностей, а ця остання повинна мати обґрунтування з погляду істини. Природа цінностей та істини в юридичній сфері більш глибоко розкривається в їхньому взаємозв'язку, їх можна відокремити одну від одної лише умовно. Узяті в абстракції, вони є зовнішніми одна відносно іншої, певною мірою навіть полярними сутнісними характеристиками права. Але в реальному житті вони становлять певну взаємозалежність, розчленовану єдність. Істина в тому чи іншому відношенні передбачає цінність, а цінність – відповідну адекватність правовій дійсності, істинності. Правосвідомість можна розглядати як своєрідне взаємовідображення істинного у цінному та цінного в істинному.

У межах усїєї ціннісної системи існують суперечності, які відображають ті протиріччя, що існують у суспільстві. На цій основі можливі гострі конфлікти між цінностями, що охороняються та не охороняються правом. Класичним прикладом є суперечності, що виражаються питаннями: чи потрібно підкорятись несправедливому закону; чи можливе (і за який злочин) позбавлення людини життя. У цьому разі виникає конфлікт між справедливістю та законністю як цінностями, у які може вкладатись різний зміст різними групами осіб та окремими державними інститутами. На жаль, цінності, що є такими в очах більшості громадян, часто не отримують послідовного та беззаперечного законодавчого закріплення. Зазначені суперечності пов'язані з недоліками законодавчого процесу, а також можуть бути викликані прорахунками у реалізації права, коли правові норми застосовуються не у відповідності із закріпленими законом цінностями.

Вихід із цього конфлікту може бути лише один – в усвідомленні законності як найвищої цінності громадянського суспільства, в утвердженні принципів справедливості лише законним шляхом через запровадження справедливих законів як нової цінності. Ціннісний підхід у дослідженні та застосуванні права

дає змогу зрозуміти, що розвиток суспільства в економічній, політичній, соціальній та інших сферах можливий лише правовим шляхом. Чим повнішими є наші уявлення про ціннісні властивості права, умови їх прояву та тенденції розвитку, тим ефективніше можна використовувати правове регулювання для розв'язання суспільних проблем, тобто цінності правосвідомості тісно пов'язані з цінністю права, які невіддільна від його ефективності, забезпечення якої є завданням держави.

Тут варто підкресли підкреслити взаємозв'язок між рівнем правової культури (правової свідомості) та формуванням (побудовою) громадянського суспільства та правової держави в Україні. Так, до основних ознак, за якими державу можна було б визначити як правову [64, 146-147], належить наявність у всіх громадян правової культури. Ця ознака детермінується активною участю громадян у суспільно-політичному житті, оскільки побудова правової держави неможлива без їх юридичної поінформованості, правової культури. Остання містить знання права, повагу до закону, готовність виконувати закон, уміння користуватися законодавством у практичному житті.

На думку науковців, якщо взяти соціальну матрицю поведінки людини з точки зору її правової культури, то на найнижчому щаблі основним мотивом буде страх покарання, на середньому – очікування вигоди, а на найвищому має бути гармонія, співзвучна діючій системі нормативної регуляції, де органічно сполучатимуться юридичні, моральні та інші соціальні імперативи [139, с. 95].

По-друге, згадаємо таку ознаку правової держави, як наявність взаємної відповідальності між особою і державою. Ця ознака підкреслює, що ні держава, ні громадянин не можуть вчиняти безвідповідальні дії. Кожне рішення повинно бути виваженим і розумним. Така ознака правової держави свідчить, що як правова культура впливає на процес державотворення, так само і діяльність державних органів формує правосвідомість населення. Центральні органи виконавчої влади повинні здійснювати відповідну частину державної влади на засадах розумності та справедливості. Однак, безумовно, визначальними чинниками застосування такого підходу в цій сфері

суспільного життя є особиста правова культура всіх осіб, що становлять апарат конкретно взятого центрального органу виконавчої влади, та чітке визначення на відповідному рівні меж його повноважень.

Одна з найважливіших ознак правової держави – це верховенство закону і права. На думку А. Ткачук, соціальною гарантією цієї ознаки є саме правосвідомість і правова культура [242, с. 423]. Головними елементами правової культури, що здійснюють активний вплив на реалізацію верховенства правового закону, є наукове правове мислення та наукова правосвідомість у взаємодії з правовим мисленням та правосвідомістю безпосередніх учасників законотворчого процесу, представників органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань, партій та окремих громадян. На основі наукового правового мислення та наукової правосвідомості можливе вирішення суттєвого завдання правової держави – досягнення адекватного рівня правової культури та формування ідеалу особистості, яка поважає правовий закон, визнає його верховенство у всіх сферах суспільного та особистого життя й, реалізуючи свої права і свободи, сприяє разом із державою і громадянським суспільством підтриманню режиму законності та реалізує верховенство права в Україні [58, с.15-16].

До формальних ознак правової держави належить неухильне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя: державними органами, громадськими організаціями та громадянами. Ця ознака перебуває у прямій залежності з рівнем правосвідомості та правової культури цих учасників.

Таким чином, з впевненістю можна говорити, що рівень правової свідомості громадян та можливість побудови правової держави та громадянського суспільства знаходяться у прямій залежності. Більше того, належна правова культура та належна (тобто недеформована) правова свідомість, на нашу думку, є ознаками правової держави. У свою чергу, високий рівень правової свідомості є передумовою побудови громадянського суспільства в Україні.

Отже, розвиток громадянського суспільства в Україні відбувається під впливом багатоскладної і суперечливої системи чинників, як залежних від волі і свідомості суб'єктів історичного процесу, так і незалежних.

Об'єктивним чинником для народу як творця громадянського суспільства є рівень розвитку суспільного виробництва, продуктивності праці, рівень добробуту. За часів радянської влади людина не була самостійною тому, що власність належала державі, і вона була у неї найманим робітником. У силу цього всі джерела добробуту людини виходили з держави – тому вона цілком залежала від державного режиму.

На думку А. В. Грамчук, об'єктивним середовищем формування громадянського суспільства для кожного громадянина є національний менталітет [56, с. 137]. І, як справедливо зазначає А. В. Халапсіс: «історична місія України – перероблення цього світу у відповідності зі своїми вищими метафізичними ідеалами. При цьому найбільш оптимальним представляється така культурна стратегія, в рамках якої проблеми національної ідентичності розглядалися б в контексті українських геополітично-цивілізаційних устремлінь, які б як проходили перевірку на адекватність за допомогою культурних імперативів, так і підживлювалися б духовною енергією культури» [255, с. 74].

Таким чином існує прямий зв'язок між правосвідомістю і перспективою формування громадянського суспільства. Людина, що узгоджує свою поведінку з правом і мораллю, є невідповідним об'єктом для маніпуляцій з боку будь-якого суб'єкта права. Деформація ж правосвідомості, як і зловживання правом, – це серйозна загроза громадянському суспільству. Усунути цю загрозу можна шляхом вирішення комплексу проблем, пов'язаних із виходом суспільства із глибокої кризи: юридичних, політичних, економічних, ідеологічних, етичних тощо. Із розширенням меж правомірної поведінки суб'єктів правовідносин, у тому числі за рахунок запровадження принципу «дозволено все, що не заборонено законом», особливо гостро постає потреба нового осмислення сутності та ролі правосвідомості, розкриття чинників, які її визначають.

Сучасна наука мусить знайти шляхи стимулювання активності та свободи громадян, зміцнення законності і правопорядку. Лише у цьому разі є можливим утвердження гуманістичних цінностей громадянського суспільства.

Висновки до третього розділу

Визначено, що під об'єктивацією розуміється процес трансформації суб'єктивних уявлень, поведінки і волі в об'єктивну реальність. А під суб'єктивацією – процес трансформації об'єктивної реальності (правової, і не тільки) в суб'єктивні: усвідомлення, уявлення, поведінку і волю.

Зазначено, що спочатку в суспільстві виникає об'єктивна необхідність у правовому регулюванні. Така необхідність обумовлена соціальними, економічними, соціокультурними факторами. Ці фактори можуть бути мінливими, непостійними, їх роль може бути різною, але, в будь-якому випадку, вони в своїй сукупності створюють об'єктивні умови.

Фактори, що обумовлюють право, а отже і правову свідомість – об'єктивні умови – самі по собі не можуть викликати до життя право, вони не можуть діяти автоматично і безпосередньо, вони не є джерелом виникнення права. Таким джерелом є воля конкретних осіб. Отже здійснюється переломлення об'єктивних умов у свідомості людей. Об'єктивні умови існування суспільства суб'єктивно відображаються свідомістю законодавця, тобто відбувається процес суб'єктивації.

Підкреслено, що об'єктивація не обмежується тільки лише процедурою створення правових норм органами влади, право об'єктивується ще й тому, що в ньому відбиваються об'єктивні умови, об'єктивна необхідність у створенні цього права. Право лише тоді по-справжньому об'єктивно, коли воно в повній мірі відображає об'єктивну суспільну реальність. Тому процес об'єктивації має як формальну, зовнішню сторону, виражену в процесі створення норм права

легітимним органом, так і внутрішню сутнісну сторону, виражену у вимозі відповідності норм права об'єктивним суспільним умовам.

На основі суб'єктивного усвідомлення об'єктивних умов і суб'єктивно визначених цілей формується воля суб'єкта правотворчості, яку він втілює в подальшому в нормативних актах, створюючи тим самим право. Тобто тут ми найбільше чітко бачимо процес трансформації суб'єктивної волі в об'єктивний правовий зміст.

Зазначено, що право є об'єктивною силою по відношенню до кожного конкретного суб'єкта, тому що правовий зміст норм не залежить від його суб'єктивного ставлення до цих норм. Тобто абстрактне право є об'єктивним стосовно правової свідомості. Проте як тільки право стає дієвим, здійснюється правореалізація, воно (право) стає суб'єктивним стосовно правової свідомості, тобто здійснюється суб'єктивація в правовій свідомості.

Подальша суб'єктивація в правовій свідомості здійснюється за допомогою вираження свого ставлення до діючого права, уявлень про належне право, побажань щодо права та його дієвість. У цьому зв'язку деформація правової свідомості є результатом об'єктивно-суб'єктивних процесів правової свідомості. Тобто, з одного боку, правова свідомість формується, змінюється, інколи спотворюється за допомогою та на підставі об'єктивного права, об'єктивних чинників, а з іншого – правова свідомість – це суб'єктивне ставлення до права, уявлення та погляди на право, і, як найпоширеніший варіант, відбувається деформація правової свідомості.

Деформацію правової свідомості можна визначити як соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, під час якої у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, почуття і настрої, переживання та емоції, які викривлено відображають дійсність і/або виражають негативне ставлення до діючого права, законності і правопорядку.

Підкреслено, що не обов'язково деформація правової свідомості означає негативне ставлення до права, можливе таке викривлення правосвідомості, при

якому людина навпаки має занадто позитивні уявлення про право та його можливості (правовий ідеалізм (романтизм)).

Деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості. Десоціалізація – це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси людей, замість них індивід набуває таких соціально-психологічних якостей, як страх, апатія, агресія тощо.

Зазначено, що соціалізація – це двохсторонній процес, що включає в себе засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження індивіда в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків і процес їх активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок активної діяльності, активного включення індивіда в соціальне середовище.

Для адекватної поведінки серед людей у суспільстві, яка забезпечується соціальною адаптацією, потрібні, крім всебічної і професійної підготовки, освіта у сфері права, розвиток правосвідомості, які досягаються через засвоєння індивідом у навчанні основ права, як суспільної форми свідомості. Іншими словами потрібна правова соціалізація. Вона по суті є включенням в ціннісно-нормативну систему особистості цінностей, що охороняються правом, є оволодінням особистістю правомірною поведінкою, формуванням у неї почуття соціальної відповідальності і солідарності з правом.

У соціалізованій особистості з високим рівнем культури розбіжності між нормою, що існує в плані суспільної свідомості, в тому числі нормою права, і уявленнями про неї на рівні індивідуальної свідомості з ознаками моральності, повинні бути незначні.

Протилежним процесом до соціалізації особистості є десоціалізація особистості. Проявом десоціалізації особистості є девіантна поведінка. Девіантна поведінка - це результат складної взаємодії процесів, які відбуваються в суспільстві і свідомості людини. Девіантна поведінка спрямована на подолання фрустрації - перепони, яка лежить на шляху досягнення мети, і проявляється через соціально значущі дії.

В контексті проблеми вивчення девіантної поведінки особистості важливу роль відіграє проблема повернення девіантів до нормального соціального життя - надзвичайно важливе юридичне, соціальне, педагогічне, психологічне завдання.

Визначено, що ресоціалізацію можна розглядати як один із найскладніших соціальних процесів, спрямований на подолання десоціалізації особистості, тобто відновлення особистістю якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві, засвоєння нових цінностей, соціальних ролей і навичок замість втрачених, деформованих або несформованих, переорієнтація соціального спрямування розвитку особистості завдяки включенню їх у нові, позитивно орієнтовані міжособистісні стосунки й види діяльності.

Правовий нігілізм є найпоширенішим різновидом деформації правосвідомості, на що впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні детермінанти. Основними об'єктивними чинниками виступають історійко-культурні фактори та національний менталітет. Суб'єктивний чинник – низька правова культура.

Можна виокремити пропозиції щодо подолання деформації правової свідомості, які полягають у такому: створення системи моральних, матеріальних і соціальних стимулів, що заохочують до сумлінної й ефективної роботи; якість законів та інших нормативно-правових актів; забезпечення належної ролі закону в системі правових актів; наявність стабільності та однаковості в регулюванні суспільних відносин; авторитет державної влади і налагодженість механізму її дії; вдосконалення системи правоохоронних органів і правозастосовної діяльності; зміцнення законності; підвищення ролі судових органів; збереження самобутності правової культури; поліпшення системи правової інформації, професійного навчання і виховання юристів, інших посадових осіб тощо.

Об'єктивний елемент правової свідомості молоді – це конкретні умови життя молоді людини, її емпіричні знань про право, законність, юридичну відповідальність тощо. Суб'єктивний елемент правової свідомості молоді

людини формується на основі повсякденного сприйняття нею правових явищ та процесів і проявляється у вигляді почуттів, переживань, стереотипів тощо. Українській молоді певною мірою притаманний правовий інфантізм, який характеризується слабкістю правових знань при твердій впевненості особи у їх належному рівні. Із ним межує правовий дилетантизм, тобто в цілому легковажне ставлення до права за наявності поверхневих, безсистемних правових знань.

У свою чергу, сутність громадянського суспільства визначають принципи вільного розвитку особи, її захищеності державою, найповнішого забезпечення прав і свобод людини. Розвиток громадянського суспільства в Україні відбувається під впливом багатоскладної і суперечливої системи чинників, як залежних від волі і свідомості суб'єктів історичного процесу (суб'єктивні чинники), так і незалежних (об'єктивні чинники).

Уявляється, що можливості самоорганізації суспільства, як і розвиток демократії, реалізація прав і свобод людини і громадянина значною мірою визначаються правосвідомістю населення. Правосвідомість є найважливішим фактором правової поведінки, джерелом правопорядку.

Отже, правосвідомість є особливою формою свідомості, необхідною та істотною складовою світогляду людини, а також сукупністю правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства загалом до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності. Предметом відображення правосвідомості, як специфічного феномена, що належить до суб'єктивно-об'єктивної сфери соціального життя, є право і правове регулювання, а також суспільні відносини, урегульовані правом або ті, що вимагають правового регулювання.

Визначено, що рівень правової свідомості громадян та можливість побудови правової держави та громадянського суспільства знаходяться у прямій залежності. Більше того, належна правова культура та належна (тобто недеформована) правова свідомість, на нашу думку, є ознаками правової

держави. У свою чергу, високий рівень правової свідомості є передумовою побудови громадянського суспільства в Україні.

Таким чином, існує прямий зв'язок між правосвідомістю і перспективою формування громадянського суспільства в Україні. Людина, що узгоджує свою поведінку з правом і мораллю, є не вигідним об'єктом для маніпуляцій з боку будь-якого суб'єкта права. Деформація ж правосвідомості, як і зловживання правом, – це серйозна загроза громадянському суспільству. Усунути цю загрозу можна шляхом вирішення комплексу проблем, пов'язаних із виходом суспільства із глибокої кризи: юридичних, політичних, економічних, ідеологічних, етичних та ін. Лише у цьому випадку можливе утвердження гуманістичних цінностей громадянського суспільства.

Результати дослідження, здійсненого у третьому розділі дисертаційної роботи, знайшли відображення у таких публікаціях:

1. Парадигми осмислення юридичної реальності: позитивізм, соціоцентризм, суб'єктивізм та інтерсуб'єктивізм // Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы : материалы 2-ой Междунар. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 16-17 апреля 2010 г.) : сб. науч. трудов — 2010. — С.69-70.

2. Об'єктивне та суб'єктивне у процесі законотворення (правотворення) // Правове життя сучасної України : тези доповідей 10-ї звіт. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу ОНЮА (м. Одеса, 27–28 квітня 2007 р.). — 2007. — С.139-141.

3. Поняття та сутність правової реальності: філософський аналіз // Правове життя сучасної України : тези доповідей Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 18–19 квітня 2008 р. — 2008. — С.132-134.

4. Об'єктивний та суб'єктивний «виміри» правової реальності // Правове життя сучасної України : тези доповідей Міжнар. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу (м. Одеса, 21–22 травня 2010 р.). — 2010. — С.13-15.

ВИСНОВКИ

У **висновках** наведені теоретичні узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягає у з'ясуванні та осмисленні суб'єктивного та об'єктивного у правовій свідомості.

1. Правова свідомість – це форма суспільної свідомості, нормативне мислення, яке є сукупністю правових поглядів, ідей, переконань стосовно правомірності або неправомірності вчинків людей, їх прав і обов'язків, справедливості або несправедливості тих або інших законів, правових норм, їх актуальності або непотрібності тощо. Правова свідомість – це певна підсистема в єдиній системі соціального відображення, в якій діють загальні закономірності функціонування духовної сфери життя суспільства.

2. Правова свідомість як відображення суспільного буття, з гносеологічної точки зору, може бути охарактеризована, передусім, як своєрідна форма людського знання, що містить у собі певний рівень інформації про об'єктивні зв'язки та відносини, що складаються у соціальному світі. Іншою важливою стороною правової свідомості є пізнання, що виражається в тенденції відображати не лише уже відомі сторони соціального (правового) об'єкта, але й нові зв'язки та відносини, закладені в ньому. Правова свідомість належить до одного з найактивніше діючих різновидів суспільної свідомості, тому що в ній соціально-практична сторона переважає над пізнавальною й оцінною функціями. Правосвідомість у своїй конкретизації тісно пов'язана з такими формами суспільної свідомості, як політична, моральна. «У знятому вигляді» право і правосвідомість присутні і в таких формах свідомості, як мистецтво, релігія, філософія.

3. На правову свідомість індивіда впливає не тільки суспільне (об'єктивне). Разом із типовими для правосвідомості тих або інших соціальних спільностей правовими переконаннями і переживаннями, обумовленими єдиними умовами суспільного буття, у правосвідомість кожного члена суспільства входять також правові переконання та переживання, обумовлені особливостями його

індивідуального буття (суб'єктивне). Таким чином, правосвідомість є однією із сфер духовного життя суспільства, де готуються умови для переростання суб'єктивної свідомості у свідомість об'єктивну.

4. Об'єктне – це те, що існує поза світосприймальною та світопізнавальною свідомістю людини, але сприймається і пізнається завдяки наявності чітко окреслених просторово-часових форм руху. У цьому сенсі об'єктне є тотожним предметно-речовому буттю як воно постає перед людиною як щось визначене певними межами, незалежними у своєму існуванні від сприйняття. З іншого боку, воно водночас є цілком «очевидним» для органів сприйняття, або ж аксіоматичним, тобто до- і позапізнавальним. Об'єктивне повністю співзвучне об'єктному, але не тотожне йому. Можна говорити про об'єктивне як метафізичний вимір об'єктного, тобто це органічна властивість будь-яких об'єктів виходити за межі свого буття у безмежний простір небуття як простір єдиний, спільний, загальний для всього суцього.

5. Суб'єктність – здатність людини бути стратегом своєї діяльності, ставити й коригувати цілі, усвідомлювати мотиви, самостійно планувати дії й оцінювати їхню відповідність задуманому, створювати життєві плани. Суб'єкт-об'єктне відношення є сутнісним вираженням практичної діяльності в цілому, тому, якщо суб'єкт-об'єктне відношення не може бути віднесене тільки до суб'єкта, то це є справедливим і щодо всієї практичної діяльності в цілому.

6. Суб'єктивне не зводиться тільки до суспільної або індивідуальної свідомості. Суб'єктивне – це загалом різного роду цілеспрямована діяльність. При цьому суть суб'єктивного, що проявляється у ставленні до об'єктивного, міститься у практичній діяльності людей. Розмежування суб'єктивного і об'єктивного – це протиставлення реального суспільного буття, яке люди кожного покоління застеляють у готовому вигляді, як щось для них надане, готове, як предметний світ і певний характер їх діяльності та соціальних відносин (об'єктивність), і що люди виявляються у змозі здійснити цілі та дії щодо удосконалення, розвитку й перетворення соціального буття (суб'єктивність).

7. Суб'єктивне та об'єктивне у правовій свідомості не тотожні суб'єктному й об'єктному. Суб'єктивне – не може не бути завжди внутрішньою протилежністю всьому об'єктивному в усіх вимірах і сферах культури: у пізнанні і в практиці, у моральності, у культурі спілкування. Суб'єктивне постійно лине до об'єктивного, вбирає з нього свій зміст, відтворює його всередині себе або відображається в ньому, бореться за володіння ним. Але суб'єктивне завжди накладає на об'єктивне свої власні обмеження й огрублення, спрощує і локалізує, переломлює крізь свої кінцеві, більш або менш своєрідні форми, засмічує його (об'єктивне), загороджує і навіть підміняє, одним словом, неминуче псує об'єктивне. У своєму розвитку, удосконаленні людина покликає вести боротьбу за подолання суб'єктивного всередині себе, за його поступове зживання. Чим людина є більше суб'єктивною, тим нижче вона знаходиться на сходах нескінченного діалектичного становлення. У свою чергу, суб'єктне, навпаки, саме по собі цілком належить безпосередньо об'єктивному. Повнота суб'єктності отримується лише в міру подолання суб'єктивності.

8. Із точки зору всього реально існуючого світу правосвідомість – це суб'єктивна реальність. Із позиції окремо взятого індивідуума правосвідомість – це об'єктивна реальність, а з позиції суспільства в цілому – правосвідомість є як об'єктивною, так і суб'єктивною реальністю одночасно. Співвідношення об'єктивного і суб'єктивного вимірів правосвідомості змінюється з ходом історії, і цей зв'язок має діалектичний характер. Проте, відбувається не лише пристосування суб'єктивно-об'єктивного, але і зростання ролі суб'єктного: відбувається розширення і зростання масштабів сутності людини, вона все ширше і глибше охоплює процеси об'єктивного світу.

9. Об'єктивний елемент правової свідомості молоді – це конкретні умови життя молоді людини, її емпіричні знання про право, законність, юридичну відповідальність тощо. Суб'єктивний елемент правової свідомості молоді людини формується на основі повсякденного сприйняття нею правових явищ та процесів і проявляється у вигляді почуттів, переживань, стереотипів тощо.

Українській молоді певною мірою притаманний правовий інфантилізм, який характеризується недостатністю (незрілістю) правових знань при твердій впевненості особи у їх належному рівні. Із ним межує правовий дилетантизм, тобто в цілому легковажне ставлення до права за наявності поверхових, безсистемних правових знань.

10. Об'єктивація та суб'єктивація в правовій свідомості здійснюється за допомогою вираження свого ставлення до діючого права, уявлень про належне право, побажань щодо права та його дієвість. У цьому зв'язку деформація правової свідомості є результатом об'єктивно-суб'єктивних процесів правової свідомості. Тобто, з одного боку, правова свідомість формується, змінюється, інколи спотворюється за допомогою та на підставі об'єктивного права, об'єктивних чинників, а з іншого – правова свідомість – це суб'єктивне ставлення до права, уявлення та погляди на право, і, як найпоширеніший варіант, відбувається деформація правової свідомості.

11. Правова свідомість окрім того, що являє собою сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства у цілому до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності, є особливою формою свідомості, необхідною та істотною складовою світогляду людини, передумовою побудови громадянського суспільства та правової держави в Україні. Предметами відображення правосвідомості, як специфічного феномена, що належить до суб'єктивно-об'єктивної сфери соціального життя, є право і правове регулювання, а також суспільні відносини, урегульовані правом або ті, що вимагають правового регулювання. Існує прямий зв'язок між правосвідомістю і перспективою формування в Україні громадянського суспільства – лише через становлення високої правової культури та правової свідомості є можливим утвердження гуманістичних цінностей громадянського суспільства.

12. Суб'єктивно-об'єктивне у правовій свідомості як формі суспільної свідомості – це, по-перше, розуміння людиною права і, по-друге, саме право.

Суб'єктно-об'єктне у правовій свідомості – це співвідношення цілком онтологічне: людина одночасно і завжди є й об'єктом правового регулювання, і активним, зацікавленим суб'єктом правових відносин. У першому випадку представлено історичний і логічний процес удосконалення, розвитку правової свідомості, право розуміння; у другому – це процес удосконалення, розвитку єднання, фактично тотожності природних прав і запитів людини з їх реальним оформленням і політичним здійсненням у системах позитивного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К. А. Субъект или личность в психологии самореализации. Идеальность или реальность субъекта : сб. науч. трудов / К. А. Абульханова : Сев-Кавказский ГТУ, 2007. – 340 с.
2. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – Прага, 1924. – 620 с.
3. Алексеев С. С. Объективное в праве / С. С. Алексеев // Правоведение. – 1971. – № 1. – С. 110–116.
4. Алексеев С. С. Право: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М., 1999. – 712 с.
5. Андрусyak Т. Г. Теорія держави і права / Т. Г. Андрусyak. – Львів : Фонд «Право для людини», 1997. – 398 с.
6. Антология мировой философии: в 4 т. – М. : Мысль, 1970. – Т. 2. – 776 с.
7. Аристотель. Большая этика / Аристотель // Аристотель. Сочинения : В 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 650 с.
8. Аристотель. Политика / Сочинения: В 4 т., т. 4 / общ. ред. А.И. Доватура / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
9. Бабенко А. Н. Правовне ценности (вопросы теории) / А. Н. Бабенко. – М : Академия управления МВД России, 2001. – 322 с.
10. Баймурзаев А. Б. Формування соціалістичної правосвідомості народів Дагестану / А. Б. Баймурзаев. – Махачкала, 1984. – 376 с.
11. Байрамова О. В. Знання у змісті свідомості: соціально-філософський аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03 / О. В. Байрамова – Одеса, 2007. – 21 с.
12. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативистское правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – Саратов, 2005. – 189 с.
13. Бандура О. О. Деякі аспекти взаємного зв'язку цінностей та істини у праві / О. О. Бандура // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 111–115.

14. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві / О. О. Бандура. – К. : Вид-во Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 240 с.
15. Батищев Г. С. Введение в диалектику творчества / Г. С. Батищев. – СПб., 1997. – 345 с.
16. Бачинський Т. Формування правосвідомості та правової культури шкільної молоді у світлі когнітивістики / Т. Бачинський // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 8. – С. 132–135.
17. Беккария Чезаре. О преступлениях и наказаниях / Чезаре Бекария. – М., 1939. – 487 с.
18. Бельський К. Т. Діалектика формування та розвитку соціалістичної правосвідомості: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філос. наук. / К. Т. Бельський. – М., 1981. – 36 с.
19. Бельський К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания / К. Т. Бельский. – М. : Высш. шк., 1982. – 340 с.
20. Бердяев Н. А. Дух і реальність / Філософія вільного духу / Н. А. Бердяев. – М. : Республіка, 1991. – 490 с.
21. Бердяев Н. А. Творчество и объективация / Н. А. Бердяев. – Минск, 2000. – 457 с.
22. Бережнов А. Г. «Объективное» и «субъективное» в контексте теоретико-методологических проблем правопонимания / А. Г. Бережнов // Теоретико-методологические проблемы права / под ред. проф. М. Н. Марченко. – 2007. – Вып 2. – С. 126–132.
23. Беркли Д. Сочинения / Д. Беркли – М. : Мысль, 1978. – 556 с.
24. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой философии в четырех томах. – М., 1970. – Т. 2. – 520 с.
25. Борінштейн Є. Р. Вплив культурної політики на соціокультурні зміни в українському суспільстві / Є. Р. Борінштейн // Перспективи. – 2011. – № 2 (48). – С. 14–18.

26. Борінштейн Є. Р. Нова соціокультурна реальність в Україні та її характеристика / Є. Р. Борінштейн // Перспективи. – 2003. – № 4 (24). – С. 102–106.
27. Борінштейн Є. Р. Особистість: її мовні ціннісні орієнтації / Є. Р. Борінштейн, А. А. Кавалеров : монографія. – О. : Астропринт, 2001. – 168 с.
28. Бозций С. Утешение философией / С. Бозций // Бозций С. Утешение философией и другие произведения. – М., 1990. – 520 с.
29. Бура Н. А. Функції суспільної правосвідомості / Н. А. Бура. – К., 1986. – 341 с.
30. Варывдин В. А. Гражданское общество / В. А. Варывдин // Социально-политический журнал. – 1992. – № 8. – С. 25–29.
31. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб.: Питер, 2002. – 640 с.
32. Ведерніков Ю. А. Теорія держави та права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 224 с.
33. Величко А. М. Нравственный идеал и право / А. М. Величко // Известия высших учебных заведений. Правоведение : Научно-теоретический журнал. – 2002. – № 2. – С.187–203.
34. Венгеров А. Б. Теорія держави та права : підруч. для юрид. вузів / А. Б. Венгеров. – М., 2000. – 628 с.
35. Виндельбанд В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками. – 3-е изд. – СПб., 1913. –Т. 1. – 663 с.
36. Войтов В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. : 09.00.03 / В. В. Войтов. – Запоріжжя, 2007. – 27 с.
37. Волковицька Н. О. Поняття правової свідомості та її структури: теоретичні і методологічні проблеми дослідження / Н. О. Волковицька // Юридична Україна. – 2010. – № 2. – С. 32–37.

38. Волковицька Н. О. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості / Н. О. Волковицька // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис. – 2010. – № 3. – С. 32–38.
39. Волковицька Н.О. Правова свідомість як один з найважливіших елементів правової системи, правотворчості та правозастосовної діяльності / Н. О. Волковицька // Становлення господарської юрисдикції в Україні – 20 років досвіду : матер. наук.-практ. конф. (24–26 травня 2011 р., м. Одеса) : Проблеми і перспективи. – 2011. – С. 45–48.
40. Волковицька Н. О. Роль правової свідомості у розвитку правової демократичної держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. О. Волковицька. – К., 2011. – 19 с.
41. Воронкова В. Г. Метафізика людського буття / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : Павел, 1999. – 176 с.
42. Вступ до теорії правових систем / НАМ України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / О. В. Зайчук (заг. ред.), Н. М. Оніщенко (заг. ред.). – К. : Юрид. думка, 2006. – 467 с.
43. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
44. Гегель Г. В. Ф. Енциклопедія філософських наук: пер. с нем. – В 3 т. / Г. В. Ф. Гегель – М. : Мысль, 1977. – Т. 3: Філософія духа. – 471 с.
45. Гедікова Н. П. Стан громадянського суспільства в Україні в сучасних умовах ліберальної демократії / Н. П. Гедікова // Наукове пізнання. – 2006. – № 2 (18). – С. 21–26.
46. Гедікова Н. П. Трансформація системи цінностей в сучасному українському суспільстві / Н. П. Гедікова // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2012. – Вип. 2 (29). – С. 38–43.
47. Геллнер Э. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники: [Перевод] / Э. Геллнер. – М. : Ad Marginem, 1995. – 271 с.

48. Гернего О. Проблема гармонізації суспільних інтересів в умовах становлення громадянського суспільства / О. Гернего // Вісник інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 1. – С.12–16.
49. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория / Я. И. Гишинский // Социс. – 1991. – №4. – С.74–75.
50. Гоббс Т. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / перекл. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової, Є. Мірошниченка та Т. Олійник / Т. Гоббс. – К. : Дух і Літера, 2000. – 490 с.
51. Гойман В. И. Правовой нигилизм: пути преодоления / В. И. Гойман // Советская юстиция. – 1990. – № 9. – С. 3–5.
52. Головченко В. В. Деякі тенденції розвитку масової правосвідомості / В.В. Головченко // Правова держава. – 1994. – Вип. 5. – С. 73–78.
53. Головченко В. В. Особливості формування правової культури молоді / В.В. Головченко // Право України. – 2004. – № 10. – С. 120–123.
54. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 21–32.
55. Горбунова Л. М. Методика правової освіти / Л. М. Горбунова, Н. М. Оніщенко, О. Р. Копієвська. – К. : Атіка. – 2005. – 318 с.
56. Грамчук А. В. Об'єктивні умови формування громадянського суспільства в сучасній Україні / А.В. Грамчук // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 9. – С. 136–141.
57. Грись А. «Я-образ» як психологічний чинник соціальної дезадаптації особистості / А. Грись // Соціальна психологія. – 2004. – №3 (29). – С. 22–25.
58. Грищенко А. В. Правовий закон : питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Грищенко. – К., 2002. – 21 с.
59. Громанов В. В., Орлов А. В. Роль суб'єктивного фактора в строительстве коммунизма / В. В. Громанов, А. В. Орлов. – М. : Знание. – 1961. – 355 с.

60. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций; пер. с лат. А. Л. Саккетти; [Вступ. статьи А. Л. Саккетти, А. Желудкова, с. 10–38]. – [Репринт с изд. 1956 г.]. – М. : Науч.-изд. центр «Ладомир», 1994. – 867 с.
61. Губарь О. Диалектика мотивации в правосознании современных студентов / О. Губарь // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Міжнар. «круглого столу», м. Львів, 9–10 грудня 2011 р.). – Львів, 2011. – С.
62. Данильян О. Г. Деякі проблеми формування правової культури в сучасній Україні / О. Г. Данильян // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку. – К., 2009. – С. 8–10.
63. Деларю В. В. Психология отклоняющегося поведения. Учебно-методическое пособие / В. В. Деларю. – Волгоград. – 2004. – 230 с.
64. Державне управління : Словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзарта ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К., 2002. – 228 с.
65. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / за ред. Ю. С. Шемшученка : монографія. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 520 с.
66. Дмитрієнко Ю. М. Методологія девіантної правосвідомості як метатеорія управління: монархічна чи республіканська? (проблема ідеї правопорядку) / Ю. М. Дмитрієнко // Нова парадигма. Журнал наукових праць. – Вип. 44. – К., 2005. – С. 6–19.
67. Дмитрієнко Ю. М. Нелінійна природа правової свідомості як телеологічна сутність правових рефлексій / Ю. М. Дмитрієнко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. П. Вернадского. Философия. Социология. – Симферополь, 2003. – Том 16 (55). – № 1. – С. 70–76

68. Дмитрієнко Ю. М. Українська правова свідомість: історико-правовий стан дослідження / Ю.М. Дмитрієнко // Держава і право: Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 35. – С. 20–28.
69. Дмитрієнко Ю. М. Посттоталітарна правова свідомість у контексті світової правокультурної глобалізації / Ю. М. Дмитрієнко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка : Юридичні науки. – 2005. – № 63–64. – С.81–87.
70. Дмитрієнко Ю. М. Правова, моральна, етична свідомість у перехідному суспільстві: рефлексії до порозуміння / Ю. М. Дмитрієнко // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 375. – С. 22–24.
71. Дудченко В. В. До проблеми концептуалізації права / В. В. Дудченко // Система фінансового права : матеріалами. Міжнар. наук.-практ. конф. 27–28 травня 2009 р., м. Одеса. 2009. – С. 50–53.
72. Дулина Н. С. Гражданское общество и правовое государство / Н.С. Дулина // Актуальні проблеми політики. – 2000. – № 8. – 63–68.
73. Дюркгейм В. Метод социологии // Западноевропейская социология XIX – начала XX веков / В. Дюркгейм. – М., 1996. – 510 с.
74. Євграфова Є. Об'єктивність права: гіпотеза та сприйняття / Є. Євграфова // Право України : Юрид. журн. – 2012. – № 3–4. – С. 385–395.
75. Желтова В. П. Философия и правосознание / В. П. Желтова, О. Т. Дробицький // Философия и ценностные формы сознания. – М. : Наука, 1978. – 348 с.
76. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х., 2002. – 464 с.
77. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / МОНУ; НПУ ім. М. П. Драгоманова // А. М. Колодій, В. В. Копейчиков та ін. – Стереотип. вид. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 485 с.

78. Загальна теорія держави та права / за заг. ред. В. А. Кубинського / Вишневський А. Ф., Горбатюк М. А., Кубинський В. А. – Мінськ, 2002. – 458 с.
79. Загальна теорія права та держави : підруч. для юрид. вузів / за ред. В. В. Лазарєва / Афанасьєв В. С., Герасимов А. П., Гойман В. И. та ін. – М., 1996. – 442 с.
80. Затонский В. Л. Эффективная государственность / В. Л. Затонский / под ред. А. В. Малько. – М., 2006. – 365 с.
81. Зрячкин А. Н. Правовой нигилизм: причины и пути их преодоления / А. Н. Зрячкин. – Саратов : Саратов. гос. академия права, 2009. – 267 с.
82. Зуев И. Е. Ленинизм о соотношении объективного и субъективного в познании и практике / И. Е. Зуев // Ученые записки Смоленского института физкультуры. – 1966. – Вып. 4. – С. 21–32.
83. Зуев И. Е. Объективное и субъективное в познании и практической деятельности. – Изд-во : «Московский рабочий». – М., 1969. – 224 с.
84. Ивакин А. А. Диалектическая философия : монографія / А. А. Ивакин. – изд. 2-е, перераб. и доп. – Одесса : Феникс, 2007. – 440 с.
85. Ивакин А. А. Сущность правосознания и его место в системе духовной культуры / А.А. Ивакин // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2007. – Т.6. – С. 51–60.
86. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб., 2006. – 367 с.
87. Ильин И. А. Большевизм и кризис современного правосознания / И. А. Ильин // Собрание сочинений: в 10 т. – М. : Русская книга, 1998. – Т. 7. – 512 с.
88. Ильин И. А. Мировые причины русской революции / И. А. Ильин // Собрание сочинений: Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней. – М. : Рус. книга, 2001. – 341 с.
89. Ильин И. А. О правосознании / И. А. Ильин // Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – 431 с.

90. Ильин И. А. О Русской идее: Наши задачи / И.А. Ильин // Собрание сочинений: в 10 т. – Т. 2. – Кн. 1. – М. : Рус. книга, 1993. – 631 с.
91. Ильин И. А. О сущности правосознания / И.А. Ильин. – М. : Раротъ, 1993. – 235 с.
92. Ильин И. А. Путь к очевидности / И.А. Ильин // Собрание починений : в 10 т. – Т. 3. – М. : Рус. книга, 1994. – 580 с.
93. Имбре Ошо. Основы теории права; пер. с венг. / под. ред. В. А.Туманова. – М., 1974. – 440 с.
94. Івакін О. А. Об'єктивність як неодмінний принцип пізнання // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра. – 2006. – Вип. 29. – С. 99–102.
95. Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації : монографія / А. А. Кавалеров. – О. : Астропринт, 2001. – 224 с.
96. Кавалеров А. И. Знание и сознание : монография / А. И. Кавалеров, Е.В. Байралова. – О. : Астопринт, 2008. – 160 с.
97. Кавалеров А. І. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі : монографія / А. І. Кавалеров, В. О. Довгополюк, А. А. Кавалеров. – О. : Астропринт, 2005. – 128 с.
98. Кавалеров А. І., Молодь – суб'єкт політичної дії / А. І. Кавалеров, А. А. Кавалеров // Перспективи. – 2004. – № 2–3 (26–27). – С. 3-6.
99. Калашник Н. С. Уточнення понятійного апарату процесу ре соціалізації в соціально-педагогічній роботі з неповнолітніми в пенітенціарній системі України / Н.С. Калашник [Електроний ресурс] / Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkmu/2010_1/Kalashnik.pdf
100. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен : філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософ. наук : 12.00.12 / Ю. Ю. Калиновський. – Х., 2010. – 36 с.
101. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.

102. Кальной И. И. От авторитета власти к гражданскому обществу / И. И. Кальной // Гражданское общество: истоки и современность / научн. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – С-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 492 с.
103. Кальной И. И. Самоуправление как фактор гражданского согласия / И. И. Кальной, В. Ф. Шрейдер. – Симферополь – Омск, 2006. – 198 с.
104. Кант И. Критика практического разума / пер. с нем. Н. М. Соколова с уточнениями // Кант И. Соч. : В 6-ти т. – Т. 4. – Ч. 1. – М. : Мысль, 1965. – 523 с.
105. Кант И. Метафизика нравов. Сочинения. В 6-ти тт. : Т. 4. Ч. 2. / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – 478 с.
106. Кант И. Сочинения в шести томах / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – 478 с.
107. Келле В. Формы общественного сознания / В. Келле. – М., 1959. – 276 с.
108. Кизименко С. Г. Учение о правосознании И.А. Ильина / С. Г. Кизименко // Проблеми розвитку держави і права України в сучасних умовах : тези доповідей учасн. Всеукр. студент. наук. конф. 30–31 березня. – О. : Астропринт, 2000. – С. 19–20.
109. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право / Б. А. Кистяковский. – М., 1916. – 459 с.
110. Ковалева А. И. Десоциализация / А. И. Ковалева // Знание. Понимание. Умение. – 2006 – № 1. – С.184–185.
111. Козлова Н. Н. Общественное сознание, результаты и перспективы исследования Н. Н. Козлова, В. М. Межуев, В. И. Толстых // Вопросы философии. – 1977. – № 10. – С. 140–147.
112. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці, 1999. – 315 с.
113. Козюбра М. И. Социалистическое право и общественное сознание / М. И. Козюбра. – К. : Наук. думка, 1979. – 207 с.

114. Козюбра М. І. Природа соціальних прав людини та особливості механізмів їх реалізації / М. І. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 5. – С. 89–96.
115. Кола Д. Политическая социология / пер. с франц. / Д. Кола. – М. : Изд-во «Весь мир», «ИНФРА-М», 2001. – 560 с.
116. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
117. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – М., 1998. – 420 с.
118. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – 460 с.
119. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
120. Копнин П. В. Гносеологические основы науки / П. В. Копнин. – М., 1974. – 512 с.
121. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания / П. В. Копнин. – М., 1973. – 523 с.
122. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 389 с.
123. Кравчук В. Держава і молодіжні організації в громадянському суспільстві / В. Кравчук // Підприємство, господарство і право. – 2003. – № 12. – С. 65–68.
124. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – Х. : Одіссей, 2007. – 432 с.
125. Кузьмин В. Ф. Объективное и субъективное (анализ процесса познания). – Изд-во «Наука» / В. Ф. Кузьмин. – М., 1976. – 216 с.
126. Легінів Б. І. Про розуміння відношення духу і об'єктивності / Б. І. Легінів // Грані. – 2011. – № 6. – С. 43–49.

127. Лейст О. З. Методологические проблемы соотношения государства и права / О. З. Лейст // Теоретико-методологические проблемы права / под ред. проф. М. Н. Марченко. – 2007. – Вып. 2. – С. 33–38.
128. Лейст О. З. Три концепции права / О. З. Лейст // Государство и право. – 1991. – № 12. – С. 3–7.
129. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – Т. 18. – 560 с.
130. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 455 с.
131. Лихатина А. Л. Деформации правосознания в структуре противоправного поведения / А. Л. Лихатина // Вестник Бурятского государственного университета. – 2008. – № 2. – С. 157–162.
132. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк // Сочинения в 3 т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 688 с.
133. Лосев А. Ф. Античная философия истории. (Из истории мировой культуры) / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во «Наука», 1977. – 215 с.
134. Лукашева Є. А. Право. Мораль. Особистість / Є. А. Лукашева. – М., 1986. – 267 с.
135. Лукашева Є. А. Правосвідомість та зміцнення законності в СРСР / Є. А. Лукашева. – М., 1957. – 320 с.
136. Лукашева Є. А. Правосвідомість, правове виховання та правова культура / Є. А. Лукашева // Радянська держава та право. – 1976. – № 1. – С. 31–39.
137. Лукашева Є. А. Соціалістична правосвідомість і законність / Є. А. Лукашева. – М., 1973. – 367 с.
138. Луначарський А. В. Про літературу : збірка статей / А. В. Луначарський. – К. : Дніпро, 1975 . – 581 с.
139. Мадіссон В. В. На шляху розроблення методології філософії приватного права / В. В. Мадіссон // Право України. – 1998. – № 6. – С. 94–98.
140. Максимов С. І. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монографія / С. І. Максимов. – Х., 2002. – 420 с.

141. Максимов С. І. Правосознание: філософсько-правове осмысление / С. І. Максимов // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 52. – С. 148–155.
142. Максимов С. І. Дуальність права / С. І. Максимов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 36–42.
143. Малахов В. П. Міф про правові цінності / В. П. Малахов // Право України. – 2011. – № 8. – С. 180–186.
144. Малахов В.П. Правосвідомість: природа, зміст, логіка / В.П. Малахов. – М., 2001. – 512 с.
145. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) / А. А. Малиновский. – М., 2007. – 392 с.
146. Мальцев Г. В. Ранние формы права и государства / Г. В. Мальцев // Проблемы общей теории права и государства. – М., 1999. – 241 с.
147. Манов Г. В. Аксиомы в советской теории права / Г. В. Манов // Сов. гос. и право. – 1986. – № 9. – С. 29–33.
148. Манойло Н. Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03 / Н. Г. Манойло. – Запоріжжя, 2008. – 36 с.
149. Мансуров И. С. Ощущение – субъективный образ объективного мира / И. С. Мансуров. – М., 1963. – 370 с.
150. Маркс К. К критике политической экономии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т. 13. – 620 с.
151. Марунчак В. С. Соціально-психологічні аспекти формування девіантної поведінки особистості в умовах соціокультурного простору / В. С. Марунчак [Електроний ресурс] / Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/682/94/>
152. Марченко М. Н. «Общее учение о праве и государстве» И.А. Ильина и современность / М. Н. Марченко // Вестник Москов. ун-та. – Сер. 11. Право. – 2003. – № 5. – С. 3–16.
153. Матузов М. І. Правова політика сучасної Росії / М. І. Матузов, А. В. Малько, К. В. Щундигов // Правова політика та правове життя. – 2004. – № 1. – С. 6–27.

154. Мельничук О. С. Право та держава в концепції правосвідомості І.О. Льїна : монографія / О. С. Мельничук. – О. : Фенікс, 2008. – 178 с.
155. Мельничук О. С. Правосвідомість як фундамент права та держави в концепції І. О. Льїна / О. С. Мельничук // Юридический вестник. – 2008. – № 2. – С. 13–19.
156. Методологические проблемы правосознания сотрудников внутренних дел. – Л., 1986. – 212 с.
157. Мисик С. Г. Референція мовленнєвих актів та інтенціональність в соціальному дискурсі / С. Г. Мисик // Перспективи. – 2006. – № 4 (36). – С. 100–108.
158. Мисик С. Г. Особливості соціально-правового дискурсу (імперативність та інтерсуб'єктивність) / С. Г. Мисик // Південноукраїнський правничий часопис : Науковий журнал. – 2008. – № 1 . – С. 210–217.
159. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М., 1955. – 750 с.
160. Муромцев С. А. Избранные труды по римскому и гражданскому праву / С. А. Муромцев. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2004 . – 768 с.
161. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Мухін. – Х., 2007. – 25 с.
162. Надібська Я. О. Порівняльний аналіз категорій об'єктивного та суб'єктивного в соціальному просторі / Я. О. Надібська // Перспективи. – 2012. – № 1 (51). – С. 99–104
163. Назаренко Є. В. Соціалістична правосвідомість та правотворчість / Є. В. Назаренко. – М., 1999. – 229 с.
164. Нерсисянц В. С. Философия права : учебн. для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 647 с.
165. Ницше Ф. Сочинения в 2-х томах / Ф. Ницше. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2. – 830 с.
166. Ницше Ф. Утренняя заря / Ф. Ницше. – Свердловск, 1991. – 410 с.

167. Ніколаєнко С. І. Проблеми адаптації та дезадаптації в процесі правової соціалізації та де соціалізації особистості / С. І. Ніколаєнко [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/bitstream/123456789/6493/1/sociladapt.pdf>
168. Новгородцев П. І. Шлях духовного відновлення : зібрання творів у 10 т. / П. І. Новгородцев, Л. І. Петражицький, М. В. Бердяєв, І. А. Ільїн – М., 1993. – Т. 1. – 560 с.
169. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Мн. : Изд-во В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
170. Общая психология. Словарь / под. ред. А. В. Петровского // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах; ред.-сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского. – М. : ПЕРСЭ, 2005. – 251 с.
171. Объективные и субъективные факторы в историческом процессе / под. ред проф. В. П. Попова. – Изд-во : Знание. – М., 1969. – 444 с.
172. Окара А. Н. Правосознание – центральная категория философии права И.А. Ильина / А. Н. Окара // Государство и право. – 1999. – № 6. – С. 84–93.
173. Олейников В. С. Философия права и правосознания : монография / В. С. Олейников. – СПб. : НОУ СЮА, 2009. – 256 с.
174. Омельчук І. А. Правосвідомість молоді в сфері прав і свобод людини / І. А. Омельчук // Вісник Львів. Ун-ту. – 2004. – Вип. 39. – С. 48–58.
175. Омельчук І. А. Правосвідомість молоді (загальнотеоретична характеристика) / І. А. Омельчук // Молодь в юридичній науці. – С. 28–31
176. Оніщенко Н. М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи : монографія / Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юрид. думка, 2011. – 176 с.
177. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 298 с.

178. Оніщенко Н. М. Монізм у праві в контексті сучасного праворозуміння / Н. М. Оніщенко // Держава і право: Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 47. – С. 3–9.
179. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К., 2003. – 448 с.
180. Орзих М. Ф. Объективное, субъективное и юридическое / М. Ф. Орзих // Правоведение. – 1972. – № 3. – С. 93–97.
181. Оруджев В. М. Единство диалектики, логики и теории познания в «Капитале» Маркса / В.М. Оруджев. – Баку, 1968. – 340 с.
182. Парыгин Б. Д. Социальная психология как наука / Б. Д. Парігін. – 2-е изд., испр. и доп. – Л. : Лениздат, 1967. – 324 с.
183. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Е. Б. Пашуканис. – М. : Наука, 1980. – 272 с.
184. Писаренко Л. М. Формування правової свідомості студентів-правознавців як свідчення фахової професійної зрілості / Л. М. Писаренко // Перспективи. – 2008. – № 4. – С. 73–77.
185. Пінська О. С. Правова свідомість: загальна характеристика, основні риси та структура / О. С. Пінська // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 784–788 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11pocrtc.pdf>
186. Плавич В.П., Плавич С.В. Сучасна правотворчість: проблеми теорії та методології : монографія / В.П. Плавич, С.В. Плавич. – Одеса: Астропринт, 2013. – 276 с.
187. Плавич В.П. Проблеми сучасного праворозуміння: теоретично-методологічний та філософсько-правовий аналіз : монографія / В.П. Плавич. – Одеса: Астропринт, 2011. – 232 с.
188. Плавич В.П. Проблеми вироблення оптимальних моделей сучасного праворозуміння / В.П. Плавич // Держава і право: Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 42. – С. 628–638.

189. Плавич В. П. Право на сучасному етапі розвитку юридичної науки / В. П. Плавич // Вісник Одеського національного університету. Правознавство. – 2009. – Т. 14. – Вип. 9. – С. 5–17.
190. Плавич В. П. Сучасні проблеми формування та розвитку нової парадигми права / В. П. Плавич // Держава і право: Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 35. – С. 3–12.
191. Плавич В. П. Сучасне праворозуміння : філософсько-правовий аналіз / В. П. Плавич // Держава і право: Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 43. – С. 14–19.
192. Платон. Государство / Платон; [вступ. ст. : К. А. Сергеев, Л. С. Камнева; пер. А. Н. Егунова]. – СПб. : Наука, 2005. – 570 с.
193. Полянская Г. Н. Соотношение объективного и субъективного в праве / Г. Н. Полянська, Р. Д. Сапир // Советское государство и право. – 1969. – № 6. – С. 20–27.
194. Поплавская Т. Н. Философия сознания как раздел современного философского знания / Т. Н. Поплавская // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2011. – № 2 (27) . – С. 138–144.
195. Поплавская Т. Н. Современный холизм как практическая философия / Т. Н. Поплавская // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – 2011. – № 1. – Т. 24 (63). – С. 59-64
196. Поппер К. Объективное знание. Эволюционный поход / К. Поппер. – М., 2002. – 519 с.
197. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление / Д. А. Потопейко. – К. : Наук. думка, 1970. – 112 с.
198. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток боротьби із злочинністю / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко ; за заг. ред. В. С. Журавського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 490 с.

199. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : Закон України від 5 лют. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – Ст. 167.
200. Проць О. Є. Правова свідомість молоді в Україні: особливості та види деформації / О. Є. Проць // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 51. – С. 432–439.
201. Психологічна енциклопедія / автор-упорядн. О. М. Степанов. – К., 2006. – 587 с.
202. Пунченко О. П. Когнитивные аспекты философского дискурса / О. П. Пунченко // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2012. – № 2 (29). – С. 133–137.
203. Рачков П. А. Общественное сознание : курс лекцій / П. А. Рачков. – Москва : Экономический факультет : ТЕИС, 2002. – 273 с.
204. Рейснер М. А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право / М. А. Рейснер. – М. : Госиздат, 1925. – 278 с.
205. Ренев Е. Г. Историческая и социально-политическая мысль Адама Фергюсона. Шотландское Просвещение (40-60-е гг. XVIII в.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук. / Е. Г. Ренев. – М., 1990. – 20 с.
206. Рожанский И. Д. Античный человек / И. Д. Рожанский // О человеческом в человеке: [Сборник / Составитель Е. В. Филиппова]; под общ. ред. [и с предисл.] И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – 382 с.
207. Рожин В. П. Марксистско-ленинская философия / В. П. Рожин, В. П. Тугаринов, Б. А. Чагин. – М., 1964. – 750 с.
208. Розвиток громадянського суспільства в Україні / укладено за уч. Л. Шарм, І. Підлуської, Л. Кудінової та ін. – К. : Фонд Європа 21, 2001. – 59 с.
209. Романенко М. І. Ідея гуманістичної освіти в сучасній філософсько-освітній парадигмі / М. І. Романенко // Грані. – 2004. – № 2 (34). – С. 79–83.
210. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре: Трактаты / пер. с фр. А. Д. Хаютина. – М. : Канон-Пресс-Ц, 1998. – 620 с.

211. Садыков Ф. Б. Соотношение объекта и субъекта, объективного и субъективного в деятельности людей / Ф. Б. Садыков // Научные труды Новосиб. госунар. ун-та. Философская серия. – 1965. – Вып. 1. – С. 44–52.
212. Салтановський І. Становлення правової держави та громадянського суспільства в Україні / І. Салтановський, М. Ярошенко // Юридичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 124–127
213. Сафронов В. В. Правосознание гражданина : монография / В. В. Сафронов. – Красноярськ : Сибир. ин-т бизнеса, управління и психологии, 2008. – 280 с.
214. Семенов В. Є. Правове виховання молоді: історико-теоретичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : 12.00.01 / В.Є. Семенов. – Ставрополь, 2001. – 41 с.
215. Сировацький В. І. Деструкція правосвідомості та шляхи її виправлення як об'єкт філософсько-правового аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12 / В. І. Сировацький. – Львів, 2013. – 17 с.
216. Сировацький В.І. Шляхи підвищення правової культури крізь призму подолання правового нігілізму / В. І. Сировацький // Митна справа (Митний комплект) : Митні правила. – 2011. – № 3. – Ч. 2. – С.79-84.
217. Сирцов В.А. Соціалістична правосвідомість у СРСР / В. А. Сирцов. – М., 1958. – 298 с.
218. Сівчук О. А. Поняття та види деформації правової свідомості / О. А. Сівчук // Верховенство права очима правників-початківців : матеріали Всеукр. студент. наук. конф., присвяч. 15-річчю Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.» та 165-річчя Одес. школи права (26 квітня 2012 р. м. Одеса) . – 2012 . – С. 45-47.
219. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О.Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2006. – 729 с.
220. Скарга А. Н. Правосвідомість – центральна категорія філософії права І. А. Ільїна / А. Н. Скарга // Держава та право. – 1999. – № 6. – С. 84–93.

221. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / [уклад. О. В. Безпалько та ін. ; ред. А. Й. Капська та ін.]. – К. : УДЦССМ, 2005. – 258 с.
222. Современный психологический словарь; под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб., 2007. – 479 с.
223. Соловьев Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – 212 с.
224. Соціологія : курс лекцій : навч. посіб. / за ред. С. А. Щудло, Т. М. Ромаківа, І. Л. Мірчук. – Дрогобич : Вимір, 2004. – 240 с.
225. Соціологія права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред Н. П. Осипової. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 340 с.
226. Спиноза Б. Этика, доказанная в геометрическом порядке // Б. Спиноза Избранные произведения: в 2 т. / Б. Спиноза. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 1. – 780 с.
227. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учебник / Л. И. Спиридонов. – М. : ПБОЮЛ , 2001. – 369 с.
228. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 276 с.
229. Стеблинська О. С. Формування правосвідомості як форма запобігання девіантним проявам неповнолітніх / О. С. Стеблинська // Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы : матер. 2-ой Междунар. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 16-17 апреля 2010 г.) : сб. науч. трудов. – 2010. – С. 371.
230. Строгович М. С. Право та правосвідомість / М. С. Строгович // Тези доповіді. Інститут права АН СРСР. Секція теорії держави і права. – М., 1940. – С. 56–59.
231. Стучка П. И. Учение о советском государстве и его конституции / П. И. Стучка. – М., Л. : Гос. соц.-эконом. издат., 1931 . – 288 с.
232. Сычев Н. И. Объективное и субъективное в научном познании / Н. И. Сычев. – Ростов, 1974. – 415 с.

233. Теория государства и права / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М. : Норма-инфра, 1998. – 559 с.
234. Теория государства и права : учебник для юридических вузов / под общ. ред. А. Б. Венгерова. – 6-е изд-е. – М. : Омега-Л, 2009. – 608 с.
235. Теория государства и права; курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристь, 2001. – 776 с.
236. Теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Право и закон, 2001. – 412 с.
237. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навчальних закладів / МОНУ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко; [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, О. Л. Копиленко та ін.] – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 625 с.
238. Тимошенко В. І. Суб'єктивний фактор громадянського суспільства / В. І. Тимошенко // Держава і право: Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 47. – С. 14–21.
239. Тимошенко С. О. Громадянське суспільство, як природно-історичний процес і сфера реалізації інтересів / С. О. Тимошенко // Політологічні обрії: зб. наук. праць / за ред. Ф.М. Кирилюка, М.І. Хилька. – К. : Укр Центр дух. культури, 2001. – С. 127–139.
240. Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку / І. Тімуш // Право України. – 2010. – № 7. – С. 94–100.
241. Ткачова В.М. Правовий нігілізм: причини виникнення та шляхи подолання / В. М. Ткачова, О. М. Сидоренко // Новітні наукові дослідження держави і права – 2011. – Т. 2. – С. 224–229.
242. Ткачук А. Роль правосвідомості та правової культури у формуванні правової держави / А. Ткачук // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 421–426.
243. Ткачук А. С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки / А. С. Ткачук // Актуальні проблеми політики. – 2011. – Вип. 43. – С. 56–63.

244. Товщик С. А. Соціалізація в системі категорій і понять соціальної педагогіки / С. А. Товщик [Електроний ресурс] // Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/4448/1>
245. Требін М. П. Правовий нігілізм як українська реальність / М. П. Требін // Четверта наукова конференція Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 16–17 квітня 2008 року: матеріали конференції. – Х. : Ху ПС, 2008. – С. 249–250.
246. Трофименко В. А. Розум та воля як антропологічні основи права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. А. Трофименко. – Х., 2004. – 27 с.
247. Уваров А. И. Принцип объективного рассмотрения вещей / А. И. Уваров // Ученые записки Томского государственного ун-та им. В. В. Куйбышева. – 1962. – № 43. – С. 21–26.
248. Фарбер Е. И. Правосознание как форма общественного сознания / Е. И. Фарбер. – М. : Юрид. лит., 1963. – 256 с.
249. Фейербах Л. История философии Нового времени от Бэкона Веруламского до Бенедикта Спинозы // Фейербах Л. История философии: в 3 т. – М. : Мысль, 1974. – Т. 1. – 412 с.
250. Философский энциклопедический словарь / редкол. С. С. Аверинцев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
251. Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко. – Київ-Харків, 2002. – 670 с.
252. Халапсис А. В. «Дух» как философская категория / А. В. Халапсис // Грані. – 2010. – № 4. – С. 32–35.
253. Халапсис А. В. Будущее человечества: цивилизационные конфликты или переход к ноосфере? / А. В. Халапсис, В. С. Халапсис // Грані. – 2011. – № 4. – С. 32–36.
254. Халапсис А. В. Философия истории и принцип объективности / А. В. Халапсис // Грані. – 2011. – № 5. – С. 56–60.

255. Халапсис А. В. Культурная стратегия Украины в цивилизационном контексте / А. В. Халапсис // Грані. – 2008. – № 3. – С. 72–74.
256. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк. – М., 1993. – 475 с.
257. Христинченко Н. П. Правова свідомість громадянина як фактор впливу на формування соціальної, демократичної, правової держави / Н. П. Христинченко // Юриспруденція: теорія і практика. – 2008. – № 3. – С. 13–23.
258. Цвих Ф. Б. Гражданское общество как понятие / Ф. Б. Цвих // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 2. – С. 140–157.
259. Цвік М. В. Проблеми сучасного праворозуміння / М. Цвік // Ежегодник украинского права : сб. науч. трудов. – 2009. – № 1. – С. 37–47.
260. Цвік М. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) / М. Цвік // Право України. – 2010. – № 4. – С. 22–28.
261. Цимбал О. Ю. Сутність суб'єктності та суб'єктної позиції студента в навчальному процесі / О. Ю. Цимбал // Вісник Черкаського університету. – Ч. 2 Серія «Педагогічні науки». – 2011. – Вип. 199. – С. 55–62.
262. Цимбалюк М. Правовова реальність та онтологія правосвідомості / М. Цимбалюк // Право України : Юрид. журн. – 2007. – № 12. – С. 22–26.
263. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / А. Н. Чанышев. – М., 1981. – 515 с.
264. Чемшит А. А. Теоретико-методологические основания гражданского общества (антропологический подход) : монографія / А. А. Чемшит, Ю. С. Коноплин, С. К. Нагаева. – Симферополь : Синтагма, 2010. – 472 с.
265. Черкесов В. И. Материалистическая диалектика как логика и теория познания / В. И. Черкесов. – М., 1962. – 230 с.
266. Чернов В. И. Анализ философских понятий / В. И. Чернов. – М., 1966. – 390 с.

267. Чефранов А. Б. Проблема застосування теорії цінностей у правових дослідженнях / А. Б. Чефранов // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. 3. – № 1–2. – С. 327–337.
268. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк). – Изд-во «Вища школа» / В. А. Чефранов. – К., 1976. – 210 с.
269. Шаргородский М. Д. Право и объективные законы общественной жизни / М. Д. Шаргородський // Правоведение. – 1972. – № 5. – С. 101–109.
270. Швачка В. Ю. Рівень правової свідомості як результат її правової соціалізації / В. Ю. Швачка // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 11. – С. 77–88.
271. Шейндлин Б. В. Объективное и субъективное в праве / Б.В. Шейндлин // Правоведение. – 1961. – № 4. – С. 121–127.
272. Шеллинг Ф. Система трансцендентального идеализма / Ф. Шеллинг. – Л., 1936. – 466 с.
273. Шептулин А. П. Система категорий диалектики / А. П. Шептулин. – М., 1967. – 412 с.
274. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г.Ф. Шершеневич. – Репринт. воспр. изд. – М. : СПАРК, 2006. – 540 с.
275. Шляхтун П.П. Сутність і структура громадянського суспільства / П.П. Шляхтун // Вісник Київ. націон. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2002. – Вип. № 44. – С. 208–214.
276. Щедрова Г. Л. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Г. Л. Щедрова. – К. – 1994. – 168 с.
277. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М. : Прогресс, 1982. – 240 с.
278. Юрашевич Н. М. Еволюція поняття правової свідомості / Н. М. Юрашевич // Правознавство. – 2004. – № 2. – С. 165–181.
279. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Юрид. літ., 2005. – 735 с.

280. Яковлев В. Ф. Объективное и субъективное в методе правового регулирования / В. Ф. Яковлев // Правоведение. – 1970. – № 6. – С. 53–60.
281. Golding M.P. History of Philosophy of Law // Encyclopedia of Philosophy / Ed. by P.Edwards. - N.Y. : Macmillan, 1967. – Vol. 5–6. – P. 254–264.
282. Kaufmann A. Preliminary Remarks on a Legal Logic and Ontology of Relations / A. Kaufmann // Law, Interpretation and Reality: Essays in Epistemology, Hermeneutics and Jurisprudence. – Dordrecht: Kluwer Academic Press, 1990. – 455 p.
283. Kaufmann A. Rechtsphilosophie 2. Aufl. / A. Kaufmann. – Munchen, 1997. – 365 p.
284. Kelsen Hans. Pure Theory of Law. Translation from the Second (Revised and Enlarged). German Edition by Max Knight. 1989. – P. 1. – 520 p.
285. Kuznetsova N. Property as a Basis for Civil Society and Democratic State / N. Kuznetsova // Law of Ukraine : Legal journal. – 2011. – № 7-8. – P. 4–11.
286. Luijpen W. A. Phenomenology of Natural Law / W. A. Luijpen. – Pittsburg: Duquesue University Press, 1967. – 249 p.
287. Savigny F.K. Of the Vocation of our Age for Legislation and Jurisprudence II Cohen and Cohen's Readings in Jurisprudence and Legal Philosophy / F.K. Savigny. – Boston and Toronto: Little, Brown and Company, 1979. – 370 p.
288. Savigny F.K. System of Modern Roman Law / F. K. Savigny // Lloyd's Introduction to Jurisprudence. – 6th ed. by M.D.A.Freeman. – L: Sweet & Maxwell, 1994. – 413 p.